

МУРОД
БУРБУН

ЧАҚИРТИКАНАКЛИ ТОҒ

РОМАН

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
Т О Ш К Е Н Т — 1978

И (Араб)
Б 95

Русчадан
ЭРКИН МИРОБИДОВ
таржимаси

М $\frac{70304-000}{352(06)-78}$ 109-78

© Гафур Гулом нэмидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978 й
(Тарж.)

БИРИНЧИ ҚИСМ

БАҲОРГИ КЕЧА-КУНДУЗ ТЕНГЛИГИ

КАПИТАН БИН РИКОЗ

Капитан Бин Рикоз остига тош ётқизилган хонада ҳарбийчасига одим ташлаб у ёқдан-бу ёққа тарс-турс бориб келарди. Бошини баланд кўтариб, такаббуруна кўкрак кериб, асабийликдан мўйловлари титраб, нотиклиги тутиб, алланималарни каромат қиларди... Унинг кескин хатти-ҳаракатлар билан таъкидланиб, эътирозга йўл қўймайдиган оҳангда янграётган сўзлари нақ пулемётдан узилаётган ажал уруғидай жон олғувчи эди. Капитан шунчаки сафсата сотаётгани йўқ: у сабоқ беряпти, дағдаға қияпти, ҳал этипти, жазолаяпти. Унинг бурро-бурро изоҳ гаплар билан тўлиб-тошган жумлалари томоғини йиртиб юборгудай қулқуллар эди. У столни айланиб ўтди. Бу стол ёнида акаси бошини қўллари орасига олиб, бамайлихотир ўтирарди. Капитан уни ўз суҳбатдоши деб ҳисоблар эди. У бу қимсага — ана шу лоқайд ҳамда мудроқ босган боқибегамга ора-сира қаҳр-ла олайиб қўярди. Баъзан у ўзи айтаётган, рад этиб, эътироз билдириб бўлмайдиган далилларга акасининг диққатини тортиш мақсадида ҳатто столга мушт билан тушириб қўярди.

— У кетаётганда индамай-синдамай, анграйиб қолавердингми?.. Ҳозир қаерда ивирсиб юрганини биласанми ўзинг? Бас бойлашаман, билмайсан! У Қазбанинг қоқ киндигида! Ниятинга етдинг — энди кўкрагингга уриб ҳар қанча гердайсанг арзийди: улфати қўшмачию девордармиён қўшниси сиёсат ташвиқотчиси, ундан ҳам баттарроғи — фоҳишабоз... Сен ўзингни ақалли бир нафас менинг ўрнимга қўйиб, шундоқ ҳам шармисор қил-

ганинг хонадонимиз шаънини ўйлашга қодирмисан ўзи? У сендан ибрат оляпти-ку, ахир,— қўшиб қўйди капитан айбланувчига шаҳодат бармоғини қадаб.— Башарти сенинг ёшинг исловотхонама-исловотхона тентираб юришга имкон бермай қўйган бўлса, у сенинг ўрнингни боспти!

Капитан қўлларини кўксида чалиштирганча жим қолди, сўнгра ичидаги қаҳру ғазабини сочиб, обрўйини йўқотиб қўймаслик учун яна хона бўйлаб одимлашга тушди.

Дераза ойнасига урилаётган пашшанинг визиллаши жимликни бузаётган эди. Завол чоғи эди, деразадан адир ёнбағрини туман пардаси чулғаб бораётгани кўриниб турарди; атрофдаги ёстаниб ётган далалар кузги сокинликка чўмган, теваракка қараган одамнинг юраги сиқилиб кетар эди. Ҳатто куз ҳавоси туфайли қандайдир оғир уйқу босиб гавдасини столга ташлаб, деярли ётиб олган бепарво Аҳмад ҳам сиқилди. Ёлғиз дарғазаб капитаннинггина ҳаракатлари илгарисидек қатъий ва кескин эди; у дастлабки жалаъларда суғорилган еру симоби осмон билан уйғун бўлган бу зерикарли чарчоқни, бу деярли ушлаб кўрса бўладиган оғирликни писанд қилмаётган эди; капитан нари бориб, бери келар, тишларини ғижирлатар, қўлларини пахса қилиб силкир экан, бамисоли пўртанада қолган кемага ўхшар эди. У тек қолган табиат қўйнида, жаноза пайти қийшанглаётган олабаргак либосли чувринди масхарабозга ўхшар эди.

Кўзга кўринмас тўсиқдан ўта олмаган пашша ниҳоят тинчиди-ю, хонага тағин сукунат чўмди.

Капитан қўққисдан истеҳзо-ла сўраб қолди:

— Ҳеч бўлмаса унинг турар жойини биласанми ўзи?

У шартта акаси қаршисида тўхтаб, нақ тешиб юборгудай тикила бошлади.

— Ҳозирча билмайман...— деб ҳорғин гўлдиради Аҳмад кўзларини тортиб кетаётган мудроқни аранг енгиб.— Уй топиши билан менга хабар қилмоқчи эди.

Капитан нимадир деб минғирлаб қўйди-да, яна акасига ёпиша кетди:

— Қойил-э... Бунданам бемаънироқ гап бўлмас! Ўз ўғлинг — ўз пуштикамарингдан бўлган фарзандинг уйингни ташлаб кетса-ю, сен индамай, оғзингга толқон олиб қолаверсанг... У шаҳарнинг бувам замониданоқ хунук ном таратган энг шубҳали даҳасида кўнгил очиб юрса-ю, сенинг эса ҳанузгача ҳеч нимадан хабаринг бўл-

маса, ҳеч вақони билмасанг-а! Бу машмашанинг охири нима билан тугаши ёлғиз оллога аён, сенга қолса барига тупурасан!

Кутилмаганда у хотиржам җортди, кўзлари юмалоқлашиб, афти тундлашди; мўйлови титраб, акасига яқинлашди-да, аввалига сирли оҳангда зўрға эшитиладиган қилиб шивирлади, кейин овози тобора баландлай борди:

— Яхши, бўлмаса унинг қаердан бошпана топганини мен айта қолай сенга!— Шундай дея капитан бир силкиниб олди.— Сенинг Умаринг Шаҳид чолникида турибди... Ҳа, ҳа, нотўғри эшитганинг йўқ! Ўша банги, адойи тамом бўлган, гуноҳи азимга, иллатлар ботқоғига ботган, инсофу виждонли одамлар орасидан эмас, балки жиннихона ёки, тўғрироғи, турмадан жой олиши лозим бўлган ўша жинни-санғи чолникида. Буни қаранг-а — ўша жирканч палид бу ғўр, ишёқмас йигитчага ота ва маслаҳатгўй бўлса-я!

Бу кашфиёт, сирасини айтганда, Аҳмадга у кутганчалик таъсир кўрсатмади.

— Шаҳид унчалик ярамас одам эмас, уни мутлақо бошқача баҳолайдиган одамлар ҳам бор. Кўпчилик уни тавфиқли, ҳалол одам деб билади.

Капитан ғазабидан қалтираб кетди:

— Э-ҳа, сен ҳали ўшанинг — насл-насаби, юрти бетаин, шаҳримизга ғаламислигу фаҳшни илакиштириб келган ўша нуханинг ёнини оляпсанми! Унинг шу ердалигининг ўзиёқ қонунга ва одобу ахлоққа қарши ғалаёнга ундаш деган гап. У кўчаларда маст-аласт тентираб юради — масалан, кеча кечаси ғирт маст эди,— уйида снёнсий йиғинлар ташкил қилади, дуч келган одамни исёнга, маъмурларга итоат этмасликка даъват этади. Охири қамоқда чирийдим у! Тез орада пайига тушадилар! Агар эс-ҳушини йиғиб олмаса, ўғлинг ҳам ўша йўлдан боради, бунинг учун сен, фақат сен жавоб берасан!

Капитан яна тош ётқизилган хонада гурс-гурс одим ташлай бошлади. Аҳмад укаси бу гапларни бир эмас, бир неча маротаба такрорлаётганини ҳорғинлик билан ўйлаб ўтирарди. Капитан оғиз очди дегунча, Аҳмад буларнинг барини кўргандай ва бу гапларнинг барини эшитгандай бир туйғуни бошидан кечирарди. Зеро ҳар гал укаси келганида бундай манзара айнан ҳозиргидай, бир қолипда такрорланарди-да, ахир. Укасининг ғазоби толиққан Аҳмаднинг қалбига заррача таъсир қилмас, ҳеч

қандай норозилик уйғотмас, ҳеч қанча жавоб бериш истагини қўзғатмас эди, чунки бу нарса укасини бешбаттар тутақтириб юбориши мумкин эди. Бин Рикоз ўз газаби алангасини ўзи пуфлаб сўндириши лозим, негаки, бу борада Аҳмаддан наф йўқ эди. Шу боисдан ҳам навбатдаги қойиллатиб ўрнига қўйилган ясама газаб туғёнидан кейин у тинчланар ва алланарсалар деб тўнғиллаган кўйи, одатдагидек, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошларди.

Тўғри, Аҳмад зўрма-зўраки бир-икки оғиз сўз айтдиган ҳоллар ҳам бўларди, илло, ўзини ҳимоя қилиши ёхуд оқлаши зарур бўлиб қолгани туфайлидан эмас, шунчаки капитанни ўз-ўзи билан сўзлашишдан халос этиш, кўнглидаги жамики эътирозларини тўкиб-солишига имкон яратиб бериш учунгина гап қистириб қўярди, холос. Бундай ҳолларда суҳбат мутлақо кескин тус оларди-ю, бироқ тагин ғоятда тез сўниб қоларди. Аҳмад бир нечтагина сўз, гоҳо бир нечта жумла қистириб ўтарди, шунда укаси худди суякка ташланган ит янглиғ ўша сўзларга ёпишиб оларди; у ўша сўзларни ағдариб-тўнтариб авра-астар қилиб ташлар, бемаъни сафсата сотар ва шундан сўнггина тинчирди. Аҳмад тилига келган нарсани айтиб, қуръондан истаган сурани келтира олар эди (аксар ҳолларда капитан ўша заҳотиёқ сурага ҳам ёпиша кетар, Аҳмад укаси художўйлигини кўз-кўз қилаётганини тушуниб, ичида кулиб қўяр эди) —хулласи калом, Аҳмад оғзидан бир луқма сўз чиққундай бўлса, бунга жавобан бутун бошли тумтароқли нутқ эшнетишига заррача шубҳа йўқ эди. Аҳмаднинг луқма қистириши бу одамнинг бениҳоят чарчаганини билдирар эди. У руҳий тангликнинг шундай бир чегарасига бориб етган эдики, энди сира кутилмаган портлаш содир бўлиши ҳеч гап эмасди. Вақт-вақти билан ўрнидан сапчиб туриб, столни тўнтариб ташлагиси, ер тепиниб, ўзининг бўшанглигини оқловчи сўзларни айтиб юборгиси келар эди... Сўз билан тавсифлаб бўлмайдиган, ўқчиққа ўхшаган аллақандай жисмоний бир жирканч туйғу кўксини ёриб юборғудай бўлар эди.

Капитан жим қолди. Соат бешга яқинлашиб қолган бўлса керак, қош қорая бошлаганди. Бу орада бинафшаранг тус ола бошлаган туман унсизу гунг қояларни буркаб борарди. Ҳамон деразадан тушаётган гира-шира ёруғда капитаннинг йирик қомати кўзга ташланиб ту-

рарди. У сигарета тутатди. Моҳир лашкарбоши янглиғ, у ҳал қилувчи жангга ташланиш учун рақибнинг заиф жойини изларди. Капитан пешонасини тириштириб, аччиқ тутун кириб ачиштираётган кўзларини қисиб, ҳануз акаси қаршисида турарди. Оқшомги маҳзун гираширада хатти-ҳаракатидан уни фитначи деб ўйлаш мумкин эди. У жимгина ва истеҳзо-ла вазиятни ўрганаётганга ўхшарди. Теварак-атрофни одатда тугаб бораётган куннинг сўнги дақиқаларидаги оромбахш осудалик қамраб олганди.

Одмигина жиҳозланган ҳайҳотдай хонанинг бурчакларида қоронғилик қуюқлаша борарди. Ҳеч қанча вақт ўтмай хона қоронғилик қаърига фарқ бўлди; фақат деразадан тушаётган ширавагина ёруғликкина кўриниб турар ва бу нимқоронғиликда икки кишининг қорасини базўр пайқаса бўларди: бири асабий тарзда хона бўйлаб бориб-келаётган капитаннинг, иккинчиси бояги-бояги қимир этмай ўтирган Аҳмаднинг қораси эди.

Рақиблар бир-бировини диққат-ла кузатаётган эдилару, аммо машмашага чек қўйишда мутлақо ошиқмаётганга ўхшардилар. Ҳамон соя билан нур олишаётган хонада изтиробли сукунат ҳукмрон эди. Совуқ ва тек қотган деворлар ортидаги бутун бошли осудалик ҳамда кўланкалар олами кўринмас оркестрнинг аккордлари таъсирида қалт-қалт титрар эди. Хонада илғаб бўлмас лак-лак шитир-шитирлар ўрмалаб юрар, жиҳозларга илакишиб, қуюқлашиб бораётган зулмат кўйнига сездирмайгина сингиб кетар эди.

Совуқ самода аста, бирин-кетин юлдузлар милтиллай бошлади. Фотима хонага кириб келганда бутунлай қоронғилик чўкиб бўлганди. У ёқиқ шамни столга қўйиб, шошилмайгина, лапанглаб чиқиб кетди.

Липиллаб ёнаётган шам шуъласининг акси деворларда антиқа, ваҳимали шакллар ясаб, хонада рақс тунша кетди. Вазият ўзгарганини пайқаган капитан охири марта уриниб кўришга журъат этди. Унинг оғзидан чиққан дастлабки сўзлар чирманда садоларидай янгради:

— Расман аллақачонлардан бери алоҳида яшаётганларинг менга жуда яхши аён! Аммо ўғлинг оқилона иш қилиб, бу ҳақда оғиз очмай юрувди. Эндиликда бўлса у ҳеч нимани яширмаяпти, хўш, сен-чи, сен парвойингга ҳам келтирмаяпсан буни!

У сигарета қолдиғини ерга ташлаб, товони билан эзгилады.

— Имоним комилки, ўғил тарбиялаш сенинг қўлингдан келмайди. Уни мулоҳаза юритишга, бизнинг жамиятдаги мавқеимизни тушуниб-англаб олишига ёрдамлашиш (зеро у ана шу мавқеимиздан кўпроқ фойдаланиши учун) ўрнига сен ўғлингнинг миясини тентакона ғоялар билан тўлдирдинг, афсонавий озодлик ҳақида хаёл суришига йўл қўйиб бердинг. Ҳаммамиз ҳам ўз вақтида йигирма яшар бўлганмиз. Ҳаммамиз ҳам бирликнинг қайта туғилишини, ўқ-дори билан алоқадор интиқомни орзу қилганмиз. Бироқ мавжуд далилларга бирровгина кўз ташлайлик: танк ва пулемётларга қарши қуруқ қўл билан курашиб бўладими? Сен ғанимларимиз деб атайдиганлар билан келишиш, кўринишидан, энг оқилона иш бўлса керак. Охир-оқибатда бизлар улар билан тенг ҳуқуқли бўлиб қоламиз; мана, менинг ҳаётим — бунинг ажойиб бир намунаси. Лекин бунга эришмоқлик учун болаларимиз калласидаги жамики ёшларга хос хавотирли янглишмовчиликларни йўқотмоғимиз зарур. Илк бора қилган айби учун бошлаб таъзирини бериб қўйиш ўрнига сен ўзинг уни бемаъни йўлга солдинг. Мана энди эски даҳаю гузарларда бузуқлик қилиб юрибди, албатта турмага тушадиган, тузалмайдиган ҳаромилар ичида яшаяпти. Бари сенинг ўнғалмас бепарволигинг ва беҳафсалалигинг оқибати. Сен ўз юмшоқ курсингга ёпишиб олгансан, сени ҳеч нарса безовта қилолмайди, ахир гап ўғлингнинг ҳаёти ва хонадонимизнинг шаъни ҳақида боряпти-ку!

Капитан ўзининг кириш нутқини тамомлагандан кейин бу ерга ташриф буюришдан кўзлаган ниятига кўчди. У жам қолиб, бир оз ўй суриб турди, кейин бундай деди:

— Қарашларимиз турлича бўлишига қарамай, мен бир қориндан талашиб тушган, бир отадан туғилган яккаю ягона акам эканлигингни сира унутмайман. Умар менинг жияним, фамилиямиз бир.

Шам чирсилларди... Липилдоқ аланганинг тилчаси тепага интилар, енгилгина шабада уни пирпиратар эди... Аҳмад вужуди увушиб бораётганини ҳис этар, укасининг дабдабали нутқи унга таъсир этмасди; у ўғлини ўйларди.

— Сен шахардан олисда турасан. Шу туфайли унга кўз-қулоқ бўлишинг қийин, бирон нима билан ёрдам беришингни-ю, қўя турайлик. Яхшиси, уни менга топшир —

бу ўзинг учун ҳам, ўглинг учун ҳам фойдадан холи эмас. Уни шундай қўлга олволаманки, ишонавер, ҳушини жойига тушириб қўяман.

— Бу йил Умар балоғат ёшига етади,— деди Аҳмад истеҳзо-ла чўзиб,— ўз тақдирини ўзи ҳал қиладиган бўлади.

— Эҳ, шалпангқулоқ аҳмоқ! Сен эшитишни биласану гапиришни билмайсан. Балоғатга етармиш-а?! Тупурдим бунга. Сенинг гапингга қулоқ соладиган бўлсам, икки нафар нотариусни қўлтиқлаб, сендан марҳамат тилаб,— у овозини баландлатди,— расм-русмни ўрнига қўйиб тузилган актни кўтариб келишим керак ҳузурингга.

— Ҳайронман, менинг ўғлим тузалмайдиган ҳароми бўлса сенинг мавқеингдаги одамга нимага керак бўлиб қолди экан?

— Мен уни тўғри йўлга солиб ёки агар зарур бўлса, букиб қўяман,— жавоб берди капитан мағрурона.— Ҳар қалай, мен уни элдан бурун эс-ҳушини йўқотган отасининг бемаъни таъсиридан ҳимоя қиламан.

У сира кутилмаганда Аҳмаднинг қатъий, ғалати бир тарзда кучайган овозини эшитди. Капитаннинг узундан-узоқ эътирозлари ниҳоят Аҳмаднинг кул босиб қолаётган шахсиятига тегиб кетган эди. У юмшоқ курсисида қаддини ростлади. Бу қатъиятсиз, мажмағил, ҳорғин одам кўз юмиб-очгунчалик фурсат ўтмай мустаҳкам, қудратли қояга айланди-қолди; мана, унинг қомати қоронғилик қўйнидан мисоли кема каби сузиб чиқди. Шу тариқа у укасига жавоб беришга журъат топа билди.

— Сен бундай қилмайсан! Агар шундай қилишга уриниб кўрсанг, ўғлим ўзининг ҳақ эканига бир карра ишонч ҳосил қилади. У билан икковларинг ораларингда ҳеч қанақанги умумийлик йўқ, икковларинг икки оламсиэлар, иннайкейин, қариндошлик ришталарининг эса аҳамияти йўқ бу борада. У сенга қараганда хийла тузукроқ. Пок номимизни иснодга қўйиб талай йиллар давомида сен маскан қурган ўша бадбўй ботқоққа ботмайди. Мана, сен ўзингдан пастроқ одамга итоат этмайсан-ку, ахир.

— Демак, уни туғишган амакисининг уйда тургандан кўра қўшмачи ва бузуқ аёллар билан улфатчилик қилишини афзал биларкансан-да?—ғўлдиради капитан акасининг қатъиятидан таажжубланиб.

Аҳмад унинг тикилишига бардош берди.

— Ғанимлар билан ҳамкорлик қиладиган хоинлардан кўра ўшалар орасида бўлгани афзал!

— Ахир бу исёнкорлик-ку! Сен ғалаёнга даъват этипсан-ку!— бўкирди капитан бу янгиликдан ҳайратга тушиб.— Ҳали шунақа дегин. Менинг еримда, менинг мулкимда илонлар уя қуриб олган экан-ку!

— Ер — ўртада, ҳаммамизники,— аниқлик киритди Аҳмад.— Ҳар уч ойда сенга ферманинг ҳисоботини жўна-таман, кейин мунтазам суратда улушингни олиб турасан. На унинг, на менинг қарзимиз бор сендан!

Капитан ўзини қўлга олиб, одатдаги мағрур қиёфасига киришга уринди: «Бу жазава кўпга бормайди; бошқача йўлини қилиб кўрамиз. Тезда у ўз одатича довдир ва мажмағил бўлиб қолади яна... муҳими, бирон ножўя ҳаракат қилиб қўймаслик керак».

— Биладан, ферма ҳисоб-китоби жойида, мутлақо батартиб,— тан берди у.

Аммо Аҳмад қуюшқондан чиқиб кетди:

— Суюқоёқлик ва дабдаба Умарга ёт нарса, шунинг учун унинг легионга киришининг ҳожати йўқ, сен бўлсанг, бундан йигирма йил муқаддам ўз ҳамюртингни чавақлаб қўйиб, шундай қилгандинг.

Капитаннинг ранги қув ўчди, кураклари ораси худди чумоли ўрмалагандай жимираб кетди.

— Мен ўзимни ҳақоратлаган одамнинг ичак-човоғини ағдариб ташлагандим, бу қилмишимдан тирноқчалик афсусланмайман ҳам. Ҳозир ҳам худди ўшандай қилишим мумкин!— У сўзини тўхтатиб, акасига қаради.— Лекин қариндошларимдан ҳеч бири менинг жатимга жабр тортгани йўқ. Мен буни ҳамма билиб қўйишини истайман! Ўғлингга келсак, гапингга қўшиламан, иккаламиз икки оламиз. Майли, шундай бўлса бўлаверсин! Агар ўзига ёқадиغان бўлса ўз йўлидан кетаверсин. Мабодо сиёсий намоёнлар вақтида кўкрагига ўқ санчил-маса, бебошлиги ахири турмага тиқади уни. Бир вақтлар уни тузуккина одам бўлади, жамиятда муносиб ўрнини топади, деб умид қилгандим. Лекин сизлар бошқача йўл тутдинглар. Мен керагидан ортиқчароқ уриниб кўрдим. Мен ҳаммасига ҳам тан бериб, чидаб кетавераман, фақат бу такасалтангнинг қилғилиқлари Бин Рикозлар хонадонининг шаънига доғ бўлиб тушмаса бас.

Афтидан, у чиндан ҳам ранжиган кўринарди. У гапини давом эттирмоқчи эди, бироқ овози бўғилиб, чиқмай

қолди. У гапимни тузукроқ эшитсин, деб акасига яқинроқ келди. Аҳмад юмшоқ курсига чўкишга ботинолмай, ҳануз асаблари таранг ҳолатда тик турарди: агар ўтиргудай бўлса, капитан буни сукут — аломати ризо ўрнида тушуниши мумкин эди-да, ахир.

Шам алангаси чирсиллар, липиллаб рақс этарди... У бошига гуп этиб қон урганини, чаккалари нақ болғалаётгандай гурсиллатиб лўқиллаб кетганини туйиб турарди... У ўзини йўқотиб қўяр даражага бориб қолганди.

— Мен азбаройи хонадонимизни ўйлаганимдан бу аҳмоқнинг баъзи бир найранглариинг олдини олишим керакка ўхшаб кўринган эди... Жиянимнинг беҳаё қилиқларини бегоналар бадхоҳлик билан ҳикоя қилиб беришларини кутиб ўтиришнинг ниҳа ҳожати бор?

— Менга ҳаммаси ойдин бўлди!— эътироз билдирди Аҳмад маънодор қилиб...— Сен уни бегона одамлар ёмонлаб гапиришларини кутиб ўтирмоқчи эмассан (сенинг фикрингча, улар ўғлимни қоралашлари турган гап), шу сабабдан ортиқча ташвишларнинг олдини олмоқчисан. Гаров ўйнайманки, уни қоралаш сен учун, дарҳақиқат, осон эмас. Лекин сен ўзингни яхши билмас экансан: сени барчасидан ҳам зиёдроқ ғазаблантираётгани — унинг сенга тутқич бермаётгани, сен саркашлик билан бораётган йўлдан бурилиб кетаётганидир. Худди ана шунинг учун ундан нафратланасан, уни одатда маҳаллий хизматчилар эгаллайдиган бирорта маъмурий лавозимда кўргандан ланғиллаб турган чўққа ўтқазини афзал биласан. Сен уни ё қотил, ё йирик амалдор қиёфасида кўришни истайсан, лекин бунинг ўрнига у сен учун қандайдир бир сирли шахс бўлиб чиқяпти. Сенинг одамларга қўллайдиган ўлчовларинг унга тўғри келмаяпти.

— Лекин у — Бин Рикоз, мен эса унинг амакисман! — ўшқирди капитан. У акасининг сўзларини эшитиб довдираб қолган эди. Бу саросимадан тезроқ қутулиш учун ўзининг ҳақлигини исботлайдиган ишонарли далиллар керак эди унга. Аҳмад эса босиқлик билан гапини давом эттирарди:

— Бу болакайнинг сенга исёнкорона бўлиб туюлаётган хатти-ҳаракатлари ҳамма нарсага янгича кўз билан қарашга мажбур этади, ахир у ҳаммасини: сенинг капитанча нишонингни ҳам, жанговар хизматларинг эвазига олган медалинигни ҳам, буйруқ билан эълон қилинган ташаккурномаларингни ҳам, одамларнинг ҳаминша сени

ҳадик аралаш эъзозлашларини ҳам, кейин дўкандорларнинг доимо кам ҳақ олишларини (сенинг илтифотингдан айрилиб қолмаслик учун) ҳам, қашшоқларнинг бирор ёрдами тегармикин, деб йўлагингда туртиниб-ўралашиб юришини ҳам, йигирма йиллик бенуқсон хизматингни ҳам ўзича баҳолайди. Башарти у ҳақ бўлиб чиқса, бу сен учун қанчалик ҳалокатли бўлади!— хитоб этди Аҳмад қўлларини мушт қилиб тугаркан.— Ана унда сенинг энг қатъий ишончларинг ҳам пардай тўзиб кетади! Унда ҳатто арзонроққа оладиган сабзавотларингдан ҳам жудо бўласан. Алвидо, «Менинг капитаним!»— деб қийшангловчилар! Алвидо, поралар, муниципалитет сурнайларининг садолари остида ўтадиган ветеранлар намоишлари! Сен қуриб-қовжираб, ҳеч вақо бўлмайсан, аянчли кўнғизга айланиб қоласан, ўз қилмишларингдан ўзгаларга ҳисоб берасан... Хў-ўш, нохуш истиқбол бу. Бошингга бир йўла ёғилган фалокатларнинг жами биргина «Умар» сўзи билан белгиланади... Умар, сенинг жиянинг... Тақдирнинг шўришу ғавғосини қара-я!

Сен ўзингни ниҳоятда аҳмоқона тутяпсан: мабодо ҳақиқатан ҳам ёлғиз хонадонимиз обрў-эътибори ташвишини чекаётган бўлсанг, ўзгача йўл тутишинг керак эди. Ўзинг ўйлаб кўр. Дейлик, ҳозирги маъмурлар кўзига сен беқиёс, беками кўст кафилсан: уларнинг наздида сенинг номингни тилга олса бас, одам ҳалол, пок бўлиб қолади. Шунда ҳам, ҳар ҳолда, сен қарши томондаги девордан ўзинг учун рахна очиб қўйишни ўйлашинг лозим. Бир кўз олдингга келтириб кўр, замон ўзгариб, шундай дамлар етадики, Умар сен учун бебаҳо хазина бўлиб қолади. Ҳис этяпсанми буни? Шу сабабли ҳозирданоқ унинг кўнглини овлаб юрсанг зарар қилмас! Эҳтимол, келажакда у сенга нафақа тайинлатиб берар. Оиламизнинг ҳар тарафлама нафини ўйлагинда, ахир!

Шундай дея Аҳмад қаҳ-қаҳ уриб кулди.

У дилидагини охиригача тўкиб-солишга қатъий аҳд этиб, шошмай-пишмай сўзлади. Шундай бўлса-да, ҳар қалай, унинг сўзларида қандайдир шубҳа — тараддуд сезилиб турарди. Бундай суҳбат чоғларида муқаррар равишда рўй берадиган асаб таранглиги, томоқ қақраши, қўлларнинг титроғи — буларнинг бари ғоятда қаттиқ чарчаганликнинг аломатлари эди.

У тушкун товуш билан яна оғиз жуфтлади:

— Лекин кўнглинг тўқ бўлсин: у кунга ҳали анча

бор; балки у умуман ҳеч қачон келмас. Шунинг учун ихтиёрингда талайгина вақт бор. Бирдан-бир илтимосим: агар қўлингдан келса, очиқ гапир, ўғлимнинг олдида қариндошлик туйғуларини рўкач этиб, мунофиқлик қила кўрма. Ахир сен уни ичингда ўз душманинг деб биласан-ку.

У афтини бужмайтириб, тагин юмшоқ курсига чўкди.

— Тобинг қочиб қолмаганми мабодо!— деб сўрад капитан ясама, мулозаматли оҳангда, акасининг ҳаяжонланаётганини кўриб.

— Ҳа, ҳа, тобим қочган!— деди Аҳмад қизишиб.— Ҳаммамизнинг тобимиз қочган! Ҳаммамиз бетобу беақлимиз! Сен ва сенга ўхшаганлар мамлакатимиздаги саломатлик учун зарур бўлган жамики нарсаларни, ҳаттоки қолган-қутганигача ўз қўлларингга олволгансанлар, бизга эса арзимас урвоғигина қолган! Яйраб-яшнаб яшаётган бир ҳовуч сендақанги қаллобу муттаҳамлардан бошқа ҳамма жиннихонада ёхуд маҳаллий қари-қартанлар мазгилида яшайди! Ана шунақа!

— Кимнинг қаерда яшаши одамнинг ўзига боғлиқ!— қуруққина қаршилиқ билдирди капитан.

— Баракалла! Лекин сизлар кимнинг ҳисобига яшайсизлар?

— Нимаям дердим, мана мен, меҳнат ва жасорат энг аёвсиз қарамлик пайтида ҳам инсон тақдирини қанчалик яхши изга солиши мумкинлигига жонли шоҳидман.

— Албатта, аввалига бировни чавақлаб, кейин озроқ жанг қилиб, шунинг оқибатида жандарм бўлинса, одам роҳат-фароғатда яшаши мумкин.

Капитан иккинчи марта пишанг еди. Аммо у бунга эътибор бермасликка қатъий аҳд қилди: барибир ғалаба унинг томонида. Фақат пича сабр қилиши керак, холос, шу туфайли у яна сигарета тутатди.

— Қулинг ўргилсин битта мақол бор: олма тупидан олисга тушмас,— деди у насиҳатомуз.— Икковинглар ҳам нақ бутун оламга эга чиқишни истайдиган, лекин ҳеч вақога эришолмайдиган омадсиз одамлар тоифасидансизлар. Оғиз кўпиртириб ҳимоя қилаётганинг ўша пандавақиларга ачинмай қўя қол, ахир, ақалли бизни, ўз душманлари деб ҳисоблайдиган бизларни эшик ортига суриб чиқариш қўлларидан келмайди-ку. Қисқаси, ўз ожизликларидан обидийда қилишдан бўлак чоралари йўқ. Наҳотки сен, мабодо французлар юртимиздан кета-

диган бўлсалар, ўша қашшоқларинг ҳамма нарсани жобажо ва бут сақлай оладилар, деб ўйласанг? Ҳамма ёқни хонавайрон қилиб ташлашар булар!

— Ҳатто ўшанда ҳам барибир, зўр иш бўларди бу!— деди Аҳмад ўйчан бир оҳангда.

Капитан тўхтаб, нафасини ростлади. У суҳбатни қай томонга буришни билмай қолганди, бироқ ўз умидларидан воз ҳам кечолмасди. Шу тариқа тагин нағалли пошнаси билан ерга ётқизилган тошларни тақиллатиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Баҳсда фойдаланилмай қолган, овоз чиқариб айтилмаган асослар ва ишонарли далиллар ғужанак бўлиб ғимирлаётган чувалчангларга ўхшаб миясининг аллақадерида қалашиб ётарди. Фикрлари айқаш-уйқаш бўлиб кетаётган эди. Уларни жамлашга беҳуда уринарди. Бу чалкашлик оламида аниқ тартиб (масалан, дала машқлари пайтида полкда бўлганидек) ўрнатолмаётгани унга роса алам қилаётган эди.

Акасининг сўзлари миясига муҳрланиб қолди, бунақанги кезлардаги одатига биноан сўзамоллик билан Аҳмадга дарҳол қарши чиқиб, гапини қайтариб ташламагани учун ўзидан жуда-жуда аччиқланаётган эди. «Эҳтимол, ҳар қалай, акам эканлиги сабаб бўлгандир бунга». Бундай важ уни бутунлай қаноатлантирарди, зеро бунақа баҳона у кимга ўхшашни хоҳласа, худди ўшанақа одамнинг қиёфасига гоятда мос тушар эди.

Илло, бу иродасиз зот, унинг акаси, шу қадар қатъият билан сўзлаган эдики, капитан ҳайратда, аниқроғи, лол қолган эди. Наҳотки Аҳмад итоатгўйлик исёнкорликка айланадиган чегарани босиб ўтган бўлса? Ахир капитаннинг ўзи, гоҳо-гоҳо полиция бошлиғига, жуда ошириб юборманглар, халқнинг паймонаси тўлиб кетадиган иш бўлмасин, деб маслаҳат берарди-ку.

Ажойиб усул: «Жуни олинган қўйни изғириндан оллоҳнинг ўзи асрайди!»

«Бутунлай тақдирга тан бергандек кўринган бу одам ўша мажмағил, дардчил акамми ўзи?! Ҳозиргина ўз дунёқарашларини қанчалик ишонч билан ҳимоя қилди-я... наздимда, ҳар қандай айбситишу таҳқирлашларга ўрганиб кетган, тамомила индамаслик қобигига ўралиб олган калтабин, ғўр бўлиб туюлган одам-а.— У ҳаминша дашному ҳақорат эшитганида пинагини ҳам бузмасди. У барига тупурарди — шунинг учун ҳам ҳаммасига хўп, деб

қўя қоларди. Бундай ниқобини кўрган ҳар қандай одам ҳам уни адои тамом бўпти, деб ўйлаши тайин эди. Бир умр менинг инон-ихтиёрим азмига сўзсиз бўйин эгиб келган иродасиз, латта, қовжираган гиёҳдай бир гап эди у. Қўлидан ён беришдан бўлак иш келмасди. Шундай бўлишини ким ўйлабди дейсиз?» Капитаннинг энди Аҳмад билан мурасасозлик қилиб ўтиришига ўрин қолмаганига, энгни шимариб, бу ортиқча такаллуфотни йиғиштириб қўядиган фурсат етганига имони комил эди. Қандай даҳшатли янглишмовчилик-а! Биттагина ноўрин одим ташлаши биланоқ вазият лаҳзада ўзгарди-кетди. Совиб қолган кўр орасида ақалли биргина учқун милтиллаётган бўлса, ёнида иккинчиси, учинчиси чатнайди, ҳеч қанча вақт ўтмай каттагина гулхан гуриллайди, ана сизга исён, исённи эса дарҳол қонга ботириш зарур бўлади. Маъмурлар худди ана шунини — сал ақлпроқ иш тутиш лозимлигини тушунмайдилар. Ҳа... «Жуни олинган қўйни изғириндан оллоҳнинг ўзи асрайди!..»

Аҳмад яна одатдаги меровлик ҳолатига тушди шекилли. Капитаннинг эса ўзига бўлган ишончи тағин қарор топди. Бўлмасам-чи! Бундайин чигал масалани ўз донолиги билан ҳал қилди-да, ахир. Олган сабоғи эса келажакда иш беради...

Шунда ҳам, ҳар қалай, у акам билан бўлган мунозара вақтни беҳуда ўтказишдан бошқа нарса эмас, деган ўйдан сира қутула олмади. Умар албатта келиши, бу суҳбат устида бўлиши шарт эди. Капитан, отанг ўғлим албатта уйга қайтсин, деяпти, деган мазмунда хат йўллаб, Умарни бекорга огоҳлантирмаган эди. Капитан Умарнинг жиловини ўз қўлида тутишни истарди, унинг фаҳмлашича, Аҳмад ўзини бунақанги ишларга нисбатан шунчаки лоқайд, бепарво қилиб кўрсатаркан, холос. Ўз режаси барбод бўлгач, ота билан ўғилнинг биргаликда унга қарши ҳаракат қилаётганларига заррача шубҳаси қолмади. У Умар билан учрашишни кейинга сурганим маъқул, деган қарорга келди. Илло, бу мутлақо у ўз режасидан воз кечди, деган гап эмасди. Модомики унинг Аҳмадни то ўғли келгунича «итоатгўй» бўлишга мажбур қилиш истаги тезда шундай шиддатли қаршиликка учраган экан, нима ҳам қила оларди? Энди бошқача йўл тутишга тўғри келади.

Капитан акаси рўпарасида тўхтаб, чертиб-чертиб деди:

— Мен кетдим. Умардан бизга учрашишни илтимос қилгандим, лекин унинг бунга рўйихуш бермагани кўри-ниб турибди. Менинг бўлса, шаҳарда ҳозир шошилишч ишларим бор.

— Ахир кеч бўлиб қолди-ку,— деди Аҳмад.

— Ишим жуда зарур, эрталабгача қолдириб бўл-майди. Умарга айтиб қўй, қимматли вақтини олиш мен учун ачинарли бўлса ҳам. барибир уни келаси ҳафта уйимда кутаман. Чоршанба энг қулай кун. Нима дега-нингда ҳам, ҳар қалай, амакисиман, уни кўрмаганимга икки ҳафта бўлди-я.

Капитан Бин Рикоз ўзини кетаётган қилиб кўрсат-ди-ю, аммо яна Аҳмадга яқинлашиб, алам билан қўшиб қўйди:

— Ўтинаман сендан, миясига қаёқдаги аҳмоқонз гапларни қуйиб, менга қарши қилиб қўймагин. Орамиз-даги ихтилофни у билишининг ҳожати йўқ; оилада муҳи-ми — аҳиллик ва баҳамжиҳатлик. Иннайкейин, бу келиш-мовчиликларни билишга, фарқига етишга у ҳали жуда ёшлиқ қилади! Шунда ҳам ҳар ҳолда унга айт, юриш-туришини маъқулламайман: токи бунни билиб қўйсин.

— Мен айтганим билан унга янгилик бўлмайди, ҳам-масини аллақачон билиб олган. Ростки, у бу ерда йўқми, демак, у келишни лозим топмаган.

Капитан охирги сўзларни эшитмаганга олди.

— Фотима! Ҳой, Фотима!

Шу ондаёқ идиш-товоқларнинг тарақа-туруқи эши-тилди. Эшик очилиб, хонага Умарнинг онаси кириб келди.

— Эҳ шўрликкинам, ўғлинг Умар—аблаҳ! Пальтомни олиб бер... Кузатиб қўй мени.

Фотима чиқиб кетди. Шамолда эшик гижирлаб ланг очилди-да, яна тўсатдан тарақлаб ёпилди.

Капитан қоматини тик тутганча бир нафас қотиб қолди. Назида, ниманидир айтишни унутганга ўшарди. Худди тилининг учида тургандай... Бироқ, минг афсуски, беҳуда уриниш эди бу... Капитан — бу моҳир лашкарбо-ши — жиянини беҳуда кута-кута, ниҳоят чекинди.

— Яна келарман бу ерга ва сени соғ-саломат кўрар-ман, деган умиддаман.

Сал бошқачароқ қилиб гапириши керакмиди, негаки, бу сўзлари билан капитан узил-кесил мағлуб бўлганини ошкор этиб қўйганди. Бунни унинг ўзи ҳам фаҳмлади. У

ўзининг норозилигини сездириб қўйган сўзлар оғзидан беихтиёр чиқиб кетганидан афсусланганча, хонани тарк этди. У акаси билан хайрлашишни ҳам унутганди.

Ўша кеча Умар барибир келмади.

ШАҲИД

Қазбани безовта қилган, Шаҳид ҳақидаги ҳад-ҳудудсиз мишмишлар унинг тўғрисида яхлит тасаввур ҳосил қилмасди, зеро турли-туман ҳамда қарама-қарши хотиралар қоришмаси орасидан таянса бўладиган ва ўшанинг ёрдамида ўтмишига назар ташлаб, аниқроғи, бу одамнинг қилмишларига баҳо бериб, шаҳар бошига ёғилган фалокатларни унинг номига тақашга ярайдиган бирон асосий ўқ-ўзакни топишнинг иложи йўқ эди. Вақт бу хотираларни муқаррар кемириб ташлаш, шакли тарҳини хиралаштириш ёхуд бузишнинг уддасидан чиқа олмади.

Шуни айтмоқлик лозимки, шаҳарда у ҳақда ғоятда бемаъни, мутлақо ақл бовар қилмайдиган овозалар тарқалганди. Баъзи бировлар гўё ҳашаматли яхта фалокатга учраганда бирдан-бир омон қолган бу одамни балиқчилик кемаси қутқарган, дейишарди: оиласининг Албанияда битмас-туганмас давлати бўлганмиш. Бошқаларнинг тасдиқлашича, у турк эмиш, Камол Отатурк¹ инқилоби хонавайрон қилган оиладан эмиш. Илло, кўпчилик, тез-тез бўлиб турадиган ғалаёнлардан бири пайтида француз қўшинлари қириб ташлаган жанублик бадавлат хонадоннинг фарзанди бўлса керак, деган тўхтамагга келганди.

Инсон қиёфасидаги ана шу иблис аниқ бир ривоятга тахминни тасдиқлаш ўрнига турли айёрона найранглар ишлатиб, ўзининг шажарасини ойдинлаштириши мумкин бўлган изларни чалкаштириб, ижтимоий чиқишига қизиққан туппа-тузук одамларни лақиллатиб кетарди.

Аммо Умар ҳақиқатга энг яқин ривоятни темирчи Маликдан эшитди. Ўша кунни ёмғир нақ челақлаб қуярди — одатда кеча-кундуз тенглиги палласида шундай бўлади. Эски шаҳарнинг ғарқ сув босган тор кўчалари-

¹ Камол Отатурк (Камол пошо, 1880—1938)— Туркиянинг давлат ва сиёсий арбоби. Туркия республикасининг биринчи президенти (1923—1938).

даги кулбалар қозикоеқлар устига қурилганга ўхшарди. Одамлар дўкончалардан чиқолмай уймалашишарди; кўплар жала ўтиб кетишини сабр-тоқат билан уйларида кутишарди. Чошгоҳга бориб кўк бетида илк ҳуркак шуълалар пайдо бўлди. Шаҳар гўё кифтидаги ёмғир томчиларини силкиб туширди-ю, Қазба аҳли кўчага чиқишга журъат этди. Симоби булут кўрпаси ортидан туси ўчган қуёш гардиши мўралади. Кейин қуёш аста-секин дадилланди, унинг ҳуркак нурлари темирчи дўкони остонаси сари интилиб, Маликнинг оёқлари ёнига тушди. Малик панжара ясаш билан машғул эди. Қоқ ерга тушиб турган бир даста нур худди қуюқ тутунни ёриб ўтаётганга ўхшар эди; тутун эса қуёш ёритган ногаҳоний йўлни топиб остона томон интилиб, эшик оғзида нафис тўрдай буралиб-буралиб, майин шабадада аста-секин эриб-таралиб кетарди. Бироқ ҳеч қанча фурсат ўтмай ана шу бир сиқимгина титроқ нур ҳам сўнди.

«Мана, яна бир кун ўтди», — хаёлидан кечди Маликнинг, панжаранинг тайёр бўлган бўлақларини гадир-будур қўллари билан авайлабгина силаркан.

«Кейин масжидга темир дарвоза ясайман. Ҳадемай муаззин мўминларни намозга чорлаб азон айтади. Намозгача имомга йўлиқиб, озроқ бай пули сўраш керак. Тағин, молни оллоҳ текин етказди, деб хом хаёл қилиб ўтирмасин. Агар у мўминларни муқаддас даргоҳ — худонинг уйини ўмариш васвасасидан асрашда қуръон оятларидан кўра темир дарвоза ишончлироқ деб ҳисоблайдиган бўлса, унда ўша дарвозани суралардан ясай олмаслигимни унинг қовоқ калласига қуйиб қўйишим керак. Оллоҳнинг даргоҳи кенг, инояти зўр. Лекин оллоҳ ҳам сендан ҳаракат, мендан баракат, деган-ку, ахир, шунақа гаплар...»

Малик асбобларини йиғиштирди. Орқасида, пўлат парчалари ётган кўрада чирсиллаб ўт ёнарди.

Қўққисдан устахона шундай зим-зиё бўлиб қолдики, Маликнинг миясидан ҳатто: «Наҳотки кун тутилган бўлса?» — деган фикр йилт этиб ўтди. «Тоза расво ҳаво бўлди-ку!»

У эшикка қараган эди, остонада ғира-шира ёруғда бировнинг қорасини — худди ҳошияси титилиб кетгандай, ўйнаб-буралиб ташқарига интилаётган дуд аралаш нимқоронғиликда ширавагина кўз илғайдиган баҳайбат сояни кўрди. Гарчи бу одамнинг афтига яхшироқ тики-

лишнинг иложи бўлмаса-да, уни биринчи марта кўраётганига амин эди.

«Кечикиб қолган буюртмачи бўлса керак... энди бу тўнқанинг касрига намоз қазо бўларкан-да».

— Салом алайкум,— сўрашди нотаниш кимса.

— Ваалайкум ассалом,— тўнғиллади Малик,— дўконни ёпяман.

Нотаниш одам дадил қадам ташлаб, зинапоядан уч поғона пастга тушди. Энди у бемалол қўринди: башараси худди болта билан эманни чолиб ясалгандай бесўнақай ва совуқ, серажин пешонаси тепасида уч-тўрттагина сочи қолган, қоп-қора ботиқ кўзли, девқомат одам экан. У хушқад ва азамат чинорга ўхшарди. Европача кийинган, бошида ҳожи дўппи бўлса ҳам эгнида пўрим қилиб тикилган кулранг костюм. У эран-қаран юриб Маликка яқинлашаркан, бу дудга тўлган ўнгирнинг қонуний эгасидек ўзини жуда эркин тутар ва гўё темирчининг — ушбу ўнгир соҳибининг узр сўрашини кутаётгандек, унга тешиб юборгундай тикиларди.

Қараб турса, келгинди савол сўраши керагу Малик эса фақат жавоб бериши лозимга ўхшарди.

Қисқаси, бир лаҳзага улар ўрин алмашгандилар.

— Рўпарадаги уйнинг, баққоллик дўконининг остидаги ертўла ўзларига қарашлими?— деб сўради нотаниш одам ҳеч қандай даромаду буромадсиз.

— Ҳа, ҳа,— гўлдиради Малик,— эски-туски темир-терсакларим... кейин асбоб-ускуналарим туради ўша ерда.

Нотаниш одам бирон дақиқа ўй сургандай бўлди-да, сўнгра томдан тараша тушгандай деди:

— Ушасиз ҳам кунингиз ўтиб қолар дейман.

У сўрагани йўқ асло, у таъкидлади. Бу гапни у шунчалик қатъий ва дадил айтдики, Маликда ҳатто ҳақиқатан ҳам ертўласиз кунни ўтншига ишонч туғилди.

— Уни сиздан ижарага олмоқчинман,— дея аниқлик киритди паҳлавон.

— У ер қоп-қоронғи, иннайкейин, камҳаво,— дея эътироз билдирди темирчи.— Йигирма йилдан буён эски-туски қақир-қуқурлар тоғ бўлиб уйилиб кетган...

Нотаниш одам бунга жавоб бермади.

— Сизга нимага керак бўлиб қолди у?— сўради темирчи.

— Қаҳвахонага.

— Қаҳвахонага? Қаҳвахона...— шошиб қолди Малик.— Қаҳвахонабоп жой эмас... Иннайкейин, умрим бино бўлиб ертўлада қаҳвахона очганларини кўрмаганман. Ҳалиги... бундан ташқари, рухсатнома бўлиши керак,— деди у бўшашиброқ.

— Рухсатнома бор.

Нотаниш одам бир парча қоғозни авайлабгина ёзиб, уни темирчига кўрсатди.

Шу пайт муаззиннинг садоси таралди, ўша ондаёқ кўчадан беркитилаётган қулфларнинг шақира-шуқури, ортидан эса мўминларнинг ошиғич одим шарпалари эшитилди.

— Мен у бинони баққолнинг ижозати билан кўздан кечирдим,— дея тушунтирди нотаниш одам илжайиб,— сиз-эътироз билдирмасангиз керак, деб айтди. Бино жуда менбоп экан. Темир-терсақларингизни ўз ёнимдан ташитиб бераман.

У, эгасининг фикрини ҳам сўраб ўтирмай, ижара ҳақиға берадиган пулини айтди. Жуда катта пул ваъда қилганидан, бунча ақча олишни хаёлига ҳам келтирмаган Малик савдолашиб ўтирмади. Нотаниш одам, ярим йиллик ижара ҳақини ҳозироқ бериб қўяман, деди-да, чўнтагидан бир нечта буклоғлик қоғоз пулни чиқариб, дастгоҳ устига қўйди. Темирчи эса бўлаётган ҳангомадан ҳайратланиб, унинг ҳаракатларини миқ этмай кузатиб тураверди.

— Эртага пешиндан кейин яна кирарман.

Нотаниш одамнинг дароз гавдаси тағин остонадан лип этиб ўтди-ю, масжидга шошилаётган йўловчилар оқими орасида ғойиб бўлди.

Малик шу кунларда ҳаёт риштасини йўқотиб қўйгандай ўзини ночор, нотавон деб ҳис қилар эди, шунинг учун ҳам ҳозир ана шу кундалиқ ҳаққоний ҳаётнинг риштасини топаётгандай қоғоз пулларни гижимлади.

«Йигирма йил бўлдики, бу устахонада кунни-кунга улаб тер тўкаман, ҳар куни ишни тугатганимда чарчаб ўлар ҳолатга етаман. Бу йиллар орасида турли хил девоналардан озмунчасини учратмадим: савдойиларини ҳам, гиёҳвандларини ҳам, тентақларини ҳам. Уларнинг жамикиси мен тоб берадиган темирга қараганда чандон майишқоқ, эпга келадиган эди. Лекин зуваласи бунақанги маъдандан ясалганини сира кўрмагандим. Ахир, бу ғирт телбалик-ку, ҳа, ҳа, инсофли, ҳалол одамнинг

устига бостириб кириш, аллақанақанги бемаъни гаплар билан бош-кўзини айлантириб, ундан зўрлаб ваъда олиш, устига-устига, сўзида турадимми-йўқми — ҳеч қанақанги кафолат ҳам олмай, қўлига бир йилда топадиганича пулни тутқазмиш чинакам телбалик. Аммо-лекин бу телба (бошқаларига ўхшамайди, иродаси менинг панжараю эшикларим ясаладиган маъдандай мустақкам экан).

Малик эшикни тарақлатиб ёпганича кўчага отилди-ю, масжидга қараб чопди.

Темирчи ўз ҳаётида биринчи марта шом намозига кечиккан эди.

Эртаси куни Шаҳиднинг мўйловини бураб, ҳожи дўпписини қўнқайтириб, кўчама-кўча сайр қилиб юрганини ҳамма кўрди. У ҳар қайси дўкон эшигида, ҳар бир устахона остонасида бир зумгина тўхтаб ўтарди. У ўзинга хос бу оламчанинг қандай ҳаёт кечираётганини тушунмоқчидек, ҳамма нарсага диққат-ла разм соларди. Шаҳид одамлар билан суҳбат қуриб ўтирмас (бу осон эмасди, негаки оддий халқ бир-икки оғиз валақлашишга ҳаммаша тайёр эди-да), одатдаги «салом» билан чегараланиб қўя қоларди. Сиртдан қараганда, уни атайин авомдан ўзини олиб қочяпти, деб ўйлаш мумкин эди. Тош кўчаларда у бир текис одим ташлар, бўлажак мулкани кўздан ўтказаятгандек боши берк кўчаларга ҳам разм солиб борарди.

Кейинги ҳафта ичи темирчининг ертўласида таърифлаб бўлмайдиган даражада тўс-тўполон ҳукм сурди. Аввалига юк ташувчилар замбилгалтагу аравачаларда у ердан занглаб ётган олам-жаҳон темир-терсақларни ташидилар; улардан кейин тўда-тўда бўёқчи, дурадгор, ойначилар танда қўйиб қолишди. Чакана дўкондорлар ўз дўконлари остонасида ўтириб олиб, бу атрофларга мутлақо бегона бўлган бундайин жонланишни ҳасад-ла кузатишарди.

Бу ердаги жамики нарсани остин-устун қилиб юборган одамни қўлларини бигиз қилиб кўрсатишарди бир-бировларига, «айбдор» эса ҳеч нимани писанд қилмай, худди ғулғули хўроздай гердайиб у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Шу тариқа у ҳақда уйдирмаю мишмишлар бошланиб кетди. Қанчадан-қанча кутилмаган ҳодисалар эса ҳали олдинда эди!

Шанба оқшомида, танҳо сайр этишга ниҳоят чек қўйган Шаҳид қора костюмини кийди, машҳур ҳожи дўпписини ўзи яшаётган меҳмонхонада қолдирди-да, янги ҳамсояларининг синчков нигоҳлари кузатувида шаҳарнинг юқори қисмига қараб йўл олди.

— Чамамда шаҳар кенгашига мажлисга кетяпти-ёв,— деди улардан бири.

— Йўғ-э, генерал-губернаторнинг қабулига кетяпти чоғи,— жавоб берди бошқаси.

Баққол бўлса оллоҳни ҳам чалғитиб: «Худо урсин агар, Шаҳид ЖХП¹ йиғилишига кетяпти!»— деб онт ичди.

Қизғин баҳсу мунозара бошланди.

Охири, шубҳа-гумонларни ҳал қилиш мақсадида баҳсчилардан икки нафар бадавлатроғини танлашди, улар Шаҳиднинг изига тушиб, уни кузатишлари керак эди.

Зимистон тун. Бамисоли ёмғирда ғилқ-ғилқ тўлган зовурларга ғарқ бўлган Қазба тонги тошқинни кутаётганга ўхшарди. Шаҳид, худди дарахт танасига шиғиллаб санчилаётган парма янглиғ, кўчаларга шитоб билан шўнғий-шўнғий, физиллаганича кетиб борарди. Гўё уни аллақандай нишол ўзига оҳанрабо сингари шиддатла тортиб турибди, деган фикр келади кишига. Икки томонида Эски шаҳарнинг ола-қуроқ болохоналари ниҳояси кўринмайдиган лентадай саф тортган. Кўкда чўғ каби милтиллаган ҳаккам-дуккам юлдузлар гўё уни кузатиб бораётибди.

Таъқибчилардан бири:

— Ойшаникига кетяпти,— деб қўйди.

— Ишратхонага галстук тақиб боришга бало бораканми,— эътироз билдирди иккинчиси.

Шаҳид дўнг-дунг тош кўчада нағалли пошналари тўқ-тўқ қилиб кетиб борарди. Қалин туманга чулганган жин кўчалар қандайдир ғаройиб, афсонавий ва ғайри оддий кўринарди. Булутларнинг йиртиғидан юлдузлар галаси милтиллаб кўринарди; кўча эса одам танасидаги кўк томир каби шаҳар бўйлаб иланг-биланг чўзилиб, тармоқ отиб кетганди. Янги костюм кийган Шаҳиднинг ғира-шира қораси икки айғоқчи наздида у ер-бу ердагица ёниб турган фонусларнинг хира шуъласида лип этиб кўз-

¹ ЖХП — Жазойир халқ партияси, ўша пайтларда ман этилганди.

га ташланиб қоладиган ваҳимали шарпага ўхшаб кетарди. Шаҳид буларга қандайдир сирли ва ажиб зот бўлиб туюларди. Унга қараб туриб, ҳатто дилларидагини бир-бировларига овоз чиқариб айтишга ботинолмасдилар. Бу аҳмоқона кузатув эндиликда кўнгилларида биргина истак—уйга қайтиш истагини туғдирганди. Ноқулай аҳволга тушиб қолгач, жамоатнинг топширигини адо этишмиш-ку, деб ўзларига тасалли бера бошладилар. Бу бегона қанақанги одам экан, деган ғирт худбинона синчковликларини улуғворроқ бир ният—темирчи билан баққол ўртасидаги баҳсни ҳал қилиб берамиз, деган ўй билан ниқоблаётган эдилар. Темирчи ҳам, баққол ҳам бу одамга бекорга ҳаммадан олдин қизиқиб қолишмагандир ахир.

— Балки шунчаки соф ҳавода айлангани чиққандир,— деб қўйди «айғоқчи»лардан бири чўчинқирабгина.

— Шу маҳалда, иннайкейин, шундай костюмда-я!

Яқин атрофдаги черковда икки яримга занг урилди.

Шаҳид трубкасини ўт олдирди, ҳувиллаган кўча бўйлаб наша аралаштирилган тамаки иси таралди. Йилтиллаб, рақс тўшиб бораётган нуқтадаккина ўт вақт-вақти билан ошналарга Шаҳиднинг қаерда кетаётганини кўрсатиб турарди.

Зимистон кеча бўлишига қарамай, Шаҳид йўлдан адашмай тўғри кетяпти. Ана, у аллақайси дарвоза олдида бир нафасагина тўхтади-да, яна йўлида давом этди. Тор кўча шаҳарни юқори—европаликлар қисми ҳамда қуйи—араблар қисмига ажратиб ўтган катта кўчага олиб чиқди уларни. Шаҳиднинг энди катта-катта ва шошилишча қадам ташлаётгани эшитилиб турарди. Мана, у зиналардан чопиб чиқиб соҳилни тўсиб турган панжарадан ошиб ўтди. Қаршисида тун қўйнида ялтиллаб турган осойишта, ялангтўш денгиз намоён бўлди.

— Ойшанинг уйидан ўтиб кетдик. Балки ростданам сайр қилиб юргандир...

— Ҳар қалай сабр қилайлик, у ҳам бизга ўхшаб чарчагандир. «Терминус»га яқин қолди. Яна ким билади дейсан?..

Энди Шаҳид шундоққина денгиз ёқалаб кетарди. Пойи остида бепоену бепарво денгиз мудрарди. Муздек ва осуда сув яланглиги бамисоли улкану гунг гиламдай оёқ остига тўшалган.

Беихтиёр хаёлингда, гўё бировнинг мўътабар хона-

донига бемаҳал бостириб кириб бораётгандай туюлади; эшик ортида эса — жаҳли чиққан, аини вақтда хушмуомала, юз-кўзларидан уйқу аримаган, норози ва ҳайратли қиёфада уй соҳибаси тургандай...

— Тонготарга ҳали анча бор,
Ҳозир уни ўйламоқ бекор,
Ҳар бир куннинг ўз ташвиши бор¹,—

баралла куйлаб юборди таъқиб қилинаётган Шаҳид.

Иккала айғоқчи писибгина унга эргашиб боришарди.

— Нега энди бировларни деб иссиқ ўрнимизни совитиб юрибмиз! Хотиним маза қилиб битта уйқуни олгандир, мен бўлсам худо билади, қай гўрларда санғиб юрибман! Кундузи дўконда йигитлар билан чақчақлашиб, кечқурун иссиқ хотинни қучоқлаб ётишдан зўри борми!.. Биз бўлсак, бунинг ўрнига бекордан-бекорга бегона бир одамнинг орқасидан пойлаб, тентираб юрганимизни қара-я! Туф-э! Ғирт аҳмоққа ўхшаймиз ўзиям! Э, ўша сир-пиридан ўргилдим! Бошқалар шунақанги аҳмоқона ишлар билан шуғуллангани вақтни қаёқдан топишаркин-а...

«Ҳа-да, у «Терминус»га қараб боряпти. Ҳеч қанақанги шубҳа бўлиши мумкин эмас!»

Икковлари ҳам чўчиб тушишди.

«Э, нимасидан қўрқамиз, кўчада ҳеч зог йўқ бўлса, бизни ким пайқай қолардию ким саломлашарди дейсиз...»

Улардан юз қадамча нарида «Терминус»нинг неон чироқлари чарақлар эди. Атрофини машиналар тутиб кетган. Қираверишда эгнига қалин уқали камзул кийган қотма ва беўхшов эшикбон ҳар бир кираётган кимсага ҳам, чиқаётганга ҳам икки букилиб таъзим қилар эди.

Шаҳид чўнтагидан сигара олди. Эшикбон одатича, энди таъзим бажо келтиришга чоғланган ҳам эдики, Шаҳид уни тўхтатиб, ўт сўради. Сигарасини тутатаётиб, у эҳтиёткорлик билан ўгирилиб қараганди, кўчанинг нариги бетида тўхтаган икки шубҳали шахсга кўзи тушди. Хиёлгина жилмайиб қўйди-ю, шахдам ичкари кириб кетди.

¹ Шеърларни Мирозиз Аъзам таржима қилган.

— Қаерга келганини билиб олди! Қиморхонада у. Вақт алламаҳал бўлиб қолди, қани, уйга жўнадик энди. Аммо шериги бошқача фикрда эди:

— Балки бу ерда нима қилишини билганимиз тузукдир. Чамамда, узоқ турмаса кераг-ов...

— Йўқ, йўқ, етар энди, барибир гаровда мен ютдим.

— Биров сенга ютмадинг, деяётгани йўқ. Биласанми, мен бирон мартаям кирган эмасман бу ерга. Қизиқ жой дейишади. Бу ерда шунақанги нухалар ҳам учраб турарканки, улар бор буд-шудларини бой бериб қўйишса, ўзларини ўлдиришаркан.

Шериги тоқатсизланиб депсинди:

— Демак, сенингча, агар ишратхонага кирадиган бўлса, биз ҳам киришимиз керак экан-да? Ундан кўра ўз обрўйингни ўйласанг-чи. Бизни кўриб-таниб қолишлари мумкин-ку, ахир мен уйланган, тўрт болали одамман-а!

— Эҳтимол бунақанги қулай фурсат бошқа келмас. Кейин, Ойшаникига пусиб кирадиган кўпларга ўхшаб орқа эшикдан яширинча кириш ярамайди — барибир билиб олишади. Бу гал — тушунсанг-чи, ахир! — бошқаларнинг топшириги билан барини кўриб-билиб, одамларга гапириб бериш учун келганмиз; унинг изидан ҳар қанақанги, ҳатто энг қабиҳ, энг бузуқ жойга ҳам тап тортмай, бизни бадном қилишларидан ҳам қўрқмай кираверишимиз мумкин. Бизга масъулиятли ишни топширишган, ахир, — дея хулоса ясади у гердайиб, ўртоғининг елкасига қоқиб.

Тер ва зайтун мойи ҳиди анқиб турган рўдапо бурнусга ўралиб олган саллали, мўйловдор, антиқа икки арабга кўзи тушганида эшикбон таажжубдан донг қотиб қолди. Бу ғалати меҳмонлар у садоқат-ла қўриқлаб турган эшикдан кириб боришаркан, эшикбон, пошнalarини уриштириб таъзим бажо келтириш одати ҳам ёдидан кўтарилиб, ихтиёрсиз равишда қаддини ғоз тутди. Ногаҳоний ҳолатдан кўзлари нақ косасидан чиққундай бўлиб ўйнаб кетганди.

Каттакон залда Шаҳид кўринмасди. Карта ўйналадиган столлар иккинчи қаватда эди. У ёққа шундоқ барнинг қаршигинасидан бошланадиган тахта зинапоядан чиқиларди. Лекин ошналар у ёққа чиқишга ҳозирча ботинолмадилар. Ичкарига киришлари биланоқ барчанинг диққат марказига тушди-қолдилар. Чор-атрофдан ҳазил-ҳузул гаплар ёғилди; ҳашамдор магазинларнинг жо-

маконларига қўйиладиган мум ҳайкалчаларга ўхшаган аёллар кулгидан ичаклари ёрилаёзди. Салоҳ ичида ўзи диққат билан кузатаётган мана шунақа нозанинлардан ўн нафарининг афтини бўяб, ёноғини қизартиришга сарфлаган харажатини ҳисоблаб чиқди, бу пулга болачақасини бемалол икки ой боқса бўларкан.

Улар юрак ютиб, бурнусларини қозиққа осиб қўйиш учун топшириб, эскирган бўлса ҳам, ҳар қалай, атрофларидаги шароитга бир қадар мос келадиган камзулларини қолдилар.

Салоҳ барга яқинлашиб, чаптастлик билан курсига чиқиб олди. Шериги ўзини эҳтиёт қилди: негаки, ўриндиқ курсилар жуда баланд бўлиб, киши шаънига ҳақоратдай туюларди.

Салоҳ гарсоннинг истехзоли илжайганча яқинлаб келётганини кўрди.

— Нима буюрадилар, мосъе?

Ошнаси чой буюрмоқчи эди-ю, лекин Салоҳ фикридан қайтарди.

— Икки қадаҳ ароқ.

Гарсон ўзини янглиш эшитганга солди:

— Икки қадаҳ ароқ? Қандай навини маъқул кўрадилар?

У ошналарни каловлатиб қўймоқчи эди.

Аммо Салоҳ жиддий тарзда деди:

— Смирновникдан.

Гарсон шишалари билан машғул бўлди.

— Ароқ? Нима ўзи у?— хавотирга тушиб қолди Салоҳнинг беҳаловат дўсти.

— Урисларнинг ичимлиги.

— Қуввати зўрми?

— Сал-пал, ҳиди келсин учун.

Бундай жавоб уни қаноатлантирмади. У сал энгашиброқ, оёқларини кенг ёзиб, уздабурончасига пештахтага тирсагини тираб Салоҳга кўз қирини ташлаб қўйди. Бир умр худди мана шундай ўтирганга ўхшайди-я.

— Сен қаёқдан биласан бунини? Урусияда бўлганми-сан ёки?

Бунчалар нодонлик Салоҳнинг кулгисини қистатди; у кулиб қўйди.

— Ароқнинг таъминини билиш учун Урусияга бориш шарт эмас; Францияда ҳамма ёқда сотишади уни. Қанақалигини ана ўша ерда тотиб кўрганман. Уруш пайтида.

Смирновникдан ташқари, полякларники ҳам бор, унга қалампир қўшишади.

— Қалампир? Шўрвага ўхшаб-а?

— Ол, ич, тагин бирдан ичиб юбормагин.

Шундай деб Салоҳ қадаҳни унга узатди. Ора-сира тепадан, карта ўйналадиган залдан гала-говур эшитилиб турарди. «Чамамда, катта-катта тикишаётганга ўхшайди», хаёлидан кечди Салоҳнинг.

Улар биттадан ҳўплашди.

Салоҳнинг ошнаси йўталиб, жаҳли чиқиб кетди:

— Тоза расво экан-ку! Жуда кучли экан. Ғирт жайдари ароқнинг ўзи-ку! Ахир ҳозиргина деярли сувдан фарқи йўқ, демабмидинг?

Салоҳ насиҳатомуз деди:

— Ҳа, деярли... Бу ўрисларнинг ичимлиги, эсингдан чиқармагин буни.

— Э, ўша ўрисларингни қара-ю...

Зинапоядан шоша-пиша тушаётган қадам товуши эшитилди. Пак-пакана, думалоқ, юзи қип-қизил одам пайдо бўлиб, залдагилардан кимгадир дўриллади:

— Эдмон, чиқиб қара, столда пул қандай уйилиб кетди — беш юз минг франк-а. Анави араб жуда хирпа экан, ўйнашини бир кўрсанг!

Қандайдир бир хоним ваҳимали чинқириб юборди. Тўс-тўполон кўтарилди. Эдмон деганлари сўлқиллаган хоним кетидан юқорига югурди.

— Балки бу бизнинг дўстимиздир, — тахмин қилди Салоҳ.

— Йўғ-э. Ҳар кун кечқурун бу ерга бошоға¹ Абдулло келади. Узиям ҳар гал олам-жаҳон пул ютқизиб кетса кераг-ов.

— Кундузи² олган порасининг бир қисмини ютқизадида ютқизганидаям. Ахир, бунақалар бошқалар ҳисобига бойишади-ку. Таомили шунақа ўзи. Бирамас бирда ўзи борини шилаётган камбағаллардан бирортасининг қўлида ўлса сира ажабланмайман.

— Бе-е... — жавоб қилди шериги. — Семизлигини қара. Бир қанор сасиган гўшт дейсан. Қорнига ғарчча пичоқ санчсанг, худди пишиб ўтиб кетган қовунга ўхшаб, панжаларинг орасидан қўланса мойи оқиб чиқади. Бош-

¹ Бошоға — халифа билан оға оралиғидаги унвон.

қалар очдан ўлай деб юрганда бунақа семириш яхши эмас.

Салоҳ ўз қадаҳини бўшатиб, жавоб берди:

— Гап бунда эмас...

Бироқ суҳбатдоши ўз билганидан қолмади:

— Менимча, семиз одам ҳалол бўлмайди. Одамлар фақат бировларнинг ҳисобига семириши ҳаммага аён. Семиз ориқни сиқиб сувини ичиб нақ ёрилгундай ёғ босиб кетса, менимча, чинакам эксплуатация ана шу бўлади. Йўлда кетаётиб семиз одамни учратганимда, бу нусханинг бир неча қадоқ эти мен ва болаларимга тегишли эканини биламан албатта.

Салоҳ бошқача фикрда эди:

— Биласанми, ҳаммаси бемаъни ишлар. Одам касалликдан ҳам семириши мумкин.

Тепада яна шовқин-сурон кўтарилди: картабозлик залида ўйин авжига чиққан бўлса керак.

— Юр, тепага чиқамиз,— сўзини давом эттирди Салоҳ.

— Қўйсанг-чи, тепада фақат қўланса хўппасемизлар, улардан гуп-гуп тер ҳиди келиб туради.

— Тағин ичамизми? Гарсон, яна икки қадаҳ ароқ қуй.

Шаффоф суюқлик қадаҳларга қулқуллаб қуйилди. Улфатлар аста-секин кайф қила бордилар. Атрофдагилар асалари уясидагидек говурлашишарди. Гоҳо икки улфатнинг қулоқларига узук-юлуқ жумлалар чалиниб қоларди:

— Ўзини қандай тутишини қара-я! Осмондан оёғини узатиб тушганми, деб ўйлайсан киши. Ча-ча билан бирга...

— Тўғри-ю, лекин у бу ишни очарчилик йили бошлашни дилига тугиб қўйган...

— Биласанми, Шарль машина олибди...

Салоҳ ўртоғи курсида базўр ўтирганини пайқади. Ароқ ўз кучини кўрсата бошлаганди. Қадаҳлар бўшатилиб, яна тўлатилди.

— Чоғимда, у темирчининг ертўласида қаҳвахона очмоқчи шекилли.

Суҳбатдоши керакли сўзларни қийинчилик билан изларди:

— Э, ўша ертўлада бошқача нарса очади... Бекорга қоронғи жой қидирган эмас. Эҳтимол, ҳалиги, э йўқ...

Анави Абдулмажиднинг мактаби, қизлар қуръонни ўқиб туширадиган жой ҳам қоронғироғ-а, айтгандай.

Салоҳ кулди.

— Муаззин сира хаёлимдан кетмай қолди... Ха-ха... Кулнинг қистайди. Эсингдами, мезанага кайф билан чиқиб, азон айта бошлагани-чи? Ушанда худди шамолда қолган зайтундай роса чайқалганди-ку? Мезана кунгурасидан ошиб қулаб тушишига сал қолганди.

Ошнаси қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Энг қизиғи, ғирт мастлигини ҳеч зоғ хаёлига ҳам келтирмаганди. Бир хиллар: «Бунақанги баландликда доимо шамол бўлади»,— дейишганди. Ха-ха-ха... Баъзилар, худога меҳри жўшиб кетган, деб ўйлашганди. Сўфийларнинг елкаларига шайтон ёхуд раҳмон миниб олганида жазавалари тутишини, ҳатто ерга ётиб думалашларини биласан-ку ўзинг. Қани, ўшанда шароб ичиб олган деб кўр-чи.

Салоҳ унинг сўзини бўлди:

— Жуда унақа ошириб юбориш яхши эмас. Икки марта ҳаж қилган авлиё одам... Эҳтимол ўша куни қорни очдир. Шаробга келсак, гапирмасанг ҳам бўлади: худога шукур, ўзинг ҳам томоғинг қақраб юрмайсан!

— Тўғри, лекин мен муаззин эмасман-ку, ахир, фарқи ана шунда. Жон таслим қилиш олдидан калимаи шаҳодат келтирадиган осий бир бандаман, холос. «Бисмиллоҳир-раҳмонир раҳим», яъни шафқатли, мурувватли оллоҳнинг номи билан... дейдилар-ку...

— Лекин у «қаҳҳор»¹ ҳамдир.

— Лекин «раҳим» билан «қаҳҳор» бир-бирига сира мос келмайди-ку?— хўрсинди шериги.

Салоҳ ғоятда жиддий қиёфада, насиҳатомуз деди:

— Манави машҳур сўзларни эсла: «Менинг умматларим етмиш уч мазҳабга бўлинажак, фақат биттасидан бошқа, барча мазҳабларнинг муриду мухлислари дўзахга тушгай».

— Эҳтимол, оламда ҳаммасидан кўра қуввати ўн тўрт даражали шароби масқарни ҳурмат қиладиганларгина жаннатга тушар!

Шундай деб у яна хахолаб кулди.

— Ароқни яхши кўрадиганлар эмас, албатта.

Сухбатдошининг қош-қовоғи осилди:

¹ Қаҳрли.

— Бу сен айтган «сал ҳиди» келиб турадиган, кайф қилмайдиган ичимликка ўхшамайди...

Салоҳ мийиғида жилмайиб қўйди.

Шериғи Салоҳнинг жавобини кутиб ўтирмай, столга мушт туширди:

— Кейин бу гапларнинг ҳаммаси уйдирма.

У қадаҳни бир кўтаришда бўшатди.

Салоҳда шубҳа туғилди.

— Ким билади дейсан?..

Улар узоқ жим қолдилар. Салоҳнинг ошнаси салласини гарданига суриб, манглайини артди. Устунга суяниб, оёқларини салгина букканича, гўё йўқотган энг эзгу фикрини излаётгандек, ерга тикилиб қолди. Ичкилик уни шубҳачи қилиб қўйганди. У камзули тугмаларини санади, сўнгра Салоҳга қаради: дўстининг юзи одатдагидай хотиржаму жиддий эди. У лоақал кинояли жилмайиш учқунини кўраман деб ўйлаганди. Қараса, унақа нарсадан асар ҳам йўқ. У ўзича тўнғиллади. Кейин изтиробли хаёллардан қутулиш ниятида ўз дўкончаси, хотини, болаларини ўйлай бошлади. Бўлмади, дили заррача ёришмади.

Салоҳнинг имоси билан гарсон шиша кўтариб келганида у ўзининг қадаҳи оғзини кафти билан ёпди: бас!

Ўз ожизлигидан ўзи қўрқиб кетди у. Бир стакан сув сўраб, ютоқиб ичаркан, одатдаги, ўзига яхши таниш таъми ҳис этгиси келарди, бироқ — афсус! — ақли ҳуши шу топда у ҳали кўрмаган ва билмайдиган даҳшат саҳросининг қаерларидадир саргардон бўлиб юрганди.

У мадрасада таҳсил кўрган дастлабки йилларини эслади. У йиллар воқелик билан мутлақо муросага келтира олмаганди уни. Ахир қачонлардир Бирлик бўлганку, чинакам ҳаёт кечирилган-ку, суннийлар, шиалар, ханафийлар, шафенлар, малакутлар ва бошқа мазҳабу мазҳабчалари бўлган, томирида оби ҳаёт гупурган азим ҳаёт дарахти гуркираб турган-ку... Ҳозир эса у қуриб, шох-бутоқлари қовжираб, чириб кетди... Ҳа, у дарахт қуриди, аммо биз уни ҳозиргача эъзозлаймиз. Нима ҳам қила олардик? Улик ақидани эъзозлаш марҳумларни эъзозлашдай антиқа бир гап.

Қачонлардир шу дарахт соясида Бирлик ҳукм сурмаганми, ахир? Бу дарахтнинг шох-шаббалари, илдизу томирлари, қандайдир ҳаёт ришталари танасини яшаш учун зарур бўлган ҳавою сув билан таъминлаб турган.

Кейин улар ҳавою сувдан маҳрум бўлиб чирий бошлаган, худди ана шу нарса бутун дарахтни ҳалокатга олиб келган бўлиши ҳам мумкин.

«Матодан тикилган бошмоқ икки юз, чармлиси тўрт юз франк турса-я!..

«Қани, қуй шаробдан яна бир олай,
Хўрозни эшакдан ажратмай қолай!»¹—

деган экан шоир. Қошки эди, жамики мушкул масалаларни ана шундай шартта ҳал қилиб ташласанг.

Қирқ бешинчи йил оғамни кўз олдимда симёғочга осдилар, ўзим бўлсам фидойилар ва бошлари ёрилган болаларнинг (ўша йилларда очликдан тез-тез кўчаларда қулаб қоладиган болаларнинг) жасадлари орасидан бир амаллаб чиқиб, аранг қочиб қутулгандим. Эндиликда яккаю ягона ташвишим — елкамда бошим омон бўлса бас; қўяверинг, ҳаммаси тартиби билан кетаверсин: бошмоқ — икки юз франк, чармлиси тўрт юз... ҳафта охирида, нақ намоздан кейин бир қултумгина шароб бўлса кифоя...»

У гарсонни чақирди.

— Ха-р-рак!

«Шу сўзни ҳеч тўғри айтолмайсан-да. Эҳ... ичилса бўлди-да».

— Қани айт-чи, Салоҳ, манави байтни биласанми?

Йўлинг оғир, ҳар тараф ғов,
Севимли ўртоқ.
Ҳар бутанинг тагида — ёв.
Кўзлар сени қилмоқда ов,
Аммо асрар тоғ.

Салоҳ давомини илиб кетди:

Қишанланди бугун тупроқ,
Қопқаларда турар солдат.

Бош эгма, ўртоқ!

Аёллар 1921 йили ўлдирилган Масъуд Бин Зулмат шаънига куйлаганлар бу қўшиқни. Буни ҳар ким ҳам билади...

¹ VIII асрда яшаб ижод этган машҳур араб шоири Абу Нувоснинг байти.

— У ёппа-ёлғиз эди.

— Аёлларимиз уни шу кунгача эслаб келишаётган экан, жудаям сен айтганча ёлғиз бўлмаса кераг-ов...

Салоҳнинг шериги тумтароқли ватанпарварлик зирҳи ортига яширинаман деб гапи бўғзига тиқилиб қолаётган эди. Бироқ унинг «ватанпарварлиги» сийқаси чиққан ҳақиқатдан нарига ўтолмади. Тобора кайфи ошиб бораверди. Кўзига ҳар хил нарса кўрина бошлади: қараса, гўё ўлгудек ичиб олган, қуръоннинг бир юз ўн тўрт сураси билан қуролланган, мазҳаб-мазҳаблари бўйича, батартиб сафга тизилган дўкондорлар лашкари душман устига бостириб бораётганмиш. У бўлса аскарларнинг оёқларига матодан тикилганию чарм бошмоқларни текинга кийдиришга тайёр эмиш...

У бир меъёрда, чуқур-чуқур нафас ола бошлади, ҳайрат-ла бақрайган кўзлари ўнгидан қўзғолон манзаралари ўтаверди. Салоҳ ҳам негадир жангчи қиёфасида эмиш.

Шунда у қўлидаги қадаҳни маҳкам қисди-ю, шартта сипқариб, жангга отилди...

Юқоридаги шовқину ғала-ғовур бу хаёлий жанглар манзарасини узиб қўйди. Зинапояда тутаб турган сигарани лабларига қистириб олган Шаҳид пайдо бўлди. Ундан олдинроқда тикмачоқдай хоним тушиб келарди. Унинг кўзни ўйнатадиган дўмбоқ қад-қоматини кўрган шарқлик эркак ўзини тийиб туриши амри маҳол эди. Устун ёнида турган икки эркак хонимнинг бўлиқ кўрақларига маҳлиё бўлиб тикилиб қолди.

Шаҳид ҳам хонимнинг бастига бошдан-оёқ разм солди. Хоним паства тушиб, залнинг ичкарироғидаги стол томон юрди.

Шаҳид ўз таъқибчиларининг, худди қутқарув чамбарига ёпишгандек, устунни қучоқлаб олганларини кўрган заҳотиёқ уларнинг қай аҳволга тушганларини фаҳмлади. У бамайлихотир ҳамда қувноқ бир қиёфада тўғри таъқибчиларга қараб юрди: қўллари кўксиди, бошига эса нақ тамаки тутунидан салла ўраганди.

Унга кўзлари тушгани ҳамоноқ дўстларнинг «Терминус»га ташриф буюришдан муродлари ёдларига келди, шунда уларни қўрқув аралаш хижолат туйғуси чулғаб олди.

Салоҳ қадаҳга тикилганча мункайиб олди, жўраси бўлса бармоқлари ила устунни черта кетди. Шаҳид шун-

чалик имиллаб яқинлашардики, гўё у умуман ҳеч қачон ошналар ёнига етиб келолмайдиганга ўхшарди. Ниҳоят у, ҳар қалай, бар олдига етиб келди, унинг дароз гавдаси иккала жўранинг ўртасида тўхтади-турди.

— Альбер!

Гарсон лаҳзада унинг қошида ҳозир бўлди.

— Ҳм... жаноблар нима ичишяпти?

— Ароқ,— мулозамат-ла тушунтирди гарсон.

— Жаноблар, камина қуллари билан битта қадаҳдан ичишни номуносиб қўрмаслар, деган умиддаман. Қалай, ижозат этасизларми?

Улар қўз уриштириб олдилар. Салоҳ оғзини қўли билан беркитиб, жўрасига имо қилди. Униси мажмағилла-ниб рад этишга тутинди:

— Жон-жон деб ичардинг-а, лекин кеч бўлиб қолди. Биз кетишимиз керак,— дея чайналди Салоҳнинг нигоҳидан мадад излаб.

Бироқ Шаҳид ўз ниятидан қайтишни хаёлига ҳам келтирмасди.

— Уйлайманки, тез орада қўшни бўламыз, шул боисдан, жаноблар, яқинроқ танишиб олсак чакки бўлмас.

Бу важ ошналарни узил-кесил таслим этди.

— Хулласи калом... Альбер, уч қадаҳ ароқ!

Гурунг бошланди. Шаҳиднинг паҳлавонона қомати, улугвор жуссаси уларнинг кўнглига қутқу соларди.

— Сиз, чамамда, қаҳвахона очмоқчисиз шекилли?— гўлдиради Салоҳ.

— Асло. Хусусий клуб.

— Тушунарли.., европаликлар учун!— деди Салоҳ ишонч билан ҳеч ким шубҳа қилмайдиган қатъий оҳангда. Маълуму машҳур гап, мабодо европаликлар арабларнинг турқини кўришни истамасалар, хусусий клуб ташкил этадилар — вассалом, иш тамом; у ерда ўз давраларида бўладилар.

Шаҳид уни бундай эмаслигига ишонтиришга тушди:

— Йўқ, ундай эмас, тамоман тескариси; бу мусулмонлар учун хусусий клуб бўлади. Киришни хоҳлаганларни ичкарига қўйишдан олдин суннат қилинганларига ишоним керак. Тозалик мақсадида, албатта...

Бу гапга жавобан қаҳқаҳа янгради. Вазият юмшади.

— Ўзим асли созандаман: уд ва тор чаламан. Гренадада айтиб келинган, аллазамондаёқ ёддан чиқиб кетган андалузча қўшиқларни пардама-парда қайта тиклашга

ўн йил умрим кетди. Ҳша кўҳна қўшиқлардан талайгинаси бизгача ҳам етиб келган, эндиликда бизлар ҳам ўшаларни куйлаяпмиз. Аммо, минг бора афсуским, улар бузилиб, чучмаллашиб кетган. Мен уларнинг асли тиклиги, софлигини тикламоқчиман.

Шаҳид ҳеч қанақанги шеваю лаҳжа сўзларини ишлатмай, соф тилда гапираётган эди. Сўзларининг жўн валўндалиги жўраларни ҳайратга солди.

— Ҳўш, бунинг сизга нима кераги бор?

Шаҳид саволни тушунмаганга олди.

— Фақат боплаб чалса бўлди-да,— дея ўз фикрини очиқроқ тушунтирди Салоҳнинг ошиниси,— оҳанги тўғри-ми, янглишми, одамларга барибир-ку, ахир. Бас бойлашаманки, улар ҳатто бунинг фарқига ҳам боришмайди.

Шаҳид маъқуллаб бош ирғаб қўйди-ю, лекин шунда ҳам эътироз билдирди:

— Муҳими, лоақал бирор одам фарқини пайқай олишида, ана унда бирмунча муддат ўтганидан кейин ўша одамнинг ёрдами билан бошқалар ҳам пайқайдиган бўлишади.

Бундай тушунтириш суҳбатдошларига жуда ҳам мужмал туюлди. Улардан бири калтафаҳмлиқ билан такроран сўради:

— Бирмунча муддат ўтганидан кейинми?..— У саволига жавоб ҳам кутмай, гапни бошқа ёққа бурди.— Бу иш сердаромадми ўзи?

Шаҳид мубҳам жавоб қайтарди:

— Унчалиқ эмас, лекин тирикчилик ўтказса бўлади. Дарвоқе, мен бу иш билан шунинг учун шуғулланаманки... (у муносиброқ сўз излай бошлади) ҳалиги, айтйлик, ҳаловат топмоқлик учун.

«Яна битта думбул гап қўшилди», дея кўнглидан ўтказди суҳбатдоши.

Салоҳ гапга аралашди:

— Бу ишингиз менга бир воқеани эслатади. Воқеа Покистонда, у ерда темир йўл қурилиши янги бошланган кезларда содир бўлган экан. У пайтларда поезд жуда кам қатнаркан, ўшанда одамлар юklarини эшақка ортиб бекатгача келишаркан-да, сабр-тоқат билан навбатдаги поездни кутишар экан. Поезд бўлса бир-икки ҳафтадан кейин, баъзан бундан ҳам кечроқ келар экан. Қисқаси, гап шундаки, бир чол қолган умрини бекатда

кутиш билан ўтказибди-ю, аммо поезд келмаганча келмабди...

Шаҳиднинг юзидан муғамбирона кулги жилваланди. Йирик, новча қадди устун сари эгилиб, кафти орқаси билан лабини артгач, сўзлай бошлади:

— Мен бундан ҳам қизиқроқ воқеани биламан. Бепоен Урта ер денгизи устида ҳалок бўлган қалдирғоч ҳақидаги ҳикоят бу. Учавериб ҳолдан тойган, қийналиб кетган қалдирғоч аранг қанот қоқаркан, унинг хира тортган кўзлари олис-олисларда қорайиб кўринган соҳилга интизорлик билан тикиларкан. Мадори буткул қуриган қалдирғоч кун битганини, ҳорғинликдан тилка-пора бўлажак танини ҳадемай тўлқинлар ютиб юборишини сезиб-билиб тураркан. Остида — тубсиз денгиз, тепасида эса ибтидою интиҳоси йўқ осмон. Шу пайт у тўсатдан ўзидан юз метрча нарида тўлқинлар узра чайқалиб турган новдани кўриб қолибди. У охириги кучини тўплаб, новдагача учиб борибди-да, қўниб бир неча дақиқа нафас ростлашга изн сўрабди. Новда илтимосини рад этибди. Қалдирғоч ялина бошлабди. Бўлмабди. Қирғоққа етиб олгани куч тўплаши учун эса унга бир неча дақиқагина нафас ростлаши кифоя экан-да, ахир.

Бу шунчаки бир тасодифий ҳолатлар тўқнашуви эди, холос: айнан шу қалдирғоч айнан шу денгизда айнан шу новдани ўз ҳаётини сақлаб қолиши учун зарур бўлган айни фалокатли дамда учратганди. Омон қолмоғи учун қалдирғочга арзимаган бир нарса, бор-йўғи новданинг розилиги керак эди... Шундай қилиб, қалдирғоч ғарқ бўлибди, ўшандан буён бу лаънатланган ерга ҳеч қачон баҳор йўламайди.

Салоҳ Шаҳиднинг ҳикоясини худди ёш боладай кўзлари чақчайиб тингларди. Қалдирғочнинг кутмаган жойда новда билан учрашиб қолгани уни ўйлатиб қўйганди: шу топда у инсон вужудини эзиб-ғижимлагувчи қисмат ҳақида бош қотираётган эди.

— Ахир арзимаган нарса керак экан-а,— ўйчан такрорлади у.

Шаҳид яна ичишни таклиф қилганди, улар йўқ дея олмадилар.

Дўстлар ғарққа терга ботиб, қадаҳни ушлаб ўтирарканлар, узоқ болалик чоғларидаёқ йўқолган таъсирчанликдан вужудларидан ақалли бирон асорат топишга ҳаракат қилардилар. Мана, йиллар ўтиши билан одам

боласини чулғаб оладиган дағал қобиқ аста-секин ўтга тутилган мумдай эрий бошлади...

— Ана шунақа,— деди Шаҳид уларни эс-хушларини йиғиб олишларига қўймай,— ҳаммамиз ҳам йиғлоқи, кўнгли бўш одамлармиз. Нимани, қанча йўқотганимизнинг аҳамияти йўқ... ишқилиб, аза тутишингизга важ бўлса бас. Кўз ёши — виждонимизни яширадиган кўз-пана, сўнги хилватгоҳимиз. Хўш, борди-ю, ўзимизнинг тепамизда дийдиё ўқиб, аза тутишларини истамасак-чи, бу бошқа масала. Ахир биз аввало айнан ана шу қуруқ сўзлар туфайли ўз шахсимиз — «мен»лигимизни йўқотдик-ку, энди бўлса айнан ўша қуруқ сўзлар ёрдамида йўқотган нарсамизнинг ушоқларини излаб топишга уриниб ётибмиз. Дарвоқе, қайтадан уйғонмоғимиз, оёққа босмоғимиз йўлида ҳар биримиз жонимизни тикишга тайёр бўлсак, муваффақиятга эришмоғимиздан умид қилса бўлади.

Шаҳид дўстона тарзда Салоҳнинг кифтига қоқиб, уни сархушлик оғушидан халос этди. Шу пайтгача Шаҳиднинг туманга чулғангандай ноаниқ ва ғира-шира кўринаётган бақувват гавдаси Салоҳнинг кўзи ўнгида дабудрустан ўсиб-улгайиб кетгандек туюлди. Ифодасиз кўзлари Шаҳиднинг афтига тикилиб қолди. Лаънати шаробдан чакка томирлари нақ ёрилиб кетгундек гурсиллаб тепарди... Салоҳнинг шалвираб ва карахт бўлиб қолган ошнаси худди дон тўла қопдай дам-бадам курсидан сирғалиб тушиб кетарди.

Сўнги мижозлар ҳам «Терминус»ни тарк эта бошладилар; зални тўлдирган олағовур тобора паеая борарди. Шаҳиднинг қомати эса гўё бунга сайин катталашиб, бўш зални эгаллаб бораётгандай эди. Ҳадемай залда ана шу девқомат гавдаю бамисоли азим эман остидаги аянчли митти қўзиқориндай икки «савдогар»дан бўлак ҳеч зог қолмади.

Шаҳид бармоғини салгина силкиб қўйгудек бўлса, бардан ном-нишон ҳам қолмайдигандек эди. Афти ҳаммишагидек бепарво ва беэҳтирос эди, шунга қарамай, ундан лаққа чўғ бўлиб яллиғланаётган пўлатнинг қайноқ ҳарорати уриб турганга ўхшарди.

— Энди кетсак ҳам бўлар.

Шаҳид Салоҳнинг курсидан тушишига ёрдамлашди.

Эътирозларига эътибор ҳам бермай, ўз ёнидан ҳисобкитоб қилди-да, олдинга тушиб йўл бошлади. Ошналар

беихтиёр унга эргашдилар. Ташқарига чиқишлари биланоқ, нақ чаккаларига қулочкашлаб шапалоқ тушгандек, бетларига гуп этиб тоза ҳаво урилди.

Уч унсиз шарпа катта кўчани кесиб ўтиб, Қазбага олиб чиқадиган тик кўчадан кетаверди.

Шаҳид гандираклаб бораётган ҳамроҳларини қўлтиқлаб олди. Жероб кўчасида уларга бир фоҳиша илакишди. Ана шунда бу паҳлавоннинг хаёлида маккорона режа туғилди.

Ранги қув ўчган Салоҳ тили калдираб, аранг гўлдиради:

— Бу гал ўйинлари қалай бўлди? Омадингиз келдими?

Шундай деди-ю, қоронғида кўринмаган алланимага қоқилиб кетиб, йиқилишига сал қолди. Шаҳид ушлаб қолди уни.

— Э йўқ, бугун юз минг франк бой бердим. Бунинг аҳамияти йўқ, лекин бир ишни дўндирдим.

Батамом учиб қолган Салоҳ энди ҳеч ниманинг фарқига бормаи қўйганди.

Тун ҳавоси тобора совиб борарди.

Қазба уйқуда эди.

Йўлда аллақайси ахлатхонадан бир мушук отилиб чиқди-ю, пихиллаб, яна ура жуфтакни ростлаб қолди.

Шаҳид тўхтади. Жез нақшлар билан безатилган эшикни уч марта қоқди. Оламини сув босса тўпифига чиқмай қолган, кайфи тарақ икки ошна жимгина уни кутиб туришарди.

Илгак шарақ этди, биров мўралаб, Шаҳидга шубҳа билан тикилиб турди-да, кейин эшик ланг очилиб:

— Шаҳид! Қайси шамол учирди! Неча ёзу неча қиш бўлди келмаганинга!—шодон нидо солди уй соҳибаси.— Қир, киравер.

— Йўқ, йўқ, бугун иложим йўқроқ,— мулойимлик билан рад этди у.— Манави дўстларимнинг шарофатлари билан келгандим.

Аёл жиркангандай афтини буруштирди.

— Ҳамёнларида ҳеч вақо борми ўзи?

Шаҳид чўнтагини ковлаштириб, уй соҳибасининг қўлига бир нечта қоғоз пулни тутқазди-да:

— Буларни эрталабгача уйдан чиқара кўрма. Қандай бўлмасин, шунинг иложини қил. Бу ердан чиқиб ке-

таётганларини албатта одамлар кўришсин,— деб тайинлади.

— Хотиринг жам бўлсин.

Шаҳид карахт ошналарни эшикдан итариб киритди. Охирги кўрсатмаю йўл-йўриқдан сўнг эшик тарақлаб ёпилди.

Эртасига Қазба бўйлаб қуйидаги гаплар ўрмалаб қолди:

— Буни қаранг-а, уйли-жойли, етти боланинг отаси-я...

— Бурнусларини «Терминус»да унутиб қолдиргунча ичишибди денг, бу ҳам камлик қилгандек, тунни ишратхонада, яна-тагин расвои раддибалосида ўтказишибди.

— Ҳа, бу мусофир одамларга бемаъни таъсир кўрсатяпти. Бошқаларни фосиқликка бошлаш учун келган бу ерга.

— Қаранг-а, оила бошлиғи, бола-чақали одамлар-а! Шуларданки, шундай иш келса, ёшлардан нимани кутасиз?

— Касофат бу, касофат!

Шу тариқа ошналар бир куннинг ўзида ёмонотлиққа чиқиб, гуноҳи азим қилганларнинг тимсолига айланди-қолдилар. Ҳатто хотинлари ҳам, онамизникига кетамиз, дея шиква-шикоятга ўтдилар.

Аммо Шаҳиднинг қаҳвахонаси кам деганда икки донмий миждозга эга бўлиб қолди.

Шаҳид шаҳарнинг европаликлар истиқомат қиладиган қисмининг қоқ киндигидаги, «Сомса» лақабли бошоға Абдуллонинг ҳашамдор ҳовлиси эшиги зулфинини қоқаетганида эрталабки соат ўнлар чамаси эди. Эшикни оқсоч очди ва уни хўжайиннинг хонасига бошлаб кирди.

Бошоға катда ялпайганча ялпизли чой ичиб ўтирган экан. Замонавий уй жиҳозлари орасидаги яккаю ягона миллий буюм ана шу Шарққа хос кат эди, холос: замонавий услубда ишланган жиҳозлар бу улуг зотнинг юмшоқ жойларига асло бопта келмасди. Бўлак бари нарса Абдуллони батамом қаноатлантирарди. Устига-устак, бу жиҳозу бу вазият уни янада басавлатроқ қилиб кўрсатарди.

Абдуллога бу хил кўламдаги сиёсий арбоб учун зарур бўлган сўзамоллик санъати насиб этмаганди. Бу ҳам ет-

магандай, у сал дудукроқ бўлиб, қаттиқроқ ҳаяжонланган дамларида ҳатто соқовланиб қоларди.

Шу боисдан ҳам ўзига котибликка адвокатни ёллашига тўғри келганди. Гап тополмай қолган пайтларида, бу ёғини давом эттир, деган маънода ана шу адвокат котибини шаҳодат бармоғи билан нуқиб қўярди. Шунда котиби ўз хўжасининг бўғзида тиқилиб қолган гапларни қироат билан, соф нотиқлик санъати услубида баён этарди.

Абдулло — юлдузни бенарвон урадиган, айш-ишратни, қўйин-қўнжи тўлиб-тошиб яшашни яхши кўрадиган корчалону қаллоб, аммо айни чоқда у ёвуз эмас, ҳар ҳолда, бировга макрли чоқ қазийдиган одам эмас.

Бир куни Маккаи Мукаррамани зиёрат қилгани кетаётганида мартабага эришганидан берига (бунга озмунча йил бўлмаганди) энг ўкинчли ва аламли воқеа рўй берди. Жаннатдан жой ато этишини илтижо қилмоқ ниятида Каъбатиллога отланган зиёратчиларни олиб кетиши лозим бўлган кемадагилар полиция бошлиғини кутаётган эдилар. Газеталарнинг ёзишича, у «бўлажак ҳожилар»ни қутлагани ташриф буюрмоқчи экан. Ҳамроҳларидан бири Абдуллонинг қулоғига кемага чиқишлари биланоқ вужуду руҳларини боқий дунё измига топширишлари, шу дамдан эътиборан ғайридинлар билан ҳар қандай мулоқотдан қочишлари, ҳатто уларга бехос қўллари тегиб кетишидан ҳам ўзларини сақлашлари зарур эканини шипшитиб қўйди. Демак, полиция бошлиғи билан қўл олишиб кўришиши борасида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас, зеро, қилган ҳажлари инobatга ўтмайди. Абдуллонинг ранги паға бўлиб кетди. У икки ўт орасида қолган эди: ё мартабасини, ё жаннатни — охиратини дейиши керак. Ехуд яна ҳам аниқроғи, ё полиция бошлиғини, ё оллони танлаши лозим. Пешонасига дўланадай-дўланадай тер томчилари қалқди. Бирон чорасини топмоқчи бўлиб беҳуда уринарди. Бунинг чораси йўқ эди.

Шунда вужудини ваҳм чулғаб олган Абдуллонинг калласига тўсатдан доҳиёна, ўзига хос антиқа фикр келиб қолди. Атрофдагиларни таажжубу ҳайратга солиб лазаретга қараб югурди, у ерда фельдшерни бир чеккага чақириб, пул қистирди-да, ҳар иккала қўлини ҳам дока билан боғлаб ташлашни буюрди. Фельдшер сафар тараддуди бошоғанинг бош-кўзини айлантириб, жазавасини қўзитиб қўйибди чоғи, деган хаёлга бориб, бир неча

сония иккиланиб турди. Бир жуфт тарсаки вақт кутиб турмаслигини уқтириб қўйди унга. У итоат этди. Абдулло хийла енгил нафас олиб, яна палубага чиқди. Қўллари дока билан яхшилаб боғлаб-чирмаб ташланган эди.

Полиция бошлиғи келганида эса у дудуқлана-дудуқлана қизиб турган манқални кўтараман деб қўлларини куйдириб олганини тушунтирди. Полиция бошлиғи ҳам бу найрангга лаққа ишона қолди. Ярим соатдан сўнг қабул тугади, шу йўсин Абдулло бу кофир билан қўл олишишдан қутулди.

Жўнаб кетиладиган фурсат етди, шунда полиция бошлиғи ҳайратда қолган томошабинлар кўзи олдида, кўнгли ийиб кетиб, қўлларини ёнига қилиб ёзиб турган бахти қаро бошоғанинг қучоғига ташланиб, уни — турган гапки, ҳукумат ва республика номидан — маҳкам бағрига босди. Абдулло Маккадан сезиларли даражада озиб қайтди. Бироқ бирор кимса буни фақат Саудия Арабистони жазирамасидангина кўрмади.

Хулласи калом, Шаҳид хонага кириб келганида Абдулло ялпизли чой ҳўплаб ўтирарди. Уй соҳиби ўрнидан туриб, меҳмон билан омонлашди. Шаҳиднинг олдида у юмалоқ соққага ўхшаб кетарди.

— Кўз тегмасин, Шаҳид. Олло ҳаққи, бўйинг яна ҳам ўсибди. Қани энди сенга ўхшаган икки нафаргина маҳрамим бўлса!

— Мендан умид қилмай қўя қол. Мабодо сенинг бошингни мўлжалга оладиган бўлсалар, ўқлари албатта менинг киндигимга тегади. Мен бўлсам шундоқ ҳам ошқозон дардидан азоб чекиб юрибман ўзи.

Абдуллонинг қўшқават бағбақаси қаҳқаҳадан дириллаб титрай кетди. Мириқиб кулиб бўлгач, у:

— Барибир хизматларига берадиган ҳеч вақом ҳам йўқ. Оғир замонлар бўлди, — дея нолиди. — Қўлимиздан нимаям келарди дейсан. Янги йил совға-саломлари хонавайрон қилди: полиция бошлиғига гилам, аёлига соат, суд раисига бочкада ёғ, бошқасини ҳисобламаганда ҳам...

— Қўй, азият чекма, — сўзини бўлди Шаҳид. — Мен сендан қарз сўраб кирганим йўқ.

Сухбатдошининг чеҳраси ёришиб кетди, бироқ ўша ондаёқ хатосини пайқади:

— Бу гапларни сенга шунчаки, беғараз айтяпман, холос. Сен мендан ҳеч қачон қарз сўрамайсан, буни

яхши биламан. Илло, одамларнинг назарида, бизнинг итимизнинг туваги ҳам олтидан бўлиб кетган. Бу сарфу харажатлар қанчалик тинкамизни қуритаётганини би-лишса эди...

Буларга кетадиган ақчани ақлинг бовар қилмайди, гапимга ишонавер. Анави ғирт тўнка, учинчи участка депутаты бўлса, минбардан туриб нима деб жар солди дегин-а, Жазойир мажлиси депутатлари — гўё унинг ҳеч кимга кераги йўқ эмиш — бир йилда оладиган маошга йигирмата бошланғич мактаб қуриб берса бўлармиш! Унинг гапига кирилса, бизларнинг баримизни маошдан маҳрум этиш керак! Топган гапини қара-я! Етти ота-босигача жамикиси шунақа аҳмоқ ўтган унинг! Қундай равшанки, унинг гапига ҳеч ким эътибор бермади.

У ўйга толди.

— Илло, шунга қарамай, ҳар қалай, эндиликда мао-шимизга қўшиб беришларини умид қилмаса ҳам бўлади. Ҳаммасига ўша авлод-ажодларигача бефаросат ўтган калтафаҳмнинг бемаъни сафсаталари сабабчи!

— Хў-ўш, сен унга ҳамиша ҳам тоқат қилолмай кел-гансан! — айёрона жилмайди Шаҳид.

Бақалоқнинг кўзлари дарғазаб чақнади:

— Ҳа, ҳа, уни кўрарга кўзим, отарга ўқим йўқ! Бу пулга худди у айтганча қамоқхона солиш ҳам мумкин, шунини унутмасин! Ҳа-ҳа... ҳаммаси... Ҳ-ҳаммаси... ҳ-ҳам-масини гумдон қилиш... ҳаммасини...

Абдулло давом эттиролмади. Шаҳид худди шунини кутганди. Ҳаяжонланишини... Абдуллонинг дарғазабли-гини кўриб хушнуд бўлаётганди. Бироқ у ўзини босиб олиб, туйқусдан гапни бошқа ёққа бурди.

— Қани, энди келишдан муродингни айт. Бас бойла-шиб айтаманки, сен бошқа ёққа ўтмоқчисан. Қонстан-тинадаги мадраса жонингга тегдими? Бунақанги бемаъ-нию бедаво зийнатлар тайёрланадиган шаҳарда яшаш кўнглингга урган кўринади, — қўшиб қўйди у нафрат-омуз тиржайиб.

— Нақ аксинчаси-да, бу нарсалар жуда ажойиб, — эътироз билдирди Шаҳид.

— Бўлмасам-чи! — маъқуллаб бош ирғади бошоға қўшқават бағбақасини селкилатиб.

— Мадрасадан кетдим.

Абдулло заррача таажжубланмади.

— Буни кутиш мумкин эди, — деди у ишонч билан. —

Сен хат-саводли одамсан, ахир. Ўз вақтида сен синфда ҳаммамиздан кучли эдинг. Ҳамкасбларинг — ўша тўнкалар билан бирга яшаш кўнглингга ўтиришмасди. Ҳа, ҳа, мен доимо худди шундай деб уқтириб келганман. Қамтарлик қилмагину, илло, Бин Бадиса мадрасасида сенга тенг келадигани йўғийди, — дея такрорлади у Шаҳиднинг эътирозли ишорасига жавобан. — Шуниси афсусланарлики, сен ҳамиша мартабаю мансабдан кўра тор билан шаробни афзал кўриб келдинг. Бир нарсани айтиб қўяй, буларнинг бари сенга фойда келтирмайди. Баъзи бировлар, сиёсий ташвиқотчи бўлиб қолмадимикин, деб сенга бекорга қизиқаётгани йўқ. Илло, ташвиш тортма, мен учун сен — *valeur*¹ бўлиб қолаверасан.

Бу француз сўзини у ҳижжалаб ва чучмал қилиб айтди. Қуни кечагина полиция бошлиғи сўзлаган нутқдан илиб олган бу сўзни биринчи марта ишлатиши эди. Адвокат-котиби ушбу сўзнинг маъносини тушунтириб берганди. Бошоға бу сўзни тўғри талаффуз этишни ўрганаман деб ҳатто тошойна олдида хийла тер тўкканди.

У стаканга чой қуйиб, Шаҳидга узатаркан, ёнидан жой кўрсатиб, сал сурилди. Лекин Шаҳид рўпарадаги курсини маъқул кўрди. Улар ўтиришди.

— Хўш, хизмат?

Чароғон баҳор куни эди. Шаффоф тусли пардадан зангортоб ёруғлик тушиб турарди. Кўчадан машиналарнинг гуриллаши эшитиларди. Шаҳарнинг европаликлар турадиган қисмидаги қулоқни қоматга келтирувчи ғовур эски даҳаю маҳаллалардаги шовқиндан: замбилғалтағу аравачаларнинг тарақа-туруғи, чорбозорчиларнинг чинқириқларидан тамоман фарқ қиларди. Қазбада товуш — ўзига хос оҳангларини сақлаган ҳолда, аниқ-таниқ эшитиларди... Бу ерда бўлса, турнақатор тизилиб, нақ бир-бировига тақалгундай қисилишиб у ёқдан-бу ёққа физиллаб ўтиб турган машиналарнинг тариллашлари бир-бирига қоришиб-қўшилиб, аллақандай товушлар бўтқасига айланиб кетарди...

«Дарҳақиқат, мутлақо бошқа-бошқа икки олам ёнмаён нафас оляпти, — ўйлади Шаҳид. — Биридан иккинчисига ўтганингда тусингни ўзгарта олишинг керак». У бу ҳашамдор хонада қўққисдан ўзини бегона ҳис этди; мушаклари ва асаблари таранглашгандай бўлди: ганимлар

¹ *Valeur* (французча) — қадрли, қимматбаҳо, йирик.

қароргоҳига кириб қолганинда шундай бўлади. Бу туйғудан—тўғри, бир дақиқалик—ажабланди. Қазбани афзал кўрарди, лекин шундай бўлса-да, бу ерда ўрнашиб қолиш ниятида бегона оламдан келган европалликлар уйда доимо ўзини эркин ҳамда енгил ҳис этарди. Наҳотки энди манави «французлар хизматидаги маҳаллий шахсинг» қаршисида ўтирганидан шунчалик сиқилса? Бу бетайин масхарабоз, шу аянчли нусха, шу тўқимтабиат ва хушомадгўю ҳайбаракаллачи разилнинг айнан шу ерда туриши қандайдир ғайри табиий ҳамда шармандали бир ҳолдек туюларди. У чириб-лиқиллаб қолган кўприк сингари, икки қирғоқни туташтириб турарди. Зулм асосида қарор топган бутун бошли тузум бу кўприкдан одимлаб ўтарди, бироқ калтафаҳм Абдулло ўз ўрни, ўз хизмати аҳамияти нимадан иборатлигининг асло фарқига бормас, ўзининг чиркиқ танаси икки қарамақарши оламни бир-бирига боғлаб турган аросат кўпригини эканини англаб етмасди.

Хийла вақт чўзилган жимликдан сўнг Абдулло саволини такрорлади.

— Мен нафақага чиқмоқчиман. Ҳа, ҳа, худди шундай,— деди Шаҳид.

Амалдор ҳануз Шаҳиднинг гапини тушунолмаётган турарди.

— Мен мўъжазгина бир қаҳвахона, торчилар клубини очсам дегандим. Орифий кўчасида, Қазбада. Аммо лекин мижозларни фақат Маккаи Мукаррамадан йўл сарфу харажатларисиз юбориб туриладиган обизамзам билангина сайламоқчи эмасман, шу боисдан ҳам ҳузурингга хориждан мол келтириш учун зарурий рухсатнома олишда ёрдам берсанг, деган илтимос билан келдим. Мабодо қўлингдан келса, албатта.

Абдулло қаҳ-қаҳ урди. Оз бўлмаса кулгидан нафаси бўғзига тиқилиб қолаёзди. Унинг тўнғизтумшуқ башараси қизариб-бўрсиқиб, икки марта сонига зарб билан шاپиллатиб урганча, боши ерга теккундай эгилди.

— Сен уларга ақоиддан сабоқ бераркансан-да, а... ха, ха, ха! Илоҳиёт сабоқларини ичкиликка қўшиб бераркансан-да! Гуппа қулагунча ичавер, деркансан-да!.. Ҳа-а, бу иш сенинг дидингга жуда боп келади. Яна-тагин Қазбанинг қоқ ўртасида-я... Унда мўминлар сени тошбўрон қилади-ку, ахир!

— Бундан ташвиш тортмай қўя қол. Хўш, ёрдам

берасанми?— қатъий оҳангда эътироз билдирди Шаҳид. Уй соҳибининг ҳайвонона шодланаётгани уни беҳузур этаётганди.

— Бу осон эмас,— деди Абдулло, яна жиддий тус олиб.— Локин бу ишни эплаштира оладиган префектура бўлими бошлиғини биламан, бироқ...

— Қанча керак?— ундан бурунроқ айтиб қўя қолди Шаҳид.

Абдулло елкасини учирди: қаёқдан билади у?

— Унинг ўзига хос йўли бор, у порани очикчасига олмайди. Локин ҳар куни кечқурун «Терминус»да, иккинчи қаватда карта ўйнайди. У билан каттагина пулдан ўйнайсан, унга ютқазिशга ҳаракат қилсан. Мен олдиндан қулоғига бир оғизгина шипшиб қўяман. У одатда худди шундай қилади. Шундай қилсам, олижаноблик бўлади, деб ўйлайди. Ҳамманинг кўзи ўнгида ютишдан олган ҳаловатини гапириб ўтирмасак ҳам бўлади... Тўғри, атайин хийла бўш келадиган шеригидан, албатта... локин буним ким билиб ўтирибди дейсан? Ҳамма қонун-қонидасига амал қилиниб, одоб сақланган бўлса!

Шаҳид бу ғоятда устомонлик билан ўйланган усул эканини тан олди. У бу ишнинг туб моҳиятини англаб етган ҳолда ўйларди: «Бу нусха бутун фикр-ёди фақат ўз чўнтақларини қаппайтириш билангина банд бўлганлардан эмас, алоҳида тоифаданга ўхшайди. Ҳатто порани ҳам турли йўллар билан олиш мумкин экан-да. Бахшиш олиш санъати бобида бунчалар моҳир бўлиб кетган одам билан танишиб қўйсам зарар қилмасди».

— Кел, эртага оқшом учрашамиз. Сен уни олдиндан огоҳлантириб қўя оласанми ўзи?

Абдулло рози бўлди.

— Локин сўз бер менга, ўйинга қизиқиб кетиб, асосий гапни унутиб қўймайсан. Нима бўлганидаям, ҳатто жуда омадинг келиб турсаям, ютқизасан. Бир гал жуда расво иш бўлганди: бир нусха уни ютиб олиб, бир ҳафта ўтар-ўтмас қамоққа тушганди. Сени эпчил ўйинчилигингни эса жуда яхши биламан.

— Ҳозир мен учун энг муҳими — қаҳвахона.

Шаҳиднинг чеҳрасида оний муғамбирона табассум йилт этиб ўтди. Хотиржам тортган бақалоқ, ўша қаҳвахонани бошинга урасанми, деб сўради. Шундай маданиятли одамнинг бундай паст иш билан шуғулланишини—энг қашшоқ даҳада маврлар қаҳвахонасини очмоқчи

эканини ақли сира-сира бовар қилмасди. Мадрасадош ўртоғининг ғалати қилмишларига кўникиб қолган бўлсада, бу режаси, унинг фикрича, қуюшқондан чиқиб кетиш эди. Бирдан кўнглига шубҳа оралаб, ошнасининг кўзига тикилиб қаради.

— Уша қаҳвахонани исёнчи ғаламислар уясига айлантирмассан, деб умид қилсам бўладими? Уйлайманки, ҳеч қанақанги сиёсат аралашмас бу ишга? Тўғрими?— кейин французчалаб қўшиб қўйди:— Je toute responsable.¹ Мен бунақанги ишларга аралашини истамайман. Иннайкейин, ёдингда бўлсин, сен полиция эътиборидасан: гоҳо ўзингни ҳаддан ташқари ғалати тутасан. Ула-моларнинг Блидадаги машҳур йиғини эсингдами?— У ўзини босолмай силкина-силкина қаҳ-қаҳ урди.— Ушанда Си Вали шайх Абдунинг илоҳиётнинг энг нозик ва кишини ҳаяжонга солувчи масаласи: қуръон билан тафсир бирми ва бинобарин, у боқийми ёхуд оллоҳи таоло амри маъруфининг ифодасигина холосми ва инчунин, уни оллонинг ўзи яратганми, деган масала устидаги қарашлари борасида ваъз айтаётганди-ку. Уша баркамол уламо бир далилу исботдан иккинчисига ўтиш олдидан томоғини ҳўллаб олиш учун пиёладаги сувдан ҳўплаганида бирдан қалқиб кетиб, ўқчиғини аранг босиб қолганди. Худди лаққа чўғ соққани ютиб юборгандай бўлганди. Уша воқеа нима билан тугаганини, у ўзини нега бундай ғалати тутганининг боисини ҳеч ким ҳеч қачон билолмади. Мабодо пиёлага сенинг сув ўрнига май солиб қўйганингни билиб қолганларида борми, бир умрга пешонангга тавқи лаънат тамғасини босишлари турган гап эди! Ха-ха-ха!.. Шарқ зоҳидлари оламининг фахри бўлган Си Валининг шахсан ўзлари ақонддан ваъз айтиб туриб лиммо-лим шароб тўла пиёлани бир кўтаришда бўшатсалар-а! Сен учун ҳеч қанақанги муқаддас нарса йўқ. Мен ана шундан чўчийман. Сен билан бўлган одам ўзининг қаёққа кетаётганини у дунёю бу дунё билолмайди. Сени ҳеч ким ҳимоя этмайди, зеро — ўзинг ҳам тушунарсан буни?— ҳатто маъмурлар ҳам исломни ҳурматлайди, ақалли унинг анъаналарию маросимлари, расм-русмига риоя қилади. Йиди Кабир ҳамнша нишонланади; мусулмон айёмларини ўтказиш учун ҳамиша олий мансабдорлардан иборат комиссия тузилади ва бу

¹ Мен ҳар қандай масъулиятни бўйнимдан соқит қиламан.

комиссия расмий ташкилот ҳисобланади; ҳамиша рамазон тугаши шарофатиға қўшинларда замбарак садолари янграйди. ПТТ¹ мансабдорларининг ўз маҳаллий маробутларини² зиёрат қилиш учун махсус ижозат олишға қандай уриниб юрганларини кўрганман. Сабабини сира тушунолмаману, лекин ҳаммаси худди шу тариқа бўлади.

Бирон нимани тушуниш, фаҳмлаш учун у ўйға толиб, беҳуда бош қотира бошлади. Кейин Шаҳидға саволомуз тикилди.

— Ҳокимларнинг шу ўйлари ҳам яратганнинг иши каби мўминларға қоронғидир,— дея жавоб берди Шаҳид.

Шаҳид унинг боши қотиб, гангиб туришидан завқланаётган эди. Бу бақалоқнинг тараддулланиши, шубҳаланиши, ўзи хизматини қилаётган маъмурларни асло тушуна олмаётганидан ҳузур-ла кулиб турарди.

Абдулло яна тилға кирди:

— Қанақасиға айлантириб кўрма, барибир бир-бириға тўғри келмайдиган ишлар: амалда араб тилида ўқиш-ўқитишни ман этишади, иккинчи томондан эса сақланиб қолган қандайдир мусулмончилик одату удумларига ёпишиб олишади. Балки улар Маккани зиёрат қилишни истовчиларға ҳукумат томонидан маблағ билан ёрдам беришгача бориб етишар ҳали.

Бу тахминидан ҳатто ўзи ҳайратға тушди. Нега бунн илгарироқ, ўзи ҳажға боришидан олдинроқ ўйламаган экан. Бу фикрни илгарироқ олға суриши керак эди. Эҳтимол амалға ошармиди, яна ким билади дейсиз? «Уйлайманки, бу умум тартиб-қоидаларға зид келмас; албаттада, пулни давлат беради, бироқ аслида бу пуллар мусулмонлар, менға ўхшаган мўминларники-ку». Қисқаси, у имконияти туғилди дегунча, ана шу фикрини амалға оширишға аҳд қилди. Зотан у, минг бора таассуфки, полиция бошлиғининг бағриға босиб қучоқлаши шу дунёдалигидаёқ ўзи учун жаннат эшигини очиш ҳаракатини чиппақка чиқарганидан бери бир кун эмас, бир кун бошқатдан ҳаж қилишни дилиға тугиб қўйган эди.

Шаҳид дилимдаги бу сирли ўйимни пайқаб қолмасин, деган ҳадик билан яна гап бошлади:

— Кўзингға қараб иш тут, тағин бирорта ярамас ишға

¹ ПТТ — почта, телеграф, телефон; алоқа маҳкамаси.

² М а р о б у т — авлиё, вали, пир.

аралашиб юрма. Мен сени ҳимоя қилолмайман, менинг ҳақ-ҳуқуқимниям чегараси бор, яъни қонунчиликнинг чегараси... Ҳа, очигини айтганда, унда мен жуда ноқулай аҳволда қоламан... Майли, эрмак қил, ўша жанобларнинг кўнглини ол, хурсанд қилавер; шунда улар лоақал вақтинча бўлса ҳам биз тўғримизда ўйлашдан чалғишади. Ҳар бир босган қадамингни кузатишлари, доимо писиб-пойлаб ётишлари, шаънингга ғийбату бўҳтон ёғдиришлари одамни қанчалик эзиб, тинкасини қуритишини сен ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсан. Улар, балки бизни жаннатдагидай ҳузур-ҳаловатда яшайди, деб ўйлашар. Қошки ҳақиқий аҳволни билишса... Қани энди бизнинг ўрнимизда бўлишса, бир кўрардим-да!

Шаҳид дик этиб ўрнидан туриб, қаддини ростлади.

— Хотиржам бўл! Вақт-соати келиб улар ҳам бизнинг ўрнимизда бўлишади албатта!

Абдулло бу сўзларни ҳазил деб қабул қилди.

Учрашув келаси кунига белгиланди. Остонада самимий хайрлашдилар.

«Терминус»да Абдуллони Макка зиёратига отланган пайтидагидан кўра кам бўлмаган миқдорда этдан туширадиган воқеа содир бўлди. Биринчи қур ўйиндан оқ Шаҳиднинг омади кела бошлади. Бирор соат ичида осонгина уч юз минг франк ютиб олди, афтидан, у мақсад-ниятини унутиб қўйганга ўхшарди. Абдулло қора терга ботди. Стол остидан у Шаҳидни оёғи билан туртиб қўйди; Шаҳидни хатарли йўлга кирганидан огоҳ этиб қўймоқчи бўлди. Шаҳид пинагини ҳам бузмади. Турткилар эса тобора қаттиқроқ ва кескин тус ола бошлади. Амалдор бўлса ҳеч нарсага тушунолмаб, Абдуллога қараб-қараб қўярди. Ниҳоят, кўнглига шубҳа ғулғула солган Абдулло ўғринча стол остига кўз қирини ташлади-ю, Шаҳиднинг эмас, префектура бўлими бошлигининг сонига туртаётганини фаҳмлаб, ўтакаси ёрилаёзди. Аламидан Абдуллонинг туси паға бўлиб кетди.

Қартабозлик столчаси атрофидаги томошатаблар кўпайгандан-кўпайиб борарди. Ҳеч қанча вақт ўтмай залда ўрнидан силжишнинг ҳам иложи бўлмай қолди — ўйин шунчалик қизиқ кетганди. Ҳамма гаров боғлашга тушиб кетди. Томошатабларнинг кўпчилиги Шаҳид ютади, деб ҳисобларди. Худди қоқшол дардига чалинган бемордай серрайиб қолган амалдор устма-уст бой берарди. Бир пайт дабдурустдан, нақ кинодагидек—омад

Шаҳиддан юз ўғирди-қўйди. Рақибининг омад қайнғи елканлари қаппайиб, жадал илгарилар кетди. Абдулло энгил нафас ола бошлади. Бироқ ич-этини еяётган изтироб ҳали батамом тугамаганди, зотан Шаҳиднинг яна қўли баланд келганди. Шаҳиднинг оёғига дарғазаб турткилар ёғилди. У Абдуллога юзланиб, стол остида бирон нимангни йўқотмадингми, деб сўради соддалик билан. Хижолат тортган Абдуллонинг ўзини, ҳеч гап бўлгани йўқ, деган қиёфага солишдан ўзга иложи қолмади.

Орадан бир неча дақиқа ўтди, Шаҳид, ниҳоят, столга ўз ёнидан юз минг франкни қўйиб, ўйинни бой берганини тан олди. Амалдор олқишларга сазовор бўлди, негаки, Шаҳид ажойиб ўйинчи эди-да, ахир. Залнинг тўрт тарафидан қутловлар ёғилди. Амалдор кибр-ҳаводан кеккаярди. У валломатларча рақибни қўлини сиқди.

Шаҳид эса, гарчи олдиндан икки юз минг франк бой беришни мўлжаллаб қўйган бўлса-да, юз мингни тежаб қолди. Бунақанги мўъжизавий омад — яна-тагин жамоат кўзи олдида-я — амалдорнинг шуҳратпараст дилига шунчалар хуш ёққандики, бунинг оқибатида у сийловга рози бўлди.

Бир ҳафтадан сўнг, ижозатномани олган Шаҳид Орифий кўчасига жойлашди.

УМАР

Умар каравотда у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилди. Чарчаганига қарамай, сира уйқуси келмади. Аста-секин вужудини аллақандай ғалати бир безовталик қамраб олди.

Каравот пружиналари қаттиқ ғижирлаб кетди. Умар тиззаларини қучганча тек қотди. Бу ғажир-ғужур асабига тегиб, ғашини келтирарди.

Кўзлари хонани чулғаган нимқоронғиликка кўнниканди, у сувоқлари кўчган, қора ва оқиш доғлар ола-қуроқ, антиқа нақшу расмлар ҳосил қилган хира тусли деворни кўздан кечира бошлади.

Баъзи жойларида тош бутунлай яланғочланиб қолган бўлиб, ўшандай ерлардаги ёриқлар бу манзара таъсири-ни янада бўрттириб кўрсатарди.

Умар сувоқнинг тоб ташлаб турган (иссиқнинг таъсиридан бўлса керак) қиррасига бармоғини босган эди,

сувоқ шув этиб тўкилиб, паркетга қумдай сочилиб кетди. Бу машгулот унга ёқиб қолиб, бешала бармоғини ишга солди. У ҳосил бўлаётган манзараларни қандайдир аниқ бир шаклга келтиришга уриниб, гоҳ у ерига, гоҳ бу ерига ўзгартиш киритар эди. Ўзининг бу эрмаги билан тасаввуротини толиқтириб, тезроқ уйқуга кетиш ниятида эди. Деворда гоҳ елиб бораётган жойида ғойибона куч томонидан таққа тўхтатилган от, гоҳ булутлар карвони юзини тўсган бадқовоқ осмон, гоҳ аёз қўққисдан музлатиб қўйган дарё пайдо бўларди. Бир гал у хаёлида ушбу ҳаракатни жонлантирмоқ ўйи билан бир нафасгагина кўзларини юмганди, йўлида учраган жамики нарсани супуриб-улоқтириб, шаҳд ила қаёққадир олға қараб интилаётган дарғазаб оломонни кўргандай бўлди.

Зах тортган девор нураб-кўпчиб турар, қўл тегиши билан девордаги шакл ўша заҳотиёқ катталашиб, сувоғи шувиллаб полга тўкиларди. Умар энг антиқа, энг ғалати, мутлақо кутилмаган шаклларни ясарди, аммо бу эрмаги зўриққан миясини ўтмаслаштириш ўрнига, аксинча, уни «ижодкор — яратувчилик» ўйинидай тобора кўпроқ жалб этарди.

Наздида, қадимий нақшинкорликни эслатувчи ушбу расмни тугатгач, у мамнунлик билан тин олди-да, тагин чалқанчасига ағдарилди. У уйқу босиб келаётганини сезди: бу оғир ҳамда беҳаловат уйқу. Бу уйқу уни зимзиё денгиз қаърига улоқтиради, у ерда ҳавосизликдан нафас ололмай бўғилади.

Каравот яна ғижирлади. Ҳорғинлик танасини қарахт қилиб қўйганди. Шу боисдан у тинимсиз ағанар, тўлғанар, кўнгли беҳузур бўларди. Шунда «Сиди Окба»да сузгани ёдига тушди... «Қанча замонлар ўтиб кетди-я ўшандан бери»,— ўйлади у. Бу хотирлашдан кўнгли баттар беҳузурланди. Хаёлида мавжу тўлқинлар билан қопланган денгиз яна уни нақ беланчақдай тебрата бошлади. Бортларнинг чайқалиши... Кема абзалларининг ғичир-ғичири... Иллюминаторлар орқали эшитилаётган шамолнинг увиллаши... Палубада эллик чоғли изтироб чеккан йўловчилардан таралаётган бадбўй ис... Бужмайган афт-башаралар, ичак-човоқларнинг буралиб кетаёзиши... Қизиб кетган моторларнинг дириллатиши ва ниҳоят ҳамма ёқдаги ва ҳамма нарсадаги, ҳатто деворлардаги қусуқлар...

Тасаввуроти тиним билмай ишлар, боши гувулларди:

унда шу топда ҳақиқий денгиз касали хуруж қилиб қолган эди.

У қимирламасликка аҳд қилиб, бир ҳолатда, чалқанчасига, кўзларини шифтга қадаган кўйи ётаверди.

Энди у ҳеч нимани кўрмас, фақат аъзойи баданида нима юз беришини кутиб турарди. Бироқ кўнгил беҳузурлиги ўтиб кетадиганга ўхшамасди.

Тўсатдан ошқозонида чидаб бўлмас даражада санчиқ турди ва оғриқ секин-аста бутун қорни бўйлаб ёйилди. Назарида ҳозир қайт қиладиганга ўхшарди, лекин қорнида ҳеч вақо йўқ эди. Бир неча бор қаттиқ санчиқ тургач, оғриқ пасая бошлади, сўнгра сал-сал карахт торта борди, бу карахтлики вақт-вақти билан меъдасидаги санчиқ бузиб турди. У ғарқ терга ботди.

Кейин ваҳимали алаҳсираш исканжасида тўлғанаётган одам қўққисдан оз муҳлатга ўзига келиб қолгани каби бирдан оғриғи тарқаб, ором топгандек бўлди. Чойшаб танасига ёпишиб қолибди, юпқа кўрпа нақ тегирмон тоши мисоли босиб ётгандай эди. У шартта кўрпани устидан олиб ташлаганди, сирғалиб полга тушди. Шунда бостириб келаётган тўлқин сирғалиб келиб уни ўз қучоғига олгандай бўлди... Қема гўё қайнаб-кўпираётган қўлтиқдан ҳад-ҳудудсиз, шоҳона очиқ денгиз ялангликларига чиқиб олганди... Умарнинг таранг тортилган мушаклари бўшашди, нафас олиши равонлашди, кўзлари олдида живирлаётган яшил ҳалқачалар ғойиб бўлди. Вужудини абадият нафасини эслатувчи чуқур бир орому осойишталик қамраб олди.

Бироқ суюнмоқликка ҳали эрта — дард яна қайталаниши мумкин эди.

Энди Умарнинг аҳволи ғалати эди: гоҳ бир муддатга уйқуга кетар, гоҳ уни бедорликка яқин мудроқ қамраб оларди. У тезроқ ухлаб қолиш учун тагин ўзини бўш қўйиб, ўйламазлиқка ҳаракат қилар, сабр-тоқат билан уйқу элтишини кутар эди.

Аммо мана, хонада яна ўша «ҳид» таралди. Сўнги пайтларда бу «ҳид» уни борган сари кўпроқ таъқиб этадиган бўлиб қолганди. Хона «ҳид»га тўлди. Умар уни шунчаки туйиб қолмади : «ҳид» худди терисининг тешикчаларидан, бурнидан, қулоқларидан ўтиб, бутун танасига эмилиб, вужудида эриб, ғалати бир тарзда бўғиб қўяётганга ўхшарди... Ҳатто зикнафас дардига гирифтор бўлаётибман чоғи, деган фикрга ҳам борди. У ўйлаб-ўй-

лаб, бу — бўрсиган, чириган бирор нарсанинг ҳиди, деб топди... Ҳонада нимадир чириб-бузилиб бораётганига деярли имони комил эди. Зотан у буни бутун вужуди билан ҳис этаётганди.

Бир куни Шаҳид билан суҳбатлашаркан, гап орасида: «Менинг хонам — ўлимтиklar қабристони», — дея қистириб ўтганди. Эҳтимол, бу кундалиқ ташвишу маломатлар зуғумга олган хаста онгнинг шунчаки бир уйдирмаси, кимсасиз, овлоқ ҳужрада йигит қалбига гулу солган изтиробу васвасанинг маҳсулидир. Рўёбга чиқмаган истакларининг тилсиз шоҳиди бўлмиш ана шу ўзгармас тўрт девор исканжасида ётаверишининг касоратидир балки. Дилига заррача умид учқунини бахш эта олмайдиган, ҳамиша кўз ўнгида турадиган бир хилдаги буюмлар, чордоқни қалдиратиб, у ёқдан-бу ёққа зир югурадиган каламушлар сингари бошида ғужғон ўйнаган тирклик ташвишлари таъсиридир эҳтимол. Ёхуд муттасил такрорланавериб бемазмуну бемақсад заруратга айлангувчи бир хилдаги бекорчи хатти-ҳаракат оқибатидир. Эҳтимол, онгсиз равишда ўзининг «мен»и қобиғидан қутулиб чиқиб, қутлуғ айём мушакбозлигидек портламоқликка интилишнинг бир кўринишидир... Бироқ таасуфким, у сира ўзгармас, ўз-ўзлигича қолаверарди, унга мадад қилишга вақтнинг ҳам чоғи келмасди: у бошқача одам бўлишга уриниб, бутун бошли кунларини тор ҳужрада ўтказар, бу тор ҳужра унинг кечаги куни, бугуни ва эртасини гўё рангсиз, ушлаб кўрса бўладиган, чекланган алланимага айлангириб қўяр эди. Вақт — кишини ўлдирадиган, босадиган, оғир, қотиб қолган бир нарса эди. У бу бешафқат вақтни нима билан, қай тариқа ўтказмасин, барибир истиқболда аниқ бир мақсадни илғай олмасди.

Даҳшатга тушган Умар ирғиб турмоқчи, нимадир қилмоқчи бўларди — ишқилиб исканжага олган ўй-фикрларни, васвасани ҳайдаса бас — аммо ўша заҳотиёқ яна ўзини босиб, асабини жиловлаб оларди.

«Бошқача одам бўламан! Ҳа, бошқача!» — дерди хирллаб, фикрларини жамлашга тиришиб. Хаёл кўзгусидан ғоятда ваҳшиёна ҳамда чалкаш-чулкаш қиёфалар шитоб-ла қувалашиб ўта бошларди. Улар шитоб-ла яқинлашиб, бир-бировларига найза санчар, антиқа бир тарзда бир-бировларига ўрашиб-чирмашиб кетарди.

У фақат тарқоқ тасаввуригина қодир бўлган қунту

сабот ҳамда тиришқоқлик билан ушбу васвасаю чалкашлик гирдобидан чиқиб олишга, шитоб-ла алмашиниб турган манзараларни яхлитлаштириб, бир-бировига боғлашга интиларди. Мана, бир гала калхат ич-этини чўқилаб-тирнай кетди, кейин эса тирнаб, чўқиб ташланган жонсиз танаси, бамисоли турғун сув устидаги хазондай, осмону фалакка кўтарилиб учиб кетди. Шундан кейин иблису шайтонлар уни дўзах ўтида ёқиб, кулини кўкка совуришди, амакиси, капитан бўлса жаллодона иршайган кўйн бу ҳақда ҳисобот ёзди.

Кейин ваҳимали шарпаю рўёлар ғойиб бўлди. Энди у нақ ишчан мансабдор сингари, итоаткорлик ила интиҳоси кўринмайдиган зинадан бир-бир босиб юқорилаб борарди. Сўнгра ҳамма ёқни ғира-шира туман қамради. У аллақандай бир мубҳам фикрнинг узук-юлуқ урвоқларинигина фаҳмлаёлди, холос, шунда ўзининг таслим бўлганини тан олди. Ёнидан номаълум томонга қараб ўқдай учиб ўтиб бораётган вагонларни қаршилаб, қайси поезд келганини ўз дафтарига белгилаб қўяётган овлоқ ердаги аҳмоқона бир бекатнинг бошлиғи янглиғ у ҳам ўзининг ожизона фикрлари шарорасини гўё четдан кузатиб турди.

Умар яна деворга ўгирилди. Сувоғи кўчган жой одамнинг афтига ўхшаб кўринди: унинг тикилиб турган сўник кўзлари уни сеҳрлаётгандек эди.

«Мана, яна васваса бошланди», ваҳимага тушди у. Бир нафас кўзини юмди, кейин тағин очди. Деворда ҳануз ўша башара, бояги-бояги илжайиб турибди. Орадан шунча вақт ўтса ҳамки, бу унсиз рўё сира йўқолмаяпти.

Умар дард хуружлари тобора сийраклашиб бораётганини қониқиш билан қайд қилди. У яна чалқанчасига ағдариларкан, мундоқ қулайроқ жойлашиб ёта олмаётганидан жиғибийрон бўларди; энди бояги башара бутун шифтни эгаллаб олди... Бу башарада беқиёс орому беназир осудалик акс этиб турарди... Бундай ифодани акс эттириш фақат Боттичеллининггина қўлидан келиши мумкин эди, холос...

Бироқ Умар бедор эди. У шу топда аҳволн оғир эканини англаб, мудармасликка тиришарди. Қуръондан бирон оятни тиловат қилгиси келди. Айтишларича, дуо ўқиса инсу жинс даф бўлиб, васваса тарқаб кетармиш. Бу фикр ҳам ўзига эриш туюлиб, бешбаттар жаҳли чиқди: шунақаям ўй келадими-я каллага! У ўзи ҳам билма-

гани ҳолда, тепадан тикилиб турган башарага кўнгики борарди. Юракларида ҳатто сирли ҳамкорлик туғилганга ўхшаб кўринарди.

Умар, гарчи шу топда бошида ҳеч вақо қолмаганини пайқаб турган бўлса-да, суҳбат қурмоқликка шайланди... Лекин мана, равон нафас ола бошлади, вужудини оромбахш ҳаловат чулғади. У бу башара бор-йўғи тасавурида қоришиб кетган шарпалардан бирининг акси эканлигини тушунар (ёки тушунганга ўхшаб кўринар), бу шарпалар аллақачоноқ унинг онгини гангитиб бўлган эди. Эҳтимолки, бу — унинг изтиробда қолган тасавури яратишга қодир бўла олган сўнгги шарпадир. Шундай бўлса-да, у бу башарани, гўё ўзини гафлатда қолдириш пайида бемаҳалда бостириб келган қандайдир жонли бир мавжудотнинг башарасидай, ғоятда жиддий тарзда росткам қиёфа ўрнида қабул этди. Ҳа, у уйғоқ эди.

Замон, макон ва бирмунча вақт мудроқдан гангиган тафаккур одатдагидек кучга кирди. У тушуниб-тушунмай, безовталиқ билан яна дарднинг хуруж қилиб қолишини кутиб ётар, бу хуруж борлиқ билан тасаввурнинг нимжон кўприкчаларини бузиб ташлаши мумкин эди, у бўлса шундоғам бу кўприкчалардан дорбозлар каби эҳтиёткорлик билан ўтаётган эди. У биринчи бўлиб гапирмасликка аҳд қилди ва кутиб ётди. Бироқ тепадан тикилиб турган башаранинг тарҳи кўққисдан ғойиб бўлди-ю, унинг ўрнида ўлик шаҳарнинг харобалари юз кўрсатди.

— Карфаген!¹ — дея пичирлади Умар уйқу аралаш.

Наздида, қўлини узатса шаҳар харобаларига етгудай эди.

Карфаген! Аста-секин шаҳар абадий уйқуга кета бошлади. Умар буни яққол, майда-чуйда тафсилотигача кўриб турарди.

Пий Антонийнинг ҳаммомлари² ҳали қуриб улгурмаган, аммо сувларни аллақачон йўсин босиб кетган; улар-

¹ Карфаген — ҳозирги Тунис территориясида жойлашган қулдорлик замонасидаги қадимий шаҳар-давлат.

² Пий Антоний (эрамининг 138—161 йиллари) — Рим императори. Пий Римда кўпчиликка мўлжалланган ҳаммомлар қурдирган эди, бу ҳаммомлар айни чоқда спорт, ижтимоий-маданий ва маиший ишлар учун муассаса бўлиб ҳам хизмат қилган. Рим империясининг инқирози муносабати билан бу ҳаммомлар кейинчалик қаровсиз қолган.

нинг икки биқинида Сиди Бусаид тепалари савлат тўкиб турарди. Гамарфа ярим оролини уч томондан ўраб олган денгиз унга уч тарафдан ҳайқироқ тўлқинларини ағдарар эди. Унут бўлган, ташландиқ пастак девор қолдиқлари осудалик ичра емирилиб-нураб ётарди; ярим хароба эҳромларнинг путурдан кетган қатор устунлари мадад илинжида беҳуда умид-ла боқий само сари интиларди; зил-замбил харсанглар ётқизилган тору танқис кўчаларда аллазамонлар ҳам жисман, ҳам маънан инқирозга юз тутган Астрата¹ ибодатхонаси тупроққа михланганча қимир этмай турарди.

Бир замонлар нуқрадек кўзни қамаштиргувчи Салам-бо ёнбағирларида энди бирорта бокира қиз ҳукмронлик қилолмайди — уларнинг сўнггиси, чодрага бурканган Танит² барча бошқа урушлар сингари, бой берилган уруш арафасида қазо топган, қуллар оломони унинг пойига бош уриб фарёд чеккан.

Узил-кесил ва муқаррар ҳалокат... Умарнинг кўзлари чақчайиб кетди: бутун деворни ўлик шаҳарнинг шакли-тарҳи эгаллаб олганди.

Оқшом ёғдулари кўк бетини йўл-йўл бинафшаранг нақшлар билан беади; йўл-йўл нақшлар эса дафн гулчамбарларига ўхшаб бетиним бир-бировига ўрашиб-чирмашиб кетар ва оқибатда бу хароба бинолар, бу ташландиқ еру бу таназулга учраган беқиёс маданият тимсоли улкан қабристон тусига кирарди — бутун бошли халқ, бутун бошли шаҳар жонини тикиб курашган, батамом ҳалокатга учраган улуғворлик ҳамда маҳобатдан қолган-қутгани шугина эди, холос.

Қуёш уфққа ёнбошлади, унинг сўнгги нурлари ширава қоронғилик қўйнида эриб кетди: шу топда мубҳам дақиқа — тун ҳамласига дош бера олмаган кун заволга юз тутадиган дақиқа етиб келган эди. Вақт ўз улови жиловини тортиб, кундузу кечани унутиб тек қотадиган айрича ана шу лаҳзада антиқа бир сароб—ўтмиш замонларнинг рўёю шарпаси жонланиб, Умарни маҳлиё этди: култепаю вайроналар остидаги қалъа деворлари қад кўтариб, минораларда аскарлар пайдо бўлди, кўзга кў-

¹ Астрата — қадимги юнонлар Финикиянинг севги ва ҳосилдорлик маъбудасини шундай атаганлар.

² Танит — Финикия маъбудаларидан бири, одатда бирор шаҳар-жамоанинг ҳомийси. Карфагенда ғоятда зўр эътиқод қилганлар.

ринмас навозишчиларнинг жанговар қўшиқлари янгради, елканларни қаппайтирган шамол эпкини орасидан Умар қайтадан жон битаётган Қарфагеннинг тантанавор, шодиёна нидоларини эшитаётгандай бўлди.

Бу манзара бир сония мобайнидагина шигиллаб ўтдикетди кўз ўнгидан, кейин тўсатдан шаҳар ўт ичра ғойиб бўлди, аланга қаъридан эса, кўкка сапчишга шайланган олов тили янглиғ, сувори чиқиб келди. Бошдан-оёқ совутга бурканган инсону от бир бутун, бамисоли яхлит жонзот эди. Тун қўйнидан ўқтин-ўқтин кишнаган овозлару туёқлар дупури эшитила бошлади. Исёнкор Нумидия¹ жангга ташланди. Кейин дард тутиб тўлғанаётган ер сафу бўлукларнинг шахдам одимларидан ларзага келди... ўтиб бўлмас тоғлар водийларга айлангандек, сахро ортга чекингандек, сергак тортган денгиз эса нафасини ичга ютгандек эди...

Нумидия отлиқларининг шитоб-ла от суришини кўриб турган кимсаларнинг наздида, уларнинг кўз ўнгидан жонли машъалалар — мовий бўшлиқни қўлларидаги шамширлари-ла чок-чок қилиб чиқиб келган ярим одаму ярим жонивор мавжудотлар елиб ўтаётганга ўхшарди.

Ушбу янгитдан бунёд бўлган шаҳарнинг асосчиси Атлас тоғларини кесиб ўтди... Сўнгра ҳукмдорнинг қиёфаси ғойиб бўлиб, отларнинг дупурлари тинди-да, хоки-туроб хароба уюмлари орасида яна ёшини англаб бўлмайдиган эркакнинг чеҳраси пайдо бўлди... унинг вақту замонга итоат этмовчи улуғвор воқеа-ҳодисалар шоҳиди бўлмиш кўзлари маънодор, донишмандона боқарди.

— Жангу жадал... Галабалар... Мағлубиятлар... Сурон... Шундай бир суронки, уни ҳатто карлар ҳам эшитгудек... Таланган, ўт қўйилган, ғорат солинган шаҳарлар, жасаду мурдаларга тўлган ниҳоясизу боши берк кўчалар... Аждодлар, қон-қардошлар, дўсту хеш-ақраболар билан тўлган биродарлик қабру дахмалари... Сонсаноғи йўқ номсиз мурдалар... уларнинг руҳу шарпалари қаровсиз, унут бўлган қабру дахмаларни тарк этиб, тирикларга таъна қилаётгандек, жазирама қуёш нурлари остида дайдиб-сандироқлаб юрибди... қуёш эса бу руҳу шарпалар тўдасини тўзғитишга қодир эмас... улар асрдан-асрга, ўз сафларини бетиним тўлатиб, ошириб боряп-

¹ Нумидия — Шимолий Африкадаги, ҳозирги Жазойир ўрнида жойлашган қадимий мамлакат.

ти... Хунхўр тарих бизнинг мурдаларимиз ила озиқланади... Ортга қарасанг, сен ҳам ўзингга тегишли мурдани топасан... Бу одамлар кушхонасида етишмовчилик йўқ.

Улимга маҳкум этилган кимса бўйнига ойболта тушаётган дамда жаллод танасини нимта-нимта қилиши мумкин эканини билади-ю, бироқ ҳеч қачон тушунмайди...

Олимлар тўхтовсиз баҳс қилишга уста бўладилар. Бирса тепалигида қайси динга эътиқод қилганлар? Карфаген ҳокими шаҳарни қандай бошқарган, ҳақ-ҳуқуқи қандай бўлган? Бу жумбоқлар ниҳоятда нозик эрмак манбаига айланган. Аммо вайрон этилган, талон-торож қилиниб, кули кўкка совурилган Карфагенни ким муносиб тарзда тақдирлай олади? Унинг ўз соч ўримларидан арқон тўқиган аёлларига, ўз уйлари тўсинларидан кема қурган эрларига ким тан беради? Ахир, биз ҳам, ҳа, биз ҳам ана шу маҳв этилган оламга дахлдормиз, биз ҳам карфагенлик, нумидияликларданмиз... Ҳар биримизнинг жисмимизда ҳанузгача Карфагеннинг бирор зарраси бор...

Умар деярли эҳтиром-ла қулоқ соларди. Устарадек тезоб ва совуқ овоз уни еттинчи фалакда эргаштириб юрарди, у нотаниш одамлар узра шундайин шитоб билан парвоз этардики, бундан нақ қулоқлари шанғилларди. Вақт исканжага олган тафаккури тек қотиб, мислсиз даражада азоб берарди.

Умарга ушбу бош айлантиргувчи отўйинда ушлаб туришга ярайдиган, лоақал бирор қўзғалмас нуқта бўлса ҳамки, қандайдир таянч зарур эди.

— Сўнги мағлубиятимиз яқингинада содир бўлган экан, узоқ ўтмишга қайтиш не ҳожат?..

— Йўқ, мағлубиятимиз Ганнибалдан, Карфагендан, Зама ва Югуртадан¹ бошланади. Бизнинг мағлубиятимиз яхлит занжирнинг битта ҳалқасигина, холос. Қайта уйғониш — биз учун яккаю ягона ғолаба имкониятидир ва

¹ Г а н н и б а л (эрамиздан аввалги 247—183 йиллар)—Карфагеннинг машҳур лашкарбошиси. З а м а — Шимолий Африкадаги қадимий шаҳар. Эрамиздан аввалги 202 йилда Зама яқинида римликлар билан карфагенликлар ўртасида жанг бўлиб, бунда карфагенликлар енгилганлар. Ю г у р т а — (эрамиздан аввалги 133—104 йиллар)—Нумидия подшоҳи, у бутун Нумидияни ўз ҳукмронлиги остида бирлаштиришга ҳарajat қилган.

у Карфагеннинг қайта тикланиши билан амалга ошмоғи даркор. Ҳа, *Restituenda est Corthago!*¹

Токи биз буни амалга оширмас эканмиз, ҳеч қачон душман билан энг асосий, энг муҳим масала устида тиллаша олмаймиз. Муроса қилиш мумкин эмас — ё улар, ё худ биз. Изҳори дил қилиш ёки ўзимизни оқлаш бизга ярашмайди.

Мағлублар мағлубликлари учун интиқом ололмасаларгина айбдордир. Башарти улар тақдирга тан бериш ўрнига ўзлари тарих яратсалар, башарти улар илгари ўрнатилган тузумни янчиб, ўзларига муносиб ўринни эгаллай олсалар, тарих ана шундагина мағлубларни оқлайди. Бунинг учун эса ўзларини таянч, суянчиқ билан таъминлашлари ва энг маъқули — ўз мағлубликлари аламу ситамини тотиб кўришлари шарт.

— Наҳотки бирдан-бир чора шу бўлса?

Бошга жаллод болтаси тушгандай, бир жавоб эшитилди:

— Ҳа, бирдан-бир чора. Сени маҳв этганни маҳв этиш. Агар орадан яна бир неча йил ўтадиган бўлса, биз батамом инқирозга учраймиз. Бу ҳимоянинг қонуний бир услуги, олишув рақиблардан бири мурдага айлангачгина тугайди. Мустамлакачиликни қайта тарбиялаб бўлмайди, уни фақат ер юзидан супуриб ташлаш керак. Унинг чиркин қолдиқлари узра ўтмиш билан чамбарчас боғланган бутун бир оламни қайтадан барпо этиш даркор. Ганнибал, Югурта ва кўплаб бошқалар ўз фаолиятларининг янгича давом этишини кутиб ётибдилар; энди биз улар яшайдиларми ё худ яна ғойиб бўлишлари лозимми, буни ҳал қилиб беришимиз зарур.

— Ахир талайгина шундай нарсалар борки, бизнинг улар билан ҳар қандай алоқамиз узилган. Халқларнинг хотираси ниҳоятда қисқа. Баъзан улар жамики нарсани жуда тез унутдилар. Ҳатто бизнинг халқ ҳам. Асрлар мобайнида у неча-неча бор шафқатсизона мағлуб бўлди, оқибатда у қурбонларни санамай ҳам қўя қолди. У энг сўнгги мағлубиятни эслайди, холос. Карфагеннинг шон-шавкатини тиклаш асло қўлга қурол олишга даъват этиш деган гап эмас-ку, ахир.

Овоз худди бояги оҳангда жавоб қайтарди:

¹ *Restituenda est Corthago!*—Карфаген қайта тикланиши даркор!
(Лог.)

— Мен аксини таъкидлаётганим йўқ. Бироқ омон қолганлардан энг яхшилари ҳеч нимани унутмасликлари лозим. Ўз тарихини унутиш ярамайди. Бу жанг халқ ўз озодлиги йўлида олиб борган курашлар орасида энг улуғвор, энг муқаддас жанглардан биридир. Келажакдаги жанглар учун айнан шундан куч-қувват олмақлик даркор. Биз ҳеч қачон ўз ўтмишимизни унутмай-миз.

— Лекин тарихимизни муқаддас билган, унга аҳамият берадиганлар кўпмикин?.. Улар қанча?

Бу савол кўпроқ ўзига тааллуқли эди. Ўша замоноқ жавоб олганидан ҳайратда қолди у.

— Сен ўйлагандан кўра хийла кўпроқ. Сенга ғоятда қизиқ бир мисол келтираман. Бу бир қариянинг бошидан кечирганлари... Дарвоқе, унчалик қария ҳам эмас,— сўзини тўғрилади у.— Лекин бизда одамлар тез қаришади, ҳа, ғоятда тез!.. Ҳар биримизнинг жисмимизда учқун милтиллаб турибди, ана шу учқунларни бир бутун қилиб жамлаш керак — шунда улкан гулханга айланади.

Умар бу вазмину ёрқин чеҳрадан ўзи изтироб чеккан қалби билан интилган самимий ишонч, мустаҳкам эътиқодни ўқиди. Кўксида ўчмас олов аланга олгандай бўлди.

Одамнинг ичида қолган гаплар, беҳуда қучоқ очишлар олами, яланг оёқларга чип-чип ёпишувчи эриган асфальтлар олами, ҳатто «Ҳодисалар» рубрикасида ҳам эслаб ўтилмайдиган, кўчаларда, машиналар остида қоладиган болалар ва итлар олами, навбатдаги қирпичоқда тирқираб оқишга тайёр бўлиб устини парда қоплаб турган қон — ана шулар жами бир бўлиб, унинг муқаррарият исканжасидан юлқиниб чиқишига имкон бермасди. У ариқ тубидаги балчиққа қўлини тиққан кўйи, уруғнинг униб чиқишини кутарди. Ана унда ҳаммасининг чораси топилади, барча имконият туғилади.

У худди ер остидан қайнаб чиқаётган булоққа йўлиққандек, нотаниш чеҳранинг сўзларидан ҳаловат топаётган эди.

— Ярим кеча эди. Қиладиган ишимнинг тайини йўқлигидан Эски шаҳардаги қаҳвахонага кирдим. Европаликлар бу ерни «араблар шаҳри» дейишади. Биз учун эса бу ер шунчаки шаҳар; қолганларининг жами эса шунчаки улкан бир паноҳгоҳ.

Қаҳвахона қоронғи, ҳамма ёқни тамаки дуди босиб кетган эди. Столлар оралиғидаги энсиз йўлакдан залнинг нариги чеккасига ўтиб бордим. Атрофда ўша чолдан бўлак ҳеч зор йўқ. У мудраётган экан, мен тасодифан уйғотиб юборибман. У бошини кўтариб, дўстона жилмайиб қўйди. Бевозта қилганим учун ўнғайсизланиб, узр сўрадим.

Кейинроқ билишимча, менинг келганимдан у ҳатто хурсанд бўлган экан. Бирор кимса билан валақлашйш имконияти туғилганига севиниб кетибди, афтидан, у худди шуни кутаётган экан. Кутиш, сиқилиш изтиробидан қутулишнинг бирдан-бир чораси — унинг учун шу топда уйқу экан. Унинг ичидаги гапларни тўкиб-солди, кўнглини бўшатгиси келиб турган экан.

Ўз тажрибамдан билардим: кўнгилда шунчалик оғир юк билан яшаш ниҳоятда оғир. Гоҳо одам биров билан дардлашиши, дилини ёриб, ич-этини еяётган ташвишларни бирма-бир гапириб бериши зарур. Энг муҳими — гап оча билишда; совуққон бир қатъият сени гапиришга қистайверади: оламда шундай бир аччиқ ва ўзгармас ҳақиқат борки, у сенинг балоли бошингга инсон боласи бардош беролмайдиган бир кўргилик тушганини шундоқ кўрсатиб туради; сен ана шу ҳақиқат исканжасидан қутулиш учун тўлиб кетган кўнглингни бўшатгинг келади, жонингдан тўйдирган, томоғингга тиқилган алланимани ичингдан чиқариб юборинг келади.

Ўзини-ўзи сиқувга олган рамазон ойдан кейин тўйиб-тўйиб овқатланишга интилган чинакам мусулмон одам, худди ана шундай қилади. Гарчи у ошқозони кенгайиб, ҳазм қилиш аъзоларининг иши бузилиши мумкин эканини жуда яхши фаҳмласа ҳамки, бажонидил, мамнуният билан шундай қилади. Гапираверади... Гапираверади... Ўзининг ёлғизлигини ақалли бир нафасгагина бўлса-да, унутиш учун, бир дам бўлса-да, ўз сўзлари билан ўзини чалғитиш учун, қалбида ўзига нисбатан ишонч туғдириш учунгина бетиним гапираверади. Қария ҳам шундай қилди ва буни ўзининг қонуний ҳуқуқи деб билди.

Ўша топда у бутун дунёнинг бойлигини биргина илтифотли тингловчига — ўша кеча тақдирнинг ўзи менинг тимсолимда етказган суҳбатдошга алишмасди.

Менга қарата айтган дастлабки сўзлариёқ янглишмаганимни исботлади.

— Салом алайкум, биродар! Хуш келибсан! Сал кечроқ келдинг-да.

Бундай бетакаллуф оҳангда сўзлашидан бир оз хижолат чекдим. Бу қарияни қаерда кўрган эканман? Ажин тўр ташлаган, пажмурда афти гижмалоқ латтага ўхшарди-ю, бироқ сочлари тўсдай қоп-қора эди. Қизик, ёшлик билан кексаликнинг антиқа омихтасини қаранг-а.

У сўзлашда давом этди:

— Таассуфки, сени яхшилаб зиёфат қилолмайман, лекин ҳар қалай менинг соғлиғимга бир қадаҳгина ичасан. Бугун ҳамма менинг соғлиғимга ичяпти. Ҳа, мен ҳаминша басаломат бўлишим учун!— шаҳодат бармоғини кўтариб, таъкидлади у. Бесаранжомланиб, чўнтакларини ковлаштира бошлади. Чақаларнинг жиринглагани эшитилди.— Э мана! Мана!..— гўлдиради у кўнгли жойига тушиб. Афтидан, мени чанқоқдан томоғи қақраб турибди, деган хаёлда эди. У официантни чақирди. Официант оёқ остидаги курсиларни тарақа-туруқлатиб, пилдираб етиб келгач, тантанавор оҳангда ўзининг «навқирон дўсти» учун бир стакан чой буюрди. Қоронғида ўтирганлардан аллаким уйқусираган овоз билан шовқин солмасликни сўради — қўшни столдагилар мудроққа кетгандилар.

Қария менга юзланди-да, муғамбирона кўз қисиб қўйди.

— Улар шуни ҳам турмуш деб ўйлашади!— деди руҳланиб, гапимни бошқалар ҳам эшитади деган умидда.— Улар шуни ҳам ҳаёт деб юришибди! Кундузи ҳўкиздай ишлашади, кечаси бўлса ухлашади. Шундан бошқа нарсага ярамайди булар. Лекин қанча ухлаш мумкин?— газаб-ла хитоб қилди у.— Гафлат уйқуси, ниҳоят, қачон тарқайди? Ахир, мен ҳам авваллари шундай эдим, биласанми, ҳозир менга нима бўлди? Мен уйғондим!— У тагин шаҳодат бармоғини кўтарди.— Эҳ, навқирон дўстим, одамлар қандай яшашни унутиб қўйишган... Бошқатдан ўргана олишармикин яна?

Мен индамадим. Уша кеча баҳслашгим йўғийди, узоқ суҳбат қуриш ҳам хуш келмаётганди менга. Аммо менинг вазифам фақат бир нарса — суҳбатдошимга қулоқ солиш эканини билиб-англаб ўтирардим. Шунинг учун ҳам мулойим жилмайиб қўйиш билангина кифояландим.

Қотма официант (чамаси, у ёруғдан кўра қоронғида

тузукроқ кўрарди) нимқоронғи, тамаки тутунига тўлган залда — ўз уясидаги кўрсичқондай — пилдираганча бир стакан чой келтирди-да, чаққонлик билан курсилар орасидан ўтганча, орқасига қайтди. У узоқлашгач, қария тилга кирди:

— Ишу уйқу! Хотинларини дўппослашу бола туғдиришдан бўлак эрмаклари йўқ... Гап бундай, мен ҳам худди шуларга ўхшаган одам эканимни фаҳмлаб етдим, улар қиёфасида айнан ўзимни кўрдиму қандай бўлмасин, ўзгаришим, ўзгача одам бўлишим керак, деган ақнидага келдим.

Мен қаҳвахонанинг кунда-шунда миждозларини кўздан кечирдим. Барчалари кенг-ковул бурнусларга бурканиб олишган. Теварак-атрофдаги қишлоқлардан келган баъзи бир хил кишилар меҳмонхонага тўланадиган ҳақни тежаб қолиш ниятидагина шу ерда ўтиришибди: зеро, бу кеча бозор куни арафаси эди-да, ахир. Ҳаммаларини мудроқ босган. Яқинроқда ўтирганлардан бирортаси қариянинг гапларини тинглаётгани йўқ. Залнинг нариги бошида бир-бирига ниҳоятда яқин турган столлар ғирашира кўзга чалинади, кимларнингдир юзларию қўллари элас-элас кўринади. Бўш стаканлар йилтиллайди. Барибари хира, кўкиштоб туманга бурканганга ўхшайди. Шифтда осилиб турган электр чироқ официант шарпа чиқармай ғимирсиётган кассага ширава ёғду сочиб турибди.

Сухбатдошим чўнтагидан сигарета қутисини олди-да, бир дона сигаретани ярмигача чиқариб, менга тутди. Мен индамай, мулоиймгина ишора билан рад этдим. У қўлини кўксига қўйиб, такаллуф-ла бош эгиб қўйди. У ҳам чекмади, насиҳатомуз деди:

— Тўғри қиласан! Минг, лак минг бора тўғри қиласан! Одамлар бекорчиликдан эрмакка чекишади. Бекорчилик ҳамиша исрофгарчиликка олиб боради. Чекмаган маъқул.

Чамамда, у рад этганимдан хурсанд эди, балки одоб юзасидангина шундай қилди, деб ўйлагандир. Бизда одату расм-русмларни ҳурматлаш асосида тарбия топган одам ота-она, яқинлари олдида чекишга ботина олмайди, баъзан эса, шунчаки, ўзидан катталар ҳузурида ҳам.

Қария менга айёрона кўз қисиб қўйиб, қўшимча қилди:

— Ким билсин, эҳтимол, бу «жанобларга» тутун ёқмас?

Илло, бу луқмаси ҳам жавобсиз қолди.

— Мабодо мен ҳоким бўлганимда, одамлар уйқудагилар билан пачакилашиб ўтиришни бас қилсинлар, деган қонун чиқарардим. Гуноҳи азимга ботган еримиз учун бу фойдали бўларди. Ахир мен, масалан, донг қотиб ухламайман-ку. Кекса одамман, ухласам айб эмас. Улар бўлса дуч келган жойда: масжиддами, уйдами, иш жойидами, қаҳвахонадами ухлашаверади... Тикка туриб ҳам, ўтириб ҳам, ётиб ҳам ухлашаверади. Биласанми, улар нега гандура¹ кийиб юришади? Гандура буларга, бу уйқу ва тушликдан сўнг дам олиш бандилари учун тунги кўйлак вазифасини ўтайди.

Унинг афти бурушди. Кескин сўзлари асло кулги уйғотмасди.

Мен жилмаймадим ҳам. Бу гаплар суҳбатнинг узундан-узун дебочасигина эканини англаб турардим. У ҳикоя қилишни жуда-жуда истаётган гапнинг моҳияти мутлақо бунда эмасди. У шунчаки руҳланмоққа, дадиллашмоққа, ўзини бўлажак суҳбатга тайёрламоққа уринаётган эди, холос. Менинг нигоҳимдан ўзига заррача далда берадиган диққат-эътибор нишонасини изларди. Айнан шу дақиқада мен асло унинг сўзини бўлмаслик лозим эканини очиқ-ойдин пайқадим. Унинг бор кучини жамлаётгани яққол кўриниб турарди. Наҳотки у сўнгги дақиқада ортга чекинса? Наҳотки тортинчоқлик, хижолат дилини ёриш истагидан устун келса? Наҳотки мен нақ тавба-тазарруни кутгандек нарса оби ҳаво ёхуд бўлажак ҳосил ҳақидаги сийқа гап бўлиб чиқса? Мен қимир этмай, бамисоли ҳайкалдек қотиб ўтирардим.

Умрида ҳеч қачон шунча гапирмаган бўлса керак. Одатда одамови, писмиқ бўлган қария ўша кеча бутун қалбини авра-астаригача ағдариб, дилида борини тўкиб-солди. Узоқ йиллар давомида унинг қалбида озмунча ғам-аламу ситам тўпланмаганди, ахир! Буларнинг жамини у ичда сақларди, шул боисдан сиртдан қараган кузатувчи бу одамнинг ички олами шунчалик ранг-барангу беқиёс хазина эканини ҳеч қачон хаёлига келтирмасди. У бўлса

¹ Г а н д у р а — бурнус остидан кийиладиган енгсиз узун кўйлак.

танлаб-саралаб ўтирмай, қувончу шодликни ҳам, қайғу-аламни ҳам, бахтсизликларни ҳам — барини гўё улкан бир оғзи бекик идишга йиққану кейин на бирон вақт ўзи ичига кўз ташлаган, на бировни унга яқин йўлатган; бу улкан хазинадоннинг эса кунлардан бир кун ногаҳоний силкинишдан қопқоғи учиб кетгану оқибатда ичидаги бойликни тўкиб бўшатишга тўғри келгандек эди.

У чинакамига сўзамолликка берилиб кетди. Уша кеча менга нималарни ҳикоя қилганини сенга батафсил сўзлаб беролмайман, уддалаёлмайман бунни.

Уша одам бир неча кундан сўнг оламдан ўтди. Унинг қазоси етганини тасодифан билдим. Марҳум ҳурматини сақлаш ғоятда вазмин бўлишни тақозо этади. Улган одам тўғрисида ёмон гапириб бўлмайди. Унинг ўлганини эшитганимда ҳайрон бўлганим йўқ. Мен билан суҳбатлашаётган чоғидаёқ жон таслим қилишга тайёр эди. У ҳаммамизга ўхшаш бир кайфиятда эди. Шу боисдан унинг ўзи ҳақидаги ҳикояси бизга ҳам тааллуқли эди. Қария ғафлатдан уйғонганди, бироқ атрофидагилар ҳамон уйқуда эдилар. У уйқусини қочириб, бунинг ўрнини босадиган бирон нима топа олмаган. Хуни ҳақи ундирилиши лозим бўлганлар рўйхатига яна бир марҳум қўшилганди. Унинг ўлим топганини эшитганда ҳайрон бўлмадим, лекин ҳар ҳолда ниҳоятда дилим вайрон бўлди. Наздимда, яқин қардошимдан жудо бўлгандек туюлди. Баъзи кўнгил яқинлик, меҳр қўйиш каби ҳиссиётларни мантиқан шарҳлаб бериш мушкул. Онгу тафаккур бу ҳиссиёт олдида таслим бўлади. Биргаликда ўтказилган икки соат вақт оддий дўстликдан кўра хийла ортиқроқ бўлган бир нарсанинг туғилиши учун кифоя эди. Мен учун мутлақо тушунарли бўлган бу «бир нарса» (кейин аниқ таъриф бераман унга) бир вақтнинг ўзида ҳам янгиликни, ҳам қадимийликни мужассам этганди. Башарти ушбу ифодани илгаригидек ўзининг олижаноб номи билан атасак, қуролдош биродарликка ўхшарди бу.

Ўғлининг ҳалокати қарияни она қишлоғини ташлаб чиқишга мажбур этиб, юрагидаги сўзларга қулоқ солгувчи суҳбатдошларни топиш умиди ана шу ертўлада жойлашган қаҳвахонага етаклаб келган экан. Нимани истаётганини ўзиям ғира-шира англарди. Буни аниқ-таниқ англаш учун одамлар орасида бўлиши лозим эди.

Мен юзлаб бундай воқеаларни биламан. Ҷургимчак тўр тўқигани каби, одамлар ҳам ўз ҳаётлари тўрини ўзлари тўқийдилар: нозик, ингичка, деярли кўзга кўринмайдиган ришталар уларни таги бўш, омонат пойдевор билан туташтиради. Улар бу пойдеворни ҳаётларининг тиргаги деб ҳисоблайдилар. Улар ўз ишлари, оилаларини ана шундай пойдевор деб биладилар. Ана ўша ришта узилса (бундай бўлиши муқаррар), одамлар ҳаётнинг маъносию тириклик мазмунини йўқотиб қўядилар. Зотан ҳеч бир нарса бу йўқотишнинг ўрнини тўлдира олмас экан, мутаносиблик бузилади, ҳалокат юз беради. Бунга чора йўқ. Уларнинг ҳалокати жасорат, қаҳрамонлик бўлиши мумкин, аммо — афсуски! — кимга кераги бор бундай жасорату қаҳрамонликнинг?

— Саховатли ер биз учун муттасил ҳосил беради: ҳар жума бозорда ўша-ўша дон сотилади. Қарилар машаққатли меҳнат зарбалари остида жон таслим қиладилар. Уларнинг ўрнини ёшлар эгаллайди, булар фаҳм-фарқига бормай, итоаткорлик билан ерга ёпишадилар, ҳеч қандай умиду ҳеч қандай иштиёқсиз тер тўкаверадилар. Зеро улар аждодларининг ворисларидирлар. Қадимий афсоналарда тасвирланишича, бир вақтлар меҳнат шодлик, қувонч манбаи бўлган экан. Бизларга эса у ҳеч нима: на сиҳат-саломатлик, на бахт бера олади. Оқшом чоғлари ҳориб-чарчаб, оғирлашиб, ғалласи ўриб олинган дала-лардан машоқ терадиган қашшоқларга ўхшаб қайтамыз. Ҳаёт доимий ризқ-рўзимиз бўлган арпа нон сингари бе-мазаю чучмал бўлиб боряпти. Қандай яшайпмизу қандай кўпайяпмиз, буни ақл бовар қилмайди, эҳтимол, одатла-ниб кетилганидан шундайдир. Омоч кетида қадди дол бўлган жазойирлик авлодларнинг сон-саногини йўқ, қандай қилиб оёқларимиз ўсимлик илдиз отгандек ерга томир отиб кетганига, адирлар ёнбағридаги олхўрилардек қий-ғос гулламаганига таажжубланасан.

Бизни бедаво дард кемирган. На хуружи, на алаҳсираши бор дард, танамизни туйқусдан бузилиб турадиган қиш уйқусига мубтало этгувчи пинҳоний дард бу. Айтишларича, шундай бир касал мавжудки, унга чалинган бадан аста-секин чириб битишга маҳкум: тана бир чеккадан қорайиб, шўрхок тупроқдай уваланиб кетаверади. Уғлим уни мохов дерди. Бутун-бутун авлодлар — навбати билан шу дардга чалинаверган. Илло, ҳар қайси авлод ўзига таҳдид қилаётган хавфни пайқагач, дарҳол

ижтимоий портлаш йўли билан касаллик олдини олишга тиришган. Бироқ ғалаённи доимо қонга ботирганлар, оқибат-натигада аксарият қабилалар бу зарбадан кейин ўзларини ўнглай олмаганлар. Бундай чоралар вақтинча нафас ростлашгагина имкон берган, зеро, келгуси авлод, шубҳасиз, ўша йўлдан борган.

Узоқ муддатли насл айнаши оқибатида аёлларимиз бизни таниёлмай қолганлар, бироқ болаларимиз ҳайрон қоларли даражада ўзимизга ўхшаш бўлганлар. Шундай қилиб, давр айланиши ўзгаршсиз, бир қолипда қолаверган.

Лекин эркаклар авлоддан-авлодга оша тақдир зарбаларига дош бериб, сафлари камайиб, кўпинча ноумидликка тушиб ёхуд йўл танлашда иккиланиб, тарадудланиб қолган айна пайтда аёллар энг яхши анъаналаримизни ибтидоий поклигию покизалиги ила сақлаб қолганлар.

Оллоҳга шукурким, биз кўча-кўйда аёллар билан ўпишадиганлар тоифасидан эмасмиз. Бизнинг меҳримиз ўзгача усул билан ифода қилинади... Аёллар бизга ўзимиз жудо бўлган жасоратни қайтарганлар, бўшашиб қолган пайтларимизда далда бериб келганлар, айна чоқда ҳеч қачон мағлубиятимиз ёки муваффақиятсизлигимиз сабабини суриштириб-нетиб ўтирмаганлар. Аёлларимизнинг барҳаётлигининг ўзиёқ мавжуд аҳволга итоат эта олмаслигимизни ёдга солиб, қандай бўлмасин, илгариги тартибларни қайта тиклашимиз зарурлигини айтиб, эслатиб келган.

Энг даҳшатли ва аянчли мағлубиятнинг эртаси кунёқ бизнинг хонадонларимиз қайтадан олға интилмоқ ва янада юсакроққа парвоз қилмоқликка асос бўлгувчи ўзига хос таянч нуқтасига айланганлар.

Менинг Усмон деган ўғлим борийди. Ушанинг шарофати билан янги авлоднинг томирида бошқача қон оқаётганини билиб олдим. Улкан ва хунхўр кўрада ҳалокатга маҳкум қабилаларнинг кўз ёшларию қонларидан янги хил инсон авлоди тобланаётибди. Ана шу ҳақини кетказмайдиган, ёнбермас авлод нотенг жанглар машаққатини ўз зиммасига олишга тайёр. Бу гал умум, ялписига бир жону бир тан бўлиб. Борди-ю, бирон ерда гулхан аланга олса, бамисоли яхлитига бензин сепилгандек, бутун юртимиз аланга олади. Ёшларимизни биламан: уларнинг кўзларида ўт чақнайди, кучга тўлган, дадил,

шахдам одим ташлайди. У, ўғлим! Мен мясоли асрий азамат дарахтдай томир отганман бу тупроққа, эҳтимолки, ер остидаги силкинишларни бошқаларга қараганда илгарироқ пайқарман. Айри-айрича, маҳаллий исёнларнинг умри тугади! Қудратли зилзила пишиб етилмоқда, ўшанда қайта тилга кирган вулқонлар ўзларининг ҳақиқий қудратларини кўрсатиб қўядилар! Бир вақтлар мен бу ялпи ёнғиндан кўрқардим, эндиликда бўлса уни тоқатсизлик билан кутяпман, минг-минглаб турли туман белгию аломатлар ҳадемай ёнғиннинг илк тиллари яллиғланишидан башорат бериб турибди менга.

Бизнинг ўғилларимиз мардларча ўз қонларини тўқмоқликка ҳозирлик кўрмоқдалар. Бу энг сўнги жанг бўлади. Аёлларимизнинг ҳаётбахш сути қувват ва бардамлик бахш этади.

Кунлардан бир кун Усмон, нега қўшнимиз минглаб гектар ерини саккиз тишли қўш билан тракторда ҳайдайди-ю, сиз бўлсангиз, кафтдаккина жойни омоч билан қиртишлаб ётасиз, деб сўраб қолди. Шунда мен унинг кўз олдида мавжуд тартибни оқлагим келиб қолди. Чунки ўғлим ҳали жуда ёш эди, шу сабабли унинг қалбида исёнкорона руҳ уйғотишни истамадим. Афтидан, мен беихтиёр уни келажакда ножўя одим ташлашдан асраб қолишга ҳаракат қилдим шекилли.

«Қўшнимиз ҳаминша жонини жабборга бериб тер тўкиб келди, ҳозир сен кўриб турган нарсаларнинг жами — тежамкор ва меҳнаткаш бир неча авлод заҳматининг меваси. Агар сен ҳам ана шундай жон куйдириб ишласанг, вақт-соати билан тенглашиб оласан».

Ўзим бўлсам бу сўзларнинг бирортасига ишонмасдим. Ўғлимга нисбатан қилаётган аблаҳлигимни оқлаш учун ўзимча: «У ҳали гўдак, бунақанги ишларга ақли етмайди. Шошилишнинг нима ҳожати бор? Ҳаётнинг ўзи кўзини очиб қўяди»,— деб қўйдим.

«Онамнинг айтишларича, бир замонлар бу ерларнинг бари бизники экан, улар биздан тортиб олишган экан-ку!»

Ўғлимнинг кўзлари шунда ғазаб-ла чақнаб кетди. Ушанда мен нима қилибман денг? Мен буларнинг бари бемаъни гаплигини исботлаб, ўғлимнинг устидан кула бошлабман. У менинг истеҳзоли сўзларимга индамайгина қулоқ соларди-ю, аммо наштардай қадалган нигоҳи

нақ аъзойи баданимни тешиб ўтаётганга ўхшарди. Умримда биринчи марта ўғлимнинг олдида хижолатда қолдим, у ўша пайтда энди ўн иккига кирган эди. Шу-шу менга ишонмай қўйди. Оқибатда, ёши улғайган сари менадан олислашиб, мутлақо менга ўхшамай бораверди.

Орадан бир оз вақт ўтгач, у бошланғич мактаб имтиҳонларини қойиллатиб топширди. Бутун қишлоқ мени табриклаб соғлигим учун қадаҳ кўтарди. Ўша кундан эътиборан ўғлимнинг деҳқонларга катта ёрдами тегиши мумкин эди-да, ахир. У келган хатларни ўқиб, мактублар ёзиб берар, солиқ рўйхатини тузар, турли ҳужжату қоғозларни тўлдирарди. Деҳқонлар эндиликда мэрнинг ёрдамчиси, ўша ҳўкиссифат тўнканинг ҳақ эвазига кўрсатадиган «муруввату ёрдамидан» қутулдилар. Менинг бўлса иззату ҳурматим ортиб борарди. Мен, баракалла, хурсандман сендан, деб ўғлимни мақтаб кўярдим.

«Мен ҳам хурсанд ва мамнунман, ота, лекин бу ишларни фақат сизни хурсанд қилиш учунгина бажараётганим йўқ. Шу нарсани тушунинг, бу юмушни ким бўлмасин, орамиздан бирортамыз қилишимиз зарур. Биз ўз кучимизга ишонишимиз, бировга муҳтож бўлмаслигимиз керак»,— деб жавоб берди у.

Бироқ бошлиқлар бунга бошқача кўз билан қарардилар. Усмон ўсмирлигидаёқ полициянинг эътиборини жалб этганди. Полициячилар унинг ҳар бир босган қадамини кузатардилар. Хулласи калом, кўп ўтмай у бутун қишлоғимиз учун балоғардонлик вазифасини ўтарди: унга сира тинчлик бермай қўйдилар, бўлар-бўлмасга осилавердилар, сўроққа чақириб, ҳадеса қамаб қўйвердилар. Бир куни кечқурун уйга аранг етиб келди; бирор соғ жойи қолмабди — бошқа нарсани баҳона қилиб нораства боламни роса қалтаклашибди. У сайлов олди йиғилишида юқоридан кўрсатилган номзодларни маҳаллий кишилар танимаслигини, халқнинг ўз номзодлари борлигини дангал сўзга чиқиб айтган эди.

Онаси уни эрталабгаям бормаиди, деб ўйлаганди. Илло, у дош берди, омон қолди.

Ке, бу гапларни эзмаланиб ўтирмай қўя қолай, кимни кўзи учиб турибди эшитгани? Ахир, ҳар биримизнинг қалбимизда бор-ку бунақанги ҳақоратларнинг изи.

Якка-ёлғиз нотенг кураш олиб боришдан чарчаб, ке-

йин эртами-кечми, муқаррар равишда ҳалокатга учра-
шини тушунган ўғлим ҳарбий хизматга ёлланиб Ҳинди-
хитойга жўнашга аҳд қилди. Мен уни бу йўлдан қайта-
ришга ҳаттоки уриниб ҳам кўрмадим. Маъмурларнинг
тазйиқию пўписалари қутқусида қолган оилам бамисоли
дўзахда яшарди. Усмон маъмурлар учун кўзга тушган
оқдай гап эди, улар минг хил баҳоналар билан бун-
га шама қилиб туришарди. Бизнинг ҳар биримиз ўзи-
мизча: «Майли, кетгани маъқул», деган қарорга келган-
дик.

Илло, унинг ўз мўлжал-мулоҳазаси бор эди: «У ёқда
уруш кетяпти, халқ ўз эрк-озодлиги йўлида жанг қиляп-
ти. Биз вьетнамликлардан кўп нарсани ўрганишимиз ке-
рак. Балки улардан кураш тажрибасини ўрганармиз,
келажакда эса бу асқатиб қолар бизга».

У жўнаб кетгач, қишлоқдагилардан кўплари энгил
нафас ола бошладилар, очигини айтганда, ўзим ҳам
унинг кетганига унчалик хафа бўлганим йўқ. Энди бош-
лиқлар бизни эсдан чиқаришади: текширувлар, тинтув-
лар тўхтайдди, қўшимча солиқларни бекор қилишади, деб
ўйлардим.

Усмон бирор марта ҳам хат ёзмади, лекин кечаю кун-
дуз хаёлим унда эди. Унинг сўзлари ёдимга тушар ва
эндиликда бу гаплардан аксарияти мен учун алоҳида
маъно касб эта бошлаганди. Бу сўзлар беихтиёр қалбим-
га қаттиқ таъсир этиб, дилимга жо бўлиб қоларди. Ту-
шундим, у бутунлай ёлғиз эмас экан. Қишлоқдаги бутун
ёш-яланглар унга ўхшар ва унинг изидан борарди. Дам-
бадам кимнидир қамоққа олардилар, тобора кўпроқ ва
бот-бот маъмурлар билан тўқнашувлар содир бўларди.
Полициячиларнинг сони кўпайди. Замин нотинчланиб
қолганди.

Эндиликда Усмоннинг хатти-ҳаракати жасорату
мардликнинг тимсоли бўлиб қолганди. Шундай қилиб,
мен ўзим ҳам курашга қўшилиб кета бошлабман — ўғ-
лимга муносиб ота бўлишни истаганим сабабли эмас,
балки янги, ёш авлодга бошқача кўз билан қараб, бўлак-
ча муносабатда бўлганим туфайли.

Орадан бир ярим йил ўтгач, Усмоннинг ўлгани ҳақи-
да расмий хабар олдим. У шон-шавкат майдонида ҳалок
бўлмабди... Тамоман аксинча. Ҳиндихитойга етиб боргач,
бир неча ойдан сўнг хизматдан қочиб, миллий қўшинлар
сафига қўшилиб кетибди. Француз аскарлари уни тутиб

олиб, отиб ташлашибди. Бу хабар хонадоним шаънига шармандали доғ бўлиб тушди. Илло, ёшлар учун ўғлим қаҳрамон бўлиб қолди... Ота вужудини қамраган қайғу-ғам, она қалбини ўртаган дарду аламни гапириб ўтирмайман сизга...

Мен ўғлимдан жудо бўлдим, илло, бўлак юзлаб ёшлар унинг ўрнини босишга тайёр эдилар... Хазон бўлган биттагина бошоқ ўрнида қучоқ-қучоқ ғалла поялари гуркураб чиққанди. Бехабару ножинс кўзлардан яширинча қайнаб-тошаётган жўшқин ҳаёт давом этмоқда эди... Бундан буён мен ўз йўлимни очиқ-ойдин кўриб турардим.

Кеча мағлуб бўлган одамлар сўнгги ҳамла билан қўзғолонлар даврини ниҳоясига етказмоқ учун яна қўлларига қурол оладилар. Она тупроғимиз яна бир бор изтиробли ларза азиятини чекажак, ушбу ларза хуружи унинг ўзак-ўзагигача етиб боради; шунда бош кўтариб чиққан янги авлод ўз ғанимларини кунпаякун қилади, кулини кўкка совуради. Яримта бахт ёшларни қониқтирмайди. Ёшлар ўтмишдаги жамики мағлубиятларимиз эвазига интиқом олиш учун узил-кесил ва батамом зафар топмоқ иштиёқида ёнмоқдалар. Биз йўлимиздаги барча гову тўсиқларни янчиб ташлаймиз, яна шуниси ҳам борки, буни тун зулматида эмас, куппа-кундуз куни қиламиз, чунки зулмат ҳамиша алдамчи ва панд бергувчидир. Бутун инсониятнинг кўзи ўнгида биз ёвузликни тағтомири билан қўпориб ташлаймиз. Менинг вилоятим жангга ҳозирланмоқда, жангчилар тўпламоқда, бу жангчилар эса нақ илвасин исини олган тозилардай олға талпинмоқда...

Қариянинг занф овози дадилланди, сўзу иборалари шамол шиширган елкандай таранглашди. Жон-жаҳди билан қайта уйғонган ёшлигига содиқ қолишни истаётгани сезилиб турарди. Унинг ҳикояси қаҳрамонномаю жангномага айланди. Девордан жангари кўлагаю шарпалар саф тортиб ўта бошлади...

Умарнинг ёдига тушди... Ҳа-ҳа, эсига тушди... Бу Эски шаҳардаги қаҳвахонада у ярим йилча илгари учратган ўша чол эди... У ана ўша учрашувни аниқ-таниқ кўз олдига келтирди... Бу аснода эса деворга ёпишиб турган шарпа ҳануз ҳикоя қилишда давом этарди:

— Бачадоннинг серпуштлилиги ҳомила пардаси йиртиладиган сонияда намоён бўлади...

Чол қандай бўлмасин, шарпанинг овозини бўғиш, босиб кетишга тиришарди. Уларнинг овозлари бир-бирини босиб, қоришиб ва тўқнашиб кетарди. Қадимий, унут бўлган ва эндиликда қайтадан бунёдга келган сўзу иборалар янграрди. Умар зўр бериб, жиддий қулоқ соларди. Ланғиллаб турган чўғлар атиргулларнинг гулбаргларига айланди. Овозлар эса тўппа-тўғри унинг юрагига томон йўл сола бошлади. Қизиб, живирлаб турган ҳавода товушлар гирватдай чирпирак бўлиб айланар, шиддат-ла бир-бировлари сари интиларди.

Кейин сукунат бошланди. Бу умидсизликнинг энг охирги чегарасига ўхшаш бир сукунат эди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

КУЗГИ КЕЧА-ҚУНДУЗ ТЕНГЛИГИ

ЛАЙЛО

Кун оғиб қолган, Умар бўлса ҳануз қотиб ухлаб ётарди. Тўсатдан аллаким эшикни гурсиллатиб уриб қолди. Умар гўё қиш уйқусига кетган йиртқични биров безовта қилгандек, каравотда у ёқдан-бу ёққа ағанай бошлади. Эшикни эса тобора қаттиқроқ тиндирмай тақиллатаверишди. Умар ниҳоят уйғониб, каравотдан сакраб тушиб, шоша-пиша шимини кийди-да, эшикни очди. Остонада суд мирзасининг ўғли — икки бети мош еган хўроздай қип-қизил, сигарета тишлаб олган сўлоқмон Комил турарди; у тутундан кўзларини қисинқираб Умарга тикиларди.

— Нима керак сенга?— қуруққина деди Умар.

У оғзи қулоғига етгундай бўлиб иршайган эди, бундан нақ овсарнинг ўзгинасига ўхшади-қолди.

— Мени даданг юборди... У сени кўрмоқчи экан, кечқурун уйда кутармиш.

Умар ишонмади. «Дадам ҳечам бунақанги тентак билан гаплашиб ҳам ўтирмас».

— Сени бу ёққа ким юборди: дадамми ё амакимми?

Комил талмовсираб қолиб, тупугини ютинди-да, шундай деб жавоб қилди:

— Даданг чақиртирдими ё амакингми, бунинг нима фарқи бор? Уришган бўлсанглар сизлар уришгандирсизлар, менинг нима даҳлим бор бунга?

«Менга барибир — дадамми ё амакимми».

Комил мутлақо бировларнинг ишига бурнини суққанди. «Яна бир оғиз гап айтса, бошлаб тумшуғига тушираман», хаёлидан ўтказди Умар. Комил буни пайқади ва

индамай қўя қолди. Умар бир неча лаҳза бир-бировларининг афтларига тикилиб туришди. Комил жуда ноқулай аҳволда қолганди. У оғзини очиб, сўлагини оқизиб, Умарга бемаъно тикилганча ҳамон остонада турарди.

— Умуман, бу ишнинг менга ҳеч қанақанги алоқаси йўқ. Менга нима дейишган бўлса, шуни қилдим, вассалом. Саломат бўл.

Шундай деди-ю, чопганча зинапоядан тушиб кетди.

«Бормайман», қатъий аҳд қилди Умар.

У манқалдонда сутли қуймоқ пиширди, қаҳва қайнатди. Камтарона нонушта қилиб олгач, Ибн Холдуннинг¹ «Муқаддима»сидан бир неча саҳифани ўқиди.

У уйдан чиққанида ташқарида қош қорайиб бўлганди.

Кўчаларда зор ҳам кўринмайди. Уйқу тадорикини кўраётган шаҳар босиқ гувилларди. Ой ёғдуси зулматни элас-элас тилиб-тилишлаб ўтар, Умар эса кўзларини шабкўрона қисиб, тун қўйнига чўмаётган шаҳарнинг фақат тарҳинигина илғаб борарди. У боши берк айланма жинкўчалардан одимлаб кетаверди. Жинкўчалар бир-бировига келиб тақалар, қўшилиб-чатишиб, кейин яна тармоқ отиб кетар ва юрган сари торайиб борарди. Уйларнинг тасаввурда вазнсиз бўлиб кўринувчи деворлари бир-бировини суяб, худди мувозанатини аранг сақлаётгандай битта узун девор бўлиб чўзилиб кетганди. Сон-саноқсиз шийпонлар бўшлиқ узра муаллақ осилиб турар, ҳаммаси худди ҳозир қулаб тушадигандай киши уларга қарашга ботина олмас эди. Умар гоҳо ҳувиллаган, кўримсиз, қашшоқ кулбалар қуршовидаги бирор майдонни кесиб ўтарди. Ана шунда пастак, совуқ, сафсаф юлдузлар қадалган осмон кўриниб қоларди. Болохоную шийпонлар оралиғида ҳам, гўё имлаётгандек, юлдузлар милтилларди.

Мана, Кўнчилар кўчасига ҳам етиб келди: деворлар пастак-пастак, ер бағирлаган қапаю кулбалар; алламаҳал бўлиб қолганига қарамай еру кўкни ҳўл терининг қўланса ҳиди тутиб кетган. Кўчадаги бир-бировига мингашиб-туташиб кетган дўкону дўкончалар бу бадбўй ҳид-

¹ Абдул Раҳмон ибн Холдун (1332—1406)— атоқли араб мутафаккири ҳамда тарихчиси; унинг асосий асари — «Муқаддима»да мусулмон оламининг саккиз асрлик тараққиёти тарихи ёритилган.

нинг таралиб кетишига йўл бермайди. Деворлардаги қийшайиб ётган ланг очиқ эшиклар кўзи очилган ярага ўхшайди. Ириб-чириган тери ҳиди худди ана шу эшиклардан чиқаётган эди.

Кўчада қолдирилган калта ва йўғон оёқли курсилар (кўнчи фақат чўк тушибгина ишлайди-да, ахир) кўр ойдинда антиқа шакл касб этарди: тун бу нарсаларнинг асл қиёфасини чаплаштириб юборган эди. Ҳозир жамики нарса қўшилиб, бир-бировига қоришиб аллақандай номаълум қиёфадаги яхлит нарсага айланган, қаршингизда нима турганини аниқлаб олишингиз амри маҳол эди.

Умарнинг назарида гўё минглаб кўзга кўринмас пайпасловчи ришталар уни ана шу афсонавий, сўқир, қорнида эртанги тонг ҳомиласини кўтариб юрган олам билан боғлаб турганга ўхшарди. Тонг туғилгач эса одатий ҳаётга қайтиш, бу сирли манзарани унутишга тўғри келади, бироқ... бироқ кейинги кечада бари бошқатдан такрорланади. Умар тун қоронғисида, ўзи кўриб-билиб юрган оламини кўришни истамай, ўзи учун ана шу мавҳум, жумбоқли оламини атайлаб яратаётган эди.

У шундоққина масжиднинг ёнига бориб қолди. Масжид туман янглиғ қоронғиликка чулғаниб, кўчанинг бошида танҳо турибди.

Тепасида, шундоқ кираверишда электр чироғи хирагина нур сочарди. Масжид зулмат асоратида туташиб кетган бесаноғу беҳисоб иморатлар орасида худди тарашланмаган қоятошдай ажралиб турарди. Тунда атроф-теварақдаги уйларнинг хира шакли-тарҳи оғушига сингиб кетиб, қандайдир қиёфасиз бир ниқобга ўхшаб кўринарди; тонг отганда эса, тағин маҳобатини тиклаб олар, тангрининг шаҳодат бармоғидай ўз хушқад минорасини мағрур-мағрур осмонга қадар эди... Ахир, яқиндагина, кун ботишдан олдин масжид бутун даҳага ҳукмрон эди, ҳозир эса тун уни ўз қаърига олиб, оддий нарсага ўхшатиб қўйди, энди у қоронғиликка чўмиб, унсизгина, лоқайдубепарво турар эди.

Умар ҳануз илгарилаб борарди. Тикка йўл тепага қараб кўтарилди. У охириги муюлишдан ўтгач, ниҳоят тепа устига чиқиб қолди-ю, қаршисида бутун шаҳар намоён бўлди. Само шаҳарни ўз чодрасига батамом буркаб ололмабди: шаҳар бу чодрани гоҳ у еридан, гоҳ бошқа жойидан томлари билан йиртиб-тешиб чиқибди.

Шундоқ кўрфаз ёқасида, қозикларга боғлоғлиқ чай-

қалиб турган улкан юк кемалари янглиғ, шаҳар чеккасидаги баланд бинолар қалашиб кетган. Майин шабада Умарнинг димоғига ҳаракатсиз денгизнинг шўртак исини олиб келди. Европаликлар истиқомат қилгувчи даҳалар нақ ёнар тоғ оғзига жойлашганга ўхшарди, у ерда қаёққа қараманг, ёрқин чироқлар чарақларди.

Шаҳарнинг қолган қисми тинчгина ухлар, жанг олди-дан дам бериб қинига солиб қўйилган пўлат ханжар мисол сукутда эди.

Умар сигарета чекди. Энди у беўхшов бетон симёғочлардаги яккам-дуккам фонуслардан атрофга тушиб турган сарғиш тегарак шуълани илғай бошлади. Қазба бадавлату ҳашамдор уй оstonасидан... паноҳ топган ёввойи итдай, пинакка кетган эди.

Умар яна йўлга тушди.

Адвокат Кебалнинг уйига деярли етиб қолганди. Алмисоқдан қолган эшиги нақшиндор; ундаги жимжимадор, гажакнусха ўйма нақшлар қаттиққўл ҳамда номаълум маъбудга бағишланган аллақандай гаройиб рақсни эслатарди. Бу ғалати рақснинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир ҳолатию шакли тонг қоларли даражада бир-бировига мутаносиб ва уйғунлашиб кетган эди. Нақш чизиқлари гўё шитоб-ла олға интила бориб, бир-бирови билан кесишиб, тармоқ отиб кетар ва яна ҳаммаси бошланган нуқтасига қайтар эди... Қисқаси, бу шиддату интилишнинг ўзгинаси эди. Нақшлар бирор муайян даврга хос эмасди, шунга қарамай ундаги шиддату кескинлик яққол кўзга ташланиб турарди. Бу ибтидою интиҳоси йўқ чизиқлардан санъаткор ҳаётнинг томир уришини акс эттиргиси, қўлидан келган ҳамма нарсани — ҳам ўтмишни, ҳам ҳозирни, ҳам келажакни — тасвирлагиси келгани сезилиб турарди. Замонга ва маконга бўйсунмовчи бу нақшлар ўзининг ушбу жимжимадор чизиқлари билан абадий бунёдкорлик ва яратувчилик, ҳаётнинг абадий янгилиниб туришидан далолат бериб; тўлақонли ҳаёт кечирмоқда эди.

Умар берк эшикни ихтиёрсиз равишда, титроқ бир ҳаракат билан уч бора тақиллатди. Тақиллаган товуш хаёлларини тўзғитиб юборди. Бирдан худди тубсиз ўпқондан шўнғиб чиққандай бўлди... Қулоқларида яна улкан шаҳарнинг аллақандай гув-гуви янгради.

Эшик қия очилди. Умарнинг кўз ўнгида ёниқ шамнинг тилчаси рақс туша кетди. Шуъланинг ингичка понаси

эшик тирқишидан ташқарига ёриб чиқди. Ниҳоят эшик ланг очилиб, остонага ёрқин ёғду пояндози тўшалди.

Шу дақиқада Умар батамом ўзига келди. У ўзига кимдир саволомуз қарашини ва унга нимадир дейиши лозимлигини сизди. Қоронғиликдан кекса оқсоч сузиб чиқди. Энди унинг юзини, кампир даҳанини ва тўзиган сочларини бемалол кўриш мумкин эди...

— Мэтр Кебал уйдадилар?..

Кампирнинг назари унинг вужудини тешиб ўтгандай бўлди.

— Умар келди, деб айтинг... У киши мени кутаётган бўлишлари керак.

Кампир ўзини четга олиб, йигитчага йўл берди. Кейин шамни даҳлиздаги столчанинг четига қўйди-да, бафуржа ичкари кириб кетди.

Эшик қия очиқ қолди, даҳлизга муздек шабада уриб турарди. Шам алангачаси титрар, липиллар эди. Салгина бежо ҳаракат унинг ўчиб қолиши учун кифоя эди.

Кампир тагин бешарпа чиқиб келди. Бу гал бир оз чеҳраси очиқроқ эди.

— Тунингиз бехатар бўлсин, хўжам кутяпти сизни.

Умар ичкарига юрди. Қаерга боришини биларди у. Эшикни тикиллатди-да, жавобни кутиб ўтирмай, хонага кираверди.

Кебал қўлида тутатилган тамаки сумак билан креслода ўтирарди. Умарга кўзи тушиб, унинг чеҳрасида қувончли табассум пайдо бўлди. Рост, у ўрнидан қўзғалиб ҳам қўймади. Унинг ёшидаги одам учун бундай илтифотсизлик айб эмасди. Қаравотнинг бош томонидаги чироқ хасислик қилгандай хонани хира ёритар эди. Иш столида ўз навбатини кутаётган катта-катта папкалар ёйиб қўйилганди. Икки томондаги деворни жиддий тартиб билан бошдан-оёқ китоб терилган жавон — тоқчалар эгаллаган.

— Ассалому алайкум, мэтр, бир оз кечикдим, афв этишингизни сўрайман.

Унинг бу ўтинчига маҳкам қўл сиқишув жавоб бўлди. Кебал ёнидаги курсидан жой кўрсатди. Умар чироққа орқа ўгириб ўтирди.

— Маълумот ва далиллар билан танишиб чиқдим. Жиддий иш. Зўрлаб номусига тегиш бу... Айниқса жабрдийда... ёки жабрдийда аталмиш,— оқловчи Умарнинг эътироз билдиршига йўл қўймади,— ҳали ўн ёшга тўлмаган бўлса.

—Зўрлаш факти исботланмаган, кейин бу жиноятни Фарид қилганини тасдиқловчи бирорта далил ҳам йўқ,— барибир эътироз билдирди Умар.

— Бўлиши мумкин, бўлиши мумкин,— деди Кебал, меҳр-ла сумагини сийпаларкан,— бироқ ҳатто шунчаки зўрлашга уринишнинг ўзи ҳам одамни жавобгарликка тортиш учун сабаб бўла олади. Полиция комиссарининг таъкиду тасдиқлашича, қиз жиноятчининг исмини аниқ айтган, хусусан, Фарид, деган.

— Истаган одамнинг номини айтса бўлади, ишқилиб, араб бўлса бас. Бирор жиноятчини топиш зарур бўлса биринчи рўпара келган арабни ушлашаверади. Хўш, Фариднинг бу ишга нима дахли бор? Бу унинг хўжайинининг қизи; у қизалоқ билан валақлашишни яхши кўрар, кўпинча унга ширинликлар келтириб берарди. Бор-йўғи шу, вассалом. Мана энди улар йигитга бузуқлик тамғасини босиб, самимий, беғараз эркалатишларини қандайдир ифлос, фаҳш ишга йўйишга уринишяпти. Қанчалик жўн гап-а бу!

«Қим билсин, бунга қандай қарашади ҳали. Жиноий қонунлар ўшалар томонда».

Адвокат чуқур-чуқур тортиб сумагини бурқситарди. Афтидан, Умар қизишиб кетди чоғи.

— Хўжайин уни ишга ёллаганига бор-йўғи бир ой бўлганмиди?

— Тўппа-тўғри. Эҳтимол, Фарид бу жойни қўлдан чиқаргиси келмагандир, шунинг учун қизалоқни эркалатиб, мулойим муомала қилгандир. Ушбу ишда ҳамма жиҳатлари қоронғи, мавҳум. Ҳатто зўрлашга уринишни тасдиқловчи тиббий хулоса ҳам йўқ. Қизалоқнинг онаси, қизим жиноятчининг номини айтди, деб хабар берган, отаси ғазабидан қутуриб, Фаридни қиймалаб ташлайман, деб дағдаға қилган — бирдан-бир маълум ва ошкора гап ана шу холос. Уйланаман, деб турганида ёш бир йигитнинг тўсатдан тўққиз яшар қизалоққа ташланиб қолиши негадир сираям ҳақиқатга тўғри келмайди.

Кебал қарши фикр баён этди:

— Фариднинг худди ўша... Лайло билан алоқаси шундай фикр тугдирадики...

Умар шартга унинг сўзини бўлди:

— Ишнинг асл моҳиятидан четлашиб кетяпмиз.

У Кебалнинг Лайлони тилга олишини истамас эди. У ҳам, бошқалар ҳам Лайлони тилга олмасин.

— Фаридни билганларнинг бари унинг ниҳоятда бодоб йигит эканини тасдиқлаши мумкин. Унинг қўлидан келмайди бунақанги иш. Бу унинг ақидаю қарашларига тамоман зид. Иннайкейин, у жудаям художўй...

— Хўш, хўш...— терслик билан унинг сўзини бўлди Кебал.— Биз имомни гувоҳ сифатида чақиртирамиз, у қуръонни шафе келтириб, Фарид ҳар куни беш маҳал намоз ўқийди, рўзани канда қилмайди, ўтириб таҳорат ушатади, деб онт ичади. Бу гаплар судда йигитнинг асли туриш-турмушини очиб беради... лекин бунинг бизга қандай нафи тегади?

Ҳеч бир имом сояда ҳарорат ўттиз беш даража пайтда йигирма яшар йигитнинг ҳоли не кечишию у нималар қилиб қўйишини айтиб беришга қодир эмас... Биринчи навбатда йигитни араб бўлгани учун фаҳш ишларда айб-лашади. Боз устига, ҳеч ким уни ҳимоя қилмайди. Ҳеч чораси йўқ.

— Унда нима қилиш керак? Наҳотки хароб бўлса у?

Кебал хаёл суриб узоқ жим қолди; хаёллари аллақа-ёқларда, олисларда, турли судга оид найранглару гувоҳларнинг кўрсатмалари, экспертиза хулосаларини оралаб адашиб-улоқиб юрарди. Охири у қатъий оҳангда деди:

— Уйлашимча, Фарид аввал-бошданоқ ўзини тамоман айбдорман, деб тан олгани маъқул. Судда мусулмонлик шаънига иснод келтирган, тағин келиб-келиб ахлоқий бузуқликда айбланган кишини ҳимоя қилиш деярли одобсизлик, номуносиб иш саналади.

У чуқур ўйга толиб, қўли билан иягини ишқаб қўйди. Умарнинг кескин ва қатъий овози унинг хаёлини бўлиб юборди.

— Фариднинг ўзини айбдорман, деб тан олиши ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. У бунақанги бемаъниликка мутлақо қарши ва йўқ жинояти учун мунофиқларча тавба-тазарру қилиб озодликка чиққандан кўра, бегуноҳлигини ҳимоя эта туриб энг оғир жазо олишни афзал кўради, унинг бу фикрига мен ҳам тўла қўшиламан.

— Бу маълуму машҳур гап,— деди Кебал шубҳаомуз бир тарзда.— Адолат, Яхшилик, Озодлик... каби баландпарвоз сўзлар ҳамманинг ақлу ҳушини олиб, маҳлиё қилиб қўйган. Шу сўзлар ўзни қурбон қилишга арзирмикин, шундоқ ҳам турмуш ширин эмас-ку, ахир. Бу сўзлар бош-кўзимизни айлантириб қўйган, мана, биз бошимизни кундага қўйиб беришга ҳам тайёрмиз. Сенингча, бошқа

жамикки нарса ана шу аянчли судга боғлиқ... Фарид барибир айбдор деб топилади. Шундоқ экан, кел, унинг жиноятини бўрттириб кўрсатиб, унинг ўзини дабдаба билан кўмайлик. Қисқаси, у эзгулик, яхшилик йўлида қурбон бўлади... Ажойиб тасалли-я, шундай эмасми? Яна битта савдойи... Онаси билан қайлиғи нима бўлади? Наҳотки улар чиройли сўзларни деб ундан жудо бўлишга кўнсалар?

Умар бу баҳсни давом эттиришни истарди. Ахир ҳамма гапни ойдинлаштириб олиш ва бир умр бу манзарага барҳам бериш керак-ку.

— Сиз айтган ўша чиройли сўзлардан бўлак ҳеч вақомиз йўқ бизларнинг. Барака топкур, бизни ана шу сўнгги бисотимиздан маҳрум этманг, уларнинг баҳридан ўтишга мажбур қилманг ахир. Боринги, ҳатто Фарид айбдор бўлган, ҳатто у энг ярамас, қабиҳ йигит бўлган чоғда ҳам барибир у айбсиз одам сифатида ҳимоя қилиниши керак-ку. Ҳар гал ўз ҳимоянгизга олган одамингиз ўз айбига иқдор бўларкан, сизлар келгиндиларнинг сиёсату йўриғини қўллаб, ўз ҳақ-ҳуқуқларингиздан воз кечган ва мурасасозлик йўлини танлаган бўласиз. Бу эса ўз ватанига хиёнат қилиш демакдир. Бизлар келгиндиларнинг назарида тирбанд қилиб қўрага қамалган жиҷоятчилармиз, улар эса бу қўрадагилардан хоҳлаганларининг бўйнига сиртмоқ ташлаб, қора курсига ўтқазадилар. Борди-ю, биз мавжуд тартибу вазиятдаги бирор нимани ўзгартирмоқчи бўлсак, тамоман қарама-қарши йўл тутишимиз керак. Майли, улар Фаридни ҳатто жазоласинлар, лекин Фарид нима учун жазолаётганларини лоақал билсин. Уларнинг одил суди — биз учун қуруқ сафсатабозликдан бўлак нарса эмас.

Кебал ўз ўй-хаёлларига берилиб, сукутга кетди. Бу сукут сақлаб ўтириш юракни сиқа бошлади. Умарнинг гапи куртак отай деб турган муносабатни шу замоноқ чилпарчин қилди, эндиликда ораларига тубсиз жарлик рахна солиб турарди. Умарнинг кўзлари чақнар, Кебал эса кўзларини олиб қочарди.

— Инон-ихтиёри ўзида. Аммо мен ишнинг қандай оқибат билан тугаши борасидаги масъулиятни ўз зиммамдан соқит қиламан.

Бу сийқаси чиққан жумла унинг ўз мағлубиятини ниқоблаш учунгина айтилган эди.

— Сенинг наздингда мутлақо аҳамиятсиз бўлиб туюл-

ган яна бир нарсани айтиб ўтишни лозим топаман: Фарид қизалоқнинг отаси билан полиция комиссари олдида барини бўйнига олган.

Умар жилмайиб қўйди ва жавоб берди:

— Ҳмм... Авахтада, бунинг устига ота билан комиссар ҳозирлигида олинган «тўла иқрорлик»... эҳтимол, ҳатто бир пиёла чой устида содир бўлгандир бу?.. Икки йил бурун Бин Ёқуб ҳам холасини ўлдирганига «иқрор» бўлганди, аслида эса холаси унга ҳеч нима демай Константинага жўнаб кетган экан, бироқ буни кейинчалик билишганди. Унинг «иқрорномаси» ҳақиқатга мутлақо тўғри келмаганлиги сабабли бир машҳур психиатр, уни руҳий касал — шахснинг иккиланиш дардига мубтало бўлган, деб топганди. Ўша ишни эсланг, ўз вақтида бу иш билан сиз ўзингиз шуғуллангандингиз-ку, ахир.

— Афтидан, уни қийнашган,— жавоб берди Кебал совуққонлик билан.— Бироқ мени қандай ноқулай аҳволга солиб қўйяпсизлар: мен ҳам судни, ҳам полицияни ўзимга қарши қилиб қўяману, лекин барибир ҳеч нимага эришолмайман. Бу эса ўша Фаридларингизни батамом ҳалок этадиган йўлнинг нақ ўзгинаси.

— Шунга қарамай, бу бирдан-бир имкони бор чора,— совуққина жавоб қилди Умар.— Аммо сиз бу ишни бемалол рад этишингиз мумкин, нимадан ташвишланаётганингизни жуда яхши тушунаман.

Умарнинг чеҳраси ниҳоятда жиддий тортган, унда истеҳзодан асар ҳам кўринмасди.

— Гапимга яхши тушунмадинг!— қизишди адвокат.— Буни таъкидлаш билан аввало Фариднинг манфаатларини ҳимоя қилган бўламан.

— Мен ҳам худди шундай деб тушундим. Лекин бундан ташқари ўз мартабаю мавқеингизни ҳам ўйлашингиз керак-ку.

Кебал асабийлашганини яшира олмади. Умар нақ нишонга урганди.

— Мартабаю мавқени ўйлашим! Қанақанги мартабани? «Маҳаллий» оқловчи сўз олдимиз — вассалом! Судьялар ё уйқуга кетадилар, ё истеҳзо-ла тиржайишга тушадилар. Ахир айбланувчи — араб, бор-йўғи битта араб, аслида у ҳам ўзи ҳимояга олган одами билан биргаликда айбланади. Оқловчи айни вақтда ўз жонини ҳам ҳимоя қилади. Биз ҳам худди ўша қора рўйхатга тиркалганмиз, бизга ҳам худди ўшандай тавқи лаънат муҳри босилган.

Мен беўхшов ридога ўралиб, қўлимда қонунлар мажмуасини тутиб, бамисоли кимсасиз залда ҳимоя нутқини сўзлайман, мен олдиндан ҳукм чиқариб қўйилган ишларни ҳимоя қиламан. Фариднинг бу машмашадан қутулишга уриниб кўришини истасанг, унда европалик адвокат ёллаш керак. Унинг гапига қулоқ солишади, у адашиб қолган қўй ҳақида, қўйни хўжайиннинг подасига қайтариш лозимлиги ҳақида гап очади. У масъулиятсизликка умид боғлайди ва ҳайвонларни ҳимоя қилиш Жамиятидагилар ожизу нотавон жониворларни ҳимоя қилиб айтadиган сўзларнинг таъсиридан фойдаланиб, судьяларни шафқату мурувват кўрсатишга даъват этади. Бас, шундоқ бўлгач, мартаба ҳақида оғиз очмай қўя қол: ростини айтганда, мен ҳеч қачон ҳеч кимни ҳимоя қилмаганман — навбатдаги қурбонни жазога маҳкум этаётганларидан шунчаки қатнашиб келганман, холос.

Энди унинг хирқироқ овози аслига қайтганди; тўғри, у кун-бакун ичига солиб юрган нарса, ниҳоят, сиртига тошиб чиққанди.

Умар мамнун жилмайди. Ҳар бир инсон фарзандининг кўксига чўкиб ётадиган ҳақиқат учқуни сип-силлиқ сунъий қобиқни ёриб чиққан эди. Ана энди Кебал ўз-ўз-лигини намоён қилди, жисмию вужуди бошқа инсонлар билан узилмас ришталар-ла боғлиқ одам қиёфасига кирди. Ораларидаги панд еган фикрдошлик яна ўз ҳолига қайтган эди.

— Дарҳақиқат, катта жасорат керак экан сизга.

Умар хушомад қилаётгани йўқ, шунчаки кўнглидаги гапни айтди. Сал олдинроқ айтган аччиқ-аччиқ сўзлари учун узр сўрашни истарди шу топда. Бироқ чинакам дўстликда оташин ёки баландпарвоз сўзларнинг ҳожати йўқ чоғи. Шу боисдан бўлса керак, Умар суҳбатни давом эттиришга ботинолмай, довдираб гапини йўқотиб қўйди. У гўё кетишга чоғланаётгандек, ўрнидан турди. Кебал қўлини унинг кифтига ташлаб, эшиккача кузатиб борди.

Кебал тўсатдан:

— Амакинг қалай?— деб сўраганида, Умар остонадан ўтиб бўлганди.

Умар саволни эшитмади шекилли, Кебалнинг саволи бежавоб қолаверди.

Кебал эран-қаран ўз хонасига қайтди. Сумаги хириллар ва тутунни бўлиб-бўлиб чиқарарди. «Жин ургур,

тўлиб қолганга ўхшайди, тозалаш керак экан». Гарчи тан олишни истамаса ҳамки, бу суҳбат унинг учун оғир бўлди.

У сумагини тозалашга тутинди. Башарти лабларининг қимирлаши ва пешонасининг тиришиши ўз-ўзи билан мунгли мунозара юритаётганидан шоҳидлик бериб турмаганида, бу юмуш уни батамом банд этди, деб ўйлаш мумкин эди.

«Бунақанги бефойда масалалар билан бошимни қотириб юрмайман энди, деб бир умрга аҳд қилмаганмидим ахир!»

Кўкка сапчиган юксак тўлқин ўркачида туриб охири марта кўрган ингичка минтақасимон ер парчаси узоқ вақт олис сафарга отланган денгизчининг кўз ўнгидан кетмаганидек, Умарнинг овози ҳануз хонада жаранглаб турганга ўхшарди.

«Ҳозирги замонда ҳамма нарса омонат, ҳаммаси нонаниғу бетайин. На адолат, на эркинлик бор... Биз фақат ана шу қуруқ сўзлар билангина қаноатланишимиз керак, зотан ушбу маъсумона покиза сўзлар билан бу лаънати шаҳарнинг қўланса ҳидларини бир-бирига қўшиб бўлса ҳамки, бир амаллаб яшамоғимиз керак».

У сумагига тамаки солиб, жон-жаҳди ила торта бошлади.

«Уюшган, мустаҳкам тузумга қарши ёлғиз шахсларнинг бош кўтариши ҳеч қачон ҳеч қандай натижага олиб боролмайди. Айни дамда ўзингни чинакам инсон ҳис этмоқлик учунгина сени ҳозироқ отиб ташлайдиган аскарлар бўлукига қарата тарихий нутқ ёхуд шунчаки бемаъни бир фикрни сўзлаш арзигулик ишмикин? Ахир кўз юмиб-очгунчалик фурсат ўтмаёқ тананга қадалган ўқлар зарбидан гуппа қулайсан-ку, эртасига-чи... эртасига эса Рибо майдонида ҳеч нарса бўлмагандек қатгини пуллаб юраверадн одамлар...

Уйқудан турилган пайтдаги ётоқхона ҳавосидек бўғиқ, дим ҳавога қандоқ ўрганиш мумкин? Наҳотки, бир умр шундай хор-зорликда бемаъни кун кечираверсак? Хўш, нима қилиш керак? Балки ўзимизни шаҳар атрофига қатновчи поездда ўриндиқ ўрнига бўш яшикка ўтириш билан қаноатланидиган йўловчи деб ҳисобласакмикин? Ана шу тариқа одам аста-секин ва пайқаб-пайқамай оламдан ўтиб кетади...

Мана, Умар келди-ю, галати воқеа юз берди: мен

аллақачонлар ўлдига чиқариб қўйган қалбимнинг аллақандай бир бўлагига қўққисдан яна жон кирди! Худо ҳаққи, гумбурлатиб ноғора чалишга ҳам тайёрман шу топда!

Лекин, ҳар қалай, талайгина йиллар мобайнида мен ҳақиқат овозига қулоқ тутишдан бўйин товлаб келдим, мавжуд тузуму тартибот билан мураса қилиб келдим, мана энди бўлса, марҳамат, яна кўҳна шубҳа-гумонлар ҳукмидаман. Бироқ бу қаёққа ва нимага олиб боради? Буйрак санчиқларигами ёхуд уйқусизликками... Хўш, кейин-чи... кейин виждоним тағин софу хотиржам тортади. Устига-устига, ҳали ҳаяжонланишга ҳамда изтироб чекишга қодирлигимдан қувонаман».

У деразани очиб юборди, хонага муздек ҳаво оқиб кирди. Деразадан кимсасиз кўчадаги тошлар йилтиллаб кўриниб турарди. Тун сукунاتини замбилғалтакнинг ғижирлаши бузиб юборди. Турган гапки, бу чорбозорчи... У замбилғалтаги билан нақ дераза таккинасидан ўтаркан, Кебалга салом берди — ҳолбуки адвокат уни танимас эди. Бу ажойиб йигитчанинг саросимали боқишидан Кебал чорбозорчи шу маҳалда уни кўришни сира кутмаганини англади. Чорбозорчининг овози тунги эшитилар-эшитилмас ғовурга сингиб кетди. Замбилғалтакнинг ғижирлаши олислаша бориб, ниҳоят тинди-ю, кўчани тағин сукунат чулғади.

Маржон-маржон юлдузлар живирлаган осмон уйқуга чўмган шаҳар устига ўзининг фазовий чойшабини ёпди. Заминни маҳкам оғушига олган тун ўз ҳаётининг янги саҳифасини битишни давом эттирарди. Кебал кўксини тўлдириб нафас олди. Ахири у ўзини ўнглаб олди, худди ана шу лаҳзада у покизаланмоқни, юлдузлар оламига сингиб кетмоқни, заҳматкаш, жафокаш ерни тўрт томондан пуфлаб-елпиб тургувчи сабо қанотида парвоз қилмоқни, йўл сийнасидан кўтарилган чанг-заррага айланмоқни ва бу билан абадулабад учқун таратувчи, ўзи бир умр ажралмас зарраси бўлган маъдан — она халқига шаксиз садоқатини исботламоқни истаб қолди.

Биринчи марта улар муниципалитет кутубхонасида учрашдилар. Кутубхона улкан мэрия биносининг бутун бир қанотини эгаллаган эди; бир замонлар бу бинонинг араб шаҳзодаси измида эканини хотирлайдилар. Бино

омон қолган, бироқ истилочилар қўлидан-қўлига ўтавериб талайгина ўзгартишларни бошдан кечирган эди.

Соҳиблар ўзгариши билан унинг услуги, шакли-тарҳи ҳам ўзгараверган. Уни қўлга киритган ҳар бир муваққат мутасарриф ўз номи ҳукмдорлигини абадийлаштиришга уриниб, ўз дидига қараб бино қиёфасини ўзгартираверган. Бир хили, бу ҳовузлардан нима фойда, деб уларни тош билан тўлдирган, деразаларни ниҳоятда энсиз деб билиб, уларни кенгайтирган, иккинчиси олд томондаги саф-саф устунларни олдириб ташлатган, учинчиси эса буларни қайта тиклатган, лекин шаклини ўзгартиб, бошқа жойга ўрнаттирган. Кутубхона жойлашган қанот эса яқин йилларда, французлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларида қурилган. Бинонинг ушбу қисми ғоятда баҳайбат ва беўхшов бўлиб, шу кунги хўжайини Жазойирни забт этиш даврида ном қозонган генералларнинг баҳайбат ҳайкалу портретлари билан безатилган ички узундан-узун йўлақларда адашиб-улоқиб юрмай, тўппа-тўғри кўчага чиқиши учун қурилган. Мабодо бу қисмни барпо этишдаги меъморлик санъати борасида сўз юритгудек бўлинса, чинакам санъатшунос буни кўриб ихлоси қайтиб, ҳафсаласи пир бўларди. Ҳайкалларнинг ҳаммаси бир қолипда, қуруқ савлат тўкиб туради, қиёфаларидаги ифода шунчалар бир хилдаки (буюртма билан ясалган бу ҳайкалларнинг ниҳоятда сифатсиз ишланганини эслатиб ўтирилмаса ҳам бўлади), айтайлик, башарти Бюжонинг¹ бошини Ламорисьернинг² танасига ўрнатилса (уларни бир-бировидан ажратиб турган яккаю ягона белги) энг билагон, кўпни кўрган томошабин ҳам бундайин шаккокликнинг фарқига боролмаган, ҳеч нимани пайқамаган бўлурди. Дарвоқе, улар ҳаётлик чоғларида ҳам бир-бировларидан кам фарқ қилардилар — мустамлакачилик бурчу вазифаларини адо этишда кўрсатган жанговар жасоратларию шафқатсизликлари ҳам бир хилда; модомики, шундоқ экан, ношуд ҳайкалтарошлар — ана шу аянчли «асар»ларнинг ижодкорларига ҳайкалларни сийқаси чиққан усулда, бир қолипда ясаб,

¹ Бюжо де ла Пиконери (1784—1849)— Франция маршали, Жазойирни истило этишда жонбозлик кўрсатган лашкарбоши. Жазойирнинг 1840—1847 йиллардаги генерал-губернатори.

² Ламорисьер Луи (1806—1865)— Жазойир истилосида қатнашган француз генерали ва сиёсий арбоби.

бир-бирига ўхшатиб қўйганликлари учун таъна тошини отиш ноўриндир.

Қадим пайтларда (эҳтимолки, дориламон замонларда) бу қаср, шубҳасиз, яхлит бир меъморлик намунаси сифатида савлат тўкиб турган эди, лекин орадан бир неча асрлар ўтиб бу қандайдир минг бир қиёфали (айтмоқчи, мустамлакачилик замонасининг талабларига жавоб берувчи) ажойибхонага айланди.

Ажойибу жилвагар мрамар темир-бетон билан, жим-жимадор, нафис, нақшлар доридий¹ услубидаги ғуж устунлар билан мурасаю мадора қилиб турибди, чорбурчак дераза ойналари панжарагулчинлар билан безалди.

Деворлар сатҳига ўйиб солинган расмлар ҳам умум қисматдан қочиб қутулолмаган: янги конквистадорлар — истилочилар от солиб, интиқом жазавасида ғайри динларни қиличдан ўтказмоқдалар, ёнгинасида эса афсонавий титанлар кўҳна Олимпга ҳужум қилмоқдалар; мўъжизакор ва англаб бўлмас, нафис нақшин чизиқлар смаланинг² олиниши, қоқ ўртасида оқ от миниб турган герцог Омальский³ тасвирланган сурат теварагини ҳошиядек қуршаб олган. Қасрдаги асосий хоналардан бирига кираверишда Огюст Ренуарнинг «Жазойирда араблар байрами» ва «Ваҳший аёл жарлиги» расмлари яшнаб турибди. Бу асарларнинг асли — бу ердагига қараганда бир неча маротаба кичик ҳам мутлақо бошқача бўёқлар билан ишланган — Париждаги «Же де Пом» музейида оддийгина ромларда осиб қўйилибди. Бу ерда, мустамлакада эса бари улуғвору ҳашамдор кўриниши лозим.

Аввалига қаср, кейин офицерлар йиғингоҳи, казино, полиция бошлиғининг қароргоҳи, ҳозир мэрия, келажакда эса, эҳтимол музей... Ана шу мисол тимсолида (ҳаттоки, у кўзга илинмас бўлса ҳамки) талайгина асрлар мобайнида кураш ва мағлубият, ғалабалар ва хоинликлар йўлидан одимлаётган халқнинг қисматини кузатиш қийин эмас.

Лекин ижозатингиз билан айтсак, бу тарих ахлатхонасида, аралаш-қуралаш бўлиб кетган услублар ичида

¹ Доридий — қадимги Юнонистоннинг Дорида вилоятида вужудга келган архитектура услуби.

² Смала — араб ҳукмдорчаларининг кўчма қароргоҳи.

³ Герцог Омальский (1882—1897) — Жазойирни забт этишнинг фаол иштирокчиси, Абдул Қодирни асир олган (1847) француз генерали ва тарихчиси.

қўққисдан қандайдир бир камбаргина токча ёхуд нарвонча поясида қадим ўтмишнинг ўчмас излари — вақт ўтиши билан едирилиб кетган нақшлар кўзга ташланиб қолади.

Дидсизлик ҳаддан ошиб, ўз жомидан тошай-тошай деб турганига қарамай, ушбу бино унсизгина, итоаткорлик билан бўйин эгиб берган барча ўзгаришу қўшимчаларга қарамай, уни бунёд этишдаги ибтидоий, илк режаю ниятлардан шоҳидлик бергувчи далиллар ҳануз сақланиб қолган эди. Уларда ўтмиш нафаси сезилиб турарди. Тек қотган хоналарда нақ тарихнинг ўзгинаси, ўзгарувчан ва абдий барқарор ҳаётнинг акси яшамоқда эди.

Умар зинадан чиқиб келиб, нимқоронғи залга кирди. У ердаги ҳамма нарса таниш эди. Бу ерга у доимо келиб турарди, шул боисдан ҳам у токчаларида таърифу тасвирига тил лол қоларли тартибсизлик ҳукм сургувчи бу кутубхонадан излаган нарсасини заррача қийналмай топа оларди. Арагоннинг «Юракдаги пичоқ» китоби генерал Боскэнинг¹ икки жилдли хотиралар китоби орасига суқиб қўйилганини биларди. Клоделнинг² бир неча жилдли асарлари аллақандай капелланнинг китобларини бир чеккага суриб қўйган. Ламартин³ билан маркиз де Сад⁴ ёнма-ён қўйилган. Китоблар деярли ҳамиша ўз жойида туради.

Кутубхоначи — баланд бўйли, сал қадди букик, оқ ёқали, кўзойнакли кампир қачон қараманг, биргина Марсэль Прустнинг «Йўқотилган вақтни излаб» китобини ўқиб ўтирарди. Эҳтимол у ўзи учун бутун бир олам бўлган ушбу тор катакдаги чангга ботган китоблар орасида беҳуда ўтган вақтини излар бу китобдан. Одатда қиротхона уюм-уюм газеталарни титкилайдиган эркаклар ёхуд жонларига теккан лекциялардан кейин ушбу осудалик ҳам хотиржамлик масканида дам олмоқлик учун келган талабалар билан банд бўларди.

Лайло бу ерга ҳар пайшанба ва шанба кунлари келарди. У Умар билан саломлашиб, залнинг ичкарироғига,

¹ Пьер Жан Франсуа Боскэ (1810—1861)— Франция маршали, сенатор. Жазойирни забт этишда ва Рус-Қрим урушида қатнашган.

² Леон Клодель (1835—1892)— француз ёзувчиси.

³ Альфонс Ламартин (1791—1869)— француз шоири, тарихчи ва сиёсий арбоби, Луи Бонапарт диктатураси тарафдори.

⁴ Маркиз де Сад (1749—1814)— француз ёзувчиси.

бир неча стол нарига бориб ўтирарди. Улар қўшни бўлганликлари, бир кўчада туғилганликлари сабабли бу ерда, кутубхонада, худди хорижда тасодифан учрашиб қолган ҳамюртлардай, қандайдир ғалати бир яқинлик ҳиссини туйишади. Шунақаси ҳам бўлади, икки киши бирор чорраҳада ҳар куни учрашиб қолаверса, гарчи улар бир-бировларига оғиз очиб чурқ этмасалар ҳамки, уларнинг кўнгилларида яқинлик ҳисси туғилади. Тўсатдан кунлардан бир куни тақдир уларни мутлақо кутмаган ва хаёлга келмаган шароитда йўлиқтириб учраштириб қўяди. Умар башарти қисмат уларни тасодифан ана шу кутубхонада бир хил китобларни ўқиб, шу ернинг бир хил ҳавосидан нафас олишларини раво кўрмаганида, балки ўз кўчаларида тез-тез кўриб турадиган ва наздида, шаҳар манзарасининг ажралмас бир қисмидай туюлган бу қора соч, хушқад қизалоққа ҳеч қачон эътибор ҳам бермаган бўлармиди. Айтмоқчи, уни Қазбада учратганида, Умар қиз билан саломлашишга журъат этмас ва албатта, кўзларини олиб қочарди. Эҳтимол қиз йигитнинг бу боодоблигидан дилида миннатдордир, зотан у ортиқча фисқу фасодлардан холи бўлади-да.

Ҳаммасидан ҳам муҳими шуки, Умар унинг Фарид билан учрашиб туришини биларди. Фарид қамалганидан кейин одамларнинг тилларига қанчалар эрк берганларини асти қўяверасиз. Лайлонинг жазойирликларнинг ўқчилар полкида хизмат қиладиган отаси Мец жангида немислар ўқига учиб ҳалок бўлганди. Бева қолган она зиғирдаккина нафақа пулига амаллаб тирикчилик ўтказарди.

Оилабоши бўлиб қолган она ўзини қизининг тарбиясига бағишлади. Лайло бошланғич мактабни тугатгач, она қизига, ўқишни давом эттирасан, деб туриб олди — бу ҳол ҳатто буржуа хонадонларида ҳам кам учрайди, бунақанги камдаромад оилаларни-ку гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Лайло мусулмонча мактабда кунт билан ўқир ва худди ўша ерда Фарид билан танишган эди.

Шу мактабда араб тилидан сабоқ берадиган тоғаси маҳалла муаззини ҳам эди. Бундай ўқимишли чолни фақат ўғил болаларгина таҳсил кўрадиган синфга қиз болани, бунинг устига ўз жиянини қабул қилишга унатиш бағоят амри маҳол бўлди. Ниҳоят у бундай тажриба ўтказиб кўришга узил-кесил рози бўлди ва бу батамом муваффақиятли чиқди. Лайло оқила ва тиришқоқ эди,

ўғил болалар, бўлажак эр йигитлар, ҳамишагидан ортиқча шўхлик қилмасдилар, ҳатто шўхликлари камайинброқ кетди, деса ҳам бўлади. Қўни-қўшнилар бундай хатарли янгиликни маъқулламадилар, зеро, улар шариятга кўра, «эчки билан такани бир сурувга қўшмаслик керак», деб ҳисоблардилар. Аммо, ҳар қалай, ҳамма иш ўз йўриғи, ўз навбати билан бораверди.

Лайло ўн тўртга тўлганда аҳвол мушкуллашди, у чодра ёпинмайман, деб туриб олди. Шунини эслатиб ўтмоқлик лозимким, бу вақтга келиб сийнаси бўртиб, дўмбоққина бўлиб қолган, художўй дўкандорлар унга зимдан тикилганда қутуриб тиш қайрашарди. Аммо бева она, оиласи бошига ёғилаётган норозилигу маломатлар пўртанасига мардонавор дош берди.

Ичи қора, гапга чечан фисқу фасодчи эгачи-овсинлар олдинданоқ Лайлога шаҳарнинг энг ҳашамдор ишратхоналаридан жой тайёрлаб қўйдилар, оғзида бир тиши йўқ кампирлар эса бева онасининг: «Чодра билан мактаб бир-бирига зид нарса, маълумотга келсак, мен ўз қизимга қолдирадиган бирдан-бир мерос-ку!» — деганини эшитиб, унинг бошидан нақ товоқ-товоқ ювинди сепардилар. Она бечора кўпинча қизи Лайлони — қордай оппоқ халат кийиб олган тиббиёт ҳамшираси — ана ўша шум кампирлардан бирортасининг эти устухонига ёпишиб ётган думбасига шартта игна санчиб, аламини олаётган ҳолда тасаввур этарди; шу хилдаги хаёллар унга барча қийинчилигу оғирчиликларни енгишида мадад бўларди.

Ана шундай кунларнинг бирида (шубҳасизки, аксар оналар сингарини ҳаммадан кейин) қизининг Фарид билан гаплашиб юришини эшитди. Бу учрашувлар ҳали чегарадан ошмаганди албатта, шунга қарамай Лайло кўпчиликнинг маломатига қолганди. Тавфиқу диёнатли, тили заҳар хоним-ойимлар ушбу дўстликда ўзларининг пайғамбарона башоратлари амалга оша бошлаганини кўрардилар ва жамики ҳангомаю шов-шув ишқибозларига (бунақангилар талайгина, машмаша эса оз эди, шу боисдан улар заррача мишмишга нақ жонларини тикиб юборардилар), бунга ўхшаган нусхалар бутун маҳалламизни иснодга қолдиради, эл-юртнинг тавқи лаънатига учрамай десак, бу маразни бўғиб ўлдиришимиз керак, дея гап маъқуллар эдилар. Фаридни бўлса бегуноҳ қурбон қилиб кўрсатардилар.

Фаҳм-фаросатли ҳамда муомалага уста бева оқилона

иш тутди: орадан икки кун ўтмаёқ Фарид билан Лайло унаштириб қўйилди. Фаридга ҳамма, айниқса, унга ўз қизини узатиш пайида юрган аёллар астойдил ачиндилар.

Ростига кўчганда, у муносиб қайлиқ эди. Муаззиннинг талабалари орасида энг қобилиятлиси бўлган Фарид Тунисда ақоид таълими курсини тугатиб, она шаҳрига мўътабар шаҳодатнома билан қайтди. Фарид тоби қочиб қолган устози ўрнига ваъз айтган кун мўминларнинг жуда яхши эсида. У тангри таолонинг борлигини Тинч океандаги вулқонли оролларнинг ўсиб чиқиши ва яна ғойиб бўлиши билан тасдиқлаш мумкин эканлигини жиддий ҳамда ишонч-ла сўзлаб берганди ўшанда.

Барчалари, муруввати беқиёс оллоҳ ўзининг содиқ бандасини ҳузурни покига чорлаб олгач, уни кекса муаззиннинг ўрнини эгаллайди деб ўйлагандилар.

Фарид француз тилини мутлақо билмасди. Шунга қарамай, мактабда таълим олиб юрган кезларидаёқ араб тилига таржима қилинган француз адабиётининг танланган асарлари билан танишиб улгурган эди. Эслатиб ўтмоқ лозимким, жиддий ақидапарастлик ва доимий тақводорона вазминликдан сиқилиб юришига қарамай, йигирма яшар бу йигит қалбан сахий, ғоятда боодоб, ўктам ва дадил фикрли эди. У ҳеч қачон ўз йўли, эътиқодидан қайтмайдиганлардан эди. Ҳар қандай иккиюзламалик ёт эди унга. У ўз диний қарашларидан асло ботқоқдан ўтганда оёқни лой қилмаслик учун кийиладиган резина этик сифатида фойдаланмас эди, у сон-саноксиз сохта сўфиликка ҳамда важ-корсонларга мурожаат этиб ўтирмай, шартта яланг оёқ ботқоққа кираверадиганлар тоифасидан эди.

Лайлони севармиди у? Қуръон ёхуд суннияни¹ қироат қилишдан бош кўтариб, бундай саволга у қуйидагича жавоб бериши мумкин эди: «Буни ўзим ҳам яхши билмайман, локин, ҳар қандай бўлган чоғдаям, ушбу қизга ҳеч қачон ёмон ниятда кўз олайтирмайман».

Умар билан у уч йил бурун дўстлашган эди. Француз тилини ўрганишни истарди, Умар эса ўз навбатида араб тилини мукамал ўргангиси бор эди. Бу ўринда «мукамал» сўзини ишлатиш аслида тўғри эмас, чунки Умар

¹ Сунния — суннийларнинг қуръонни шарҳлар билан тўлдирувчи муқаддас китоби.

умрида мусулмон мактабига бормаган, гарчи лицейда «чет тили» сифатида араб тилини танлаб, беш йил шуғулланган бўлса-да, аранг ҳижжалаб ўқирди уни. Юнон тилида эса у «Илиада»дан бутун бошли саҳифаларни шариллатиб ўқиб ташларди-ю, араб адабиётидан энг содда, энг оддий нарсаларни ҳам билмасди (ҳатто қуръондан ҳам ҳеч нимани билмас, аммо буни ўз дўсти олдида тан олишга журъат этолмасди). Дастлабки машғулотлари икковларига ҳам осон кўчмади, зеро уларнинг саводлари бир-бировлариникидан тамоман бошқача эди. Афтидан, биргаликда ўтказаетган машғулотларидан умуман иш чиқмайдигандек туюларди, бироқ ҳар қалай иштиёқу истак ҳамда қунту матонат устун келиб, улар бир-бирларига кўникиб кетдилар. Бора-бора ораларида ўзига хос *modus vivendi*¹ қарор топди, илло, тез ўтиб кетадиган тўқнашув ва келишмовчиликлар чиқиб турарди, албатта.

Бир неча вақт шуғулланганларидан кейин Умар дўстига маркиз де Саднинг «Жюстина ёхуд саховатпешалик бахтсизликдир» номли романининг энг ахлоқсизона саҳифаларини ўқишни таклиф этиб, у бу китоб француз адабиётининг нодир намунаси, деб ишонтирди (сирасини айтганда, унинг бунга имони комил эди). Бунга жавобан Фарид уни ақоиднинг энг жўн, тумтароқли парчаларини таржима қилишга мажбур этди ва Умарнинг шарҳу изоҳотига диққату эътибор билан қулоқ солди.

Кейин Фарид муниципалитет кутубхонасига қатнай бошлади, лекин Лайло унинг рухсати билан уйига кетиши биланоқ у ҳам ғойиб бўлиб қоларди.

Фаридни ҳибсга олганларида унинг айбдорлигидан деярли ҳеч ким шубҳаланмади. Унинг қамалиши Лайлонинг шаънига ҳам доғ бўлиб тушди. Одамлар Фаридга Лайлонинг касофати тегди, деб билдилар: мағриб² ақоид оламининг бўлажак юлдузини айнан шу қиз тўғри йўлдан оғдирди-да, ахир.

Лайло тирсақларини столга тираган кўйи қироатхонликка берилганди. Чеҳрасида шавқ-эҳтиросдан асар ҳам кўринмасди. Узун қора сочлари елкаларига тушиб турар,

¹ *Modus vivendi* (лот.)— бу ерда вақтинча муроа.

² Мағриб — бу ерда Шимолий Африканинг ғарбидаги бир гуруҳ араб мамлакатлари: Марокаш, Жазойир, Тунис ва Ливия назарда тутилган.

бежирим қўллари вақт-вақти билан китобнинг навбатдаги саҳифасини очаётгани кўриниб қоларди.

Умар қизнинг ўзига тикилиб-тикилиб қўяётганини бир неча бор пайқади. Бу ғайри одатий ҳол кўнглига ғулу солди-ю, аммо у кўзлари учрашиб қолишидан чўчиб қиз томонга қарашга ботинолмади. Унинг фикрлари аллақадарда, қаршисида ётган китобдан минг-минг чақиримлаб олисларда дайдиб юрганди шу топда. Лекин бу қизнинг сиймоси Умарнинг кўз ўнгидан сир-сира нари кетмасди: кўчалар чорраҳасидан пилдираганча ўтиб қоладиган чаққон қомати, ҳар қандай ғийбату фисқ-фасодларни бутунлай писанд қилмаётгани, Фарид ҳибсга олингандан сўнг индамас ва тунд бўлиб қолгани, бурқсиётган олтингугуртга ўхшаш бўҳтону мишмишлар умрини заҳарлаётгани... У — биринчи ва яккаю ягона заифа сифатида — машаққатли йўлни қаҳрамонона босиб ўтиб, унсиз жаҳаннам устидаги номаълуму нотаниш чўққиға кўтарилиши лозим эди.

Атрофда аёз ҳукм суриб турган бир пайтда элдан бурун очилган танҳо ғунча эди у... Лайло машаққатли йўлни босиб ўтиб, бундай қийинчиликка бардош бера олармикин?

У шамолда сочлари ҳилпираб, хотиржам ҳамда мағрурона Вали кўчасида одим ташларкан, тонгги сархушликдан кейин эндигина ўзига кела бошлаган даҳа¹нинг, терга ботган ҳаммолларнинг қўланса ҳиди тутиб кетган шу даҳанинг димиқтирувчи ҳавосида муаттар ис таратувчи сирень бутасини эслатар эди... Шунда унинг бежирим оёқлари изидан юргинг келади... Тиниқ қора кўзлари чақнайди... Эркакларнинг суқли нигоҳлари нақ кўзга кўринмас камон ўқидай унинг танасига қадалади...

«Менга ҳамиша бузуқ ёки ифбатли қизлар ёқади. Сийқа гапми бу? Эҳтимол, ундай эмасдир. Қазбанинг қоқ киндигида турадиган, қўл етмас Лайло очиқ-ойдин иллат йўлига кирган бузуқлардан кўра кўпроқ ғазабини қўзғайди одамларнинг.

Ешликка хос жўшқинлик тезда ўтиб кетади, ҳаммани доғда қолдириб Фаридга тегади ҳам. Бу ҳалол олишувда ютиб чиқиши осон бўлмайди. Кейин у Фаридга қўша-

¹ Бу ерда бутун Қазба, Жазойир шаҳрининг араблар яшайдиган қисми назарда тутилади.

қўша бола туғиб беради, жума кунлари кус-кус¹ пиширади, бора-бора ҳамма қатори бўлиб қолади. Борди-ю...»

Шу пайт аллаким елкасига қўлини қўйди. У ўгирилиб қаради. Орқасида Лайло, ана шу яқин ва айни пайтда қўл етмас Лайло турарди.

— Сен билан гаплашмоқчийдим. Фарид тўғрисида.

Умар ёнидаги бўш стулни имлаб кўрсатди. Қиз бир сония иккиланиб турди. Йўқ, йўқ, у йигит билан бу ерда гаплашишни маъқул кўрмасди. Шунда Умар оҳистагина бош ирғаб, қизнинг ортидан эшикка қараб юрди.

— Мен у билан турмада учрашишга рухсат олишга уриниб кўрдим. Судгача мумкин эмас бу, деб жавоб беришди.

— Биламан, биламан...— деди Лайло бўшашибгина.— Битта таниш фельдшер аёл уни касалхонада деди. Касалми ё жароҳатланганми, анигини билмайман... Балки сен...

— Қасалхонада?!— астойдил ҳайрон бўлди Умар.— Адвокатникига боргандим, бу ҳақда ҳеч нима демади-ку менга!

Кенгбар зинада турган Лайло бирдан хомуш бўлиб қолди. «Худди бева қолганга ўхшайди», хаёлидан ўтказди Умар.

— Албатта кўришаман мен у билан. Ахир у сенга жуда азиз-ку, тўғрими?

Саволининг дадиллигидан Умарнинг ўзи ҳам ажабланди.

— Албатта, лекин, тўғриси, нимагалигини ўзим ҳам билмайман. Икковимиз унаштириб қўйилганмиз, лекин биз фақат қалин дўст бўлиб қолишгаям қарши эмасмиз...

У зинадан туша бошлади. Ҳурпайма қалин сочлари бир маромда силкинарди.

Умар икки сакрашда унга етиб олди.

— Сенинг номингдан бирон нима деб қўяйми?

—Шарт эмас. Унинг ўзи сенга мен тўғримда гап очиб қолар... Сен унинг дўстисан-ку, Умар. Уни тушунадиганлардан бирсан. У сени жуда қадрлайди. Хўп майли, яна кўришармиз.

Мана, унинг нозиккина қомати яна бир бор — йўлакнинг охирида, эшикдан чиқаверишда — лип этиб кўринди-ю, ғойиб бўлди. Умарнинг бу ерда қиладиган бошқа

¹ Кус-кус — буғдой ёки арпа ёрмасидан тайёрланадиган таом,

иши қолмаганди. У зинадан аста-аста, оёғини араңг босиб тушаркан, тўсатдан бутун аъзойи баданини чидаб бўлмас бир ҳорғинлик қамраб олганини ҳис этди.

КОМИССАР РАФАЭЛИ

Марказий кўчадаги қаҳвахоналарнинг ҳисоби йўқ... Маҳкамаю идоралар бекилади. Иштаҳа учун бир қадаҳ отиш соати етади. Бу — номдору машҳур мусулмонлар май устида француз мансабдорлари билан биродарлашадиган, битишадиган, ишларини йўлга қўядиган, турли найрангларни ўйлаб топадиган соатдир...

Урта денгиз соҳилида жойлашган бу жануб шаҳридаги қаҳвахоналарнинг қизгин, завқ-шавқли муҳити одамларни ўзаро тонг қоларли даражада иноқлаштириб, яқинлаштириб юборади. Бу ерда имо-ишораси, қандай сўзлаши ва ичиши, сўз оҳангидан одамга зумда баҳо бериб қўя қоладилар. Маълумки, май тилнинг калити.

Полиция комиссари Рафаэлининг гавдаси кўчаданоқ кўриниб турарди: у бар пештахтаси олдида жойлашиб олиб, ҳадеб қўлини паҳса қилиб сўзлаётганди. Қаршисида собиқ легионер¹, ҳозирда эса мебелфуруш Люсьен Рандшо ўтирарди. Улар майхўрлик қилишарди.

— Болаларни, айниқса қизларни тарбиялашдан ҳам оғир иш бўлмас экан,— ўйчан оҳангда дерди комиссар салмоқлаб.— Бунинг қийинчилиги шундаки, уларнинг равнақи, ўсиши учун зарур бўлган эркинлик бериш билан бир қаторда уларни турли тасодифий кўнгилсизликлардан асрай билиш ҳам керак.

— Сиз ҳақсиз, жаноб комиссар,— жавоб берди легионер, ушбу дабдабали сўзларга маҳлиё бўлиб.— Чиндан ҳам қанчалик улкан масъулият бу! Анави исқирт арабларнинг қизларимизни бошидан-оёғигача тикилиб чиқишини ўйлаганимнинг ўзидаёқ зардам қайнаб кетади.

Комиссар бу суҳбатни бошқа изга солиб юборишни истарди, зеро, уни безовта қилаётган бошқа нарса эди.

— Биласизми, қизим олти ойчадан бери бир йнгитча билан учрашиб туради. Айтмоқчи, тузуккина хонадондан — Мореллининг ўғли... У тез-тез уйимизда бўлиб

¹ Легионер — мустамлакаларда уруш олиб бориш учун ҳарбий хизматга ёлланган аскар.

туради. Яхши тарбия кўрган. Қизимга ўхшаб у ҳам бўла-
жак талаба. Ишқал томони шундаки, қизим уни яхши
кўриб қолибди. Бир куни у кўнглидагини очиқ-ойдин
айтди. Жуда хафа бўлиб кетдим. Нега деганда, у — худ-
ди менга ўхшаб — ўша йигитнинг кўнглида нима борини,
нияти қандайлигини мутлақо билмайди-да, ахир. Хўш,
мен нима қилишим керак? Балки йигитча билан очиқча-
сига гаплашишим керакдир, йигитнинг кўзига унда
куёвга тузоқ қўйиб юрган ота бўлиб кўринмайманми?
Бундай таваккалчиликка йўл қўёлмаслигимни тушунар-
сиз деган умиддан...

Ёшларнинг қалби шундай мураккаб, шундай таъсир-
чанки, ота-онанинг койиши осонгина шикастлаб қўйиши
мумкин уни. То қизимнинг ўзи, бировнинг ёрдамисиз
юрагидаги ҳис-туйғуларни, қандай қилса нима бўлишини
тушуниб олгунича кута турган маъқулдир-ку, лекин ўша
ғўр йигитча билан учрашиб юриб, йўлдан адашиб, боши
берк кўчага кириб қолишини истамайман... Бу учрашув-
ларнинг оқибати дилсиёҳликдан бўлак нарсага олиб бор-
майди, бунақанги дилсиёҳлик эса унинг ёшида фожиа-
нинг ўзгинаси бўлади...

Комиссар Рафаэли авзойи бузилиб, қадаҳдаги май
қолдиғига қараб қўйиб, бир ҳўплашда бўшатди уни. Зин-
гиллаганча етиб келган гарсон шу заҳотиёқ қадаҳни яна
тўлатди. Қаҳвахона пештахтаси олдида ўзининг оилавий
маъмашаларини тўкиб-солиш — ғирт жанубликларга
хос одат. Яна-тагин суҳбатдошинг ким, бунинг аҳамияти
йўқ, муҳими — кўнглингни бўшатсанг бас. Турган гапки,
ўз қизига нисбатан бундай ғамхўрлигу меҳрибончиликни
легионер тушуниб етмасди, зеро, у калтафаҳм одам бў-
либ, бунақанги нозик туйғулар ёт эди унга. Легионер
комиссарнинг гапларини тушунмаётган бўлса-да, ҳар
қалай ўз оталик ташвишлари тўғрисида гапираётган суҳ-
батдошининг хавотирини ички бир сезги билан пайқаб
турарди.

— Биласизми, ёшларнинг чалкашликдан ўзлари қуту-
либ кетишга мажбур бўлганлари унчалик ёмон эмас.
Бунинг фойдаси бўлса борки, зиёни йўқ. Мабодо қуюш-
қондан чиқиб кетадиган аҳмоқчилик қилиб қўйишмаса,
албатта, қайтанга бу ёғига пишиқ-пухта бўлишади. Улар
ўйлаб оёқ босишлари, қилмишларига жавоб беражакла-
рини унутмасликлари керак, жаноб Рафаэли. Ҳа, ҳа,
жавобгарлик, масъулият — улуғ нарса.

Комиссар унинг сўзига ниҳоятда жиддий қулоқ солар, унинг дардини легионер тўғри тушунаптими, йўқми, шуни билишни истарди. Негаки, Рафаэлининг дарди ҳасратини айтиб, дилини ёрадиган ҳеч кими йўқ эди-да, ахир.

Рандшо сўзлашда давом этди:

— Мана масалан, хорижий легионга ёлланганимда ўн тўққиз яшар эдим. Аён гапки, ота-оналарим қаршилик кўрсатишди, лекин мен ҳар қалай айтганимни қилдим. Гоҳо одам жонини хатарга қўйиб бўлса ҳамки, таваккал қилиши керак. Турмушда бўладиган ҳар қанақанги тасодифларга чап бера билиш зарур. Энди манави гапни эшитинг! Анав исқирт бико¹ қизимнинг номусига тегмоқчи бўлибди-я! Қандай жиноятга қадам қўяётганини жуда яхши билган. Мен уни чинакам эркак деб ҳисоблайман; аммо у ютқизди — энди жазосини тортаверсин. Ё гапим нотўғрими? Оила бошлиғи ва ҳар томонлама таъминланган қизнинг отаси бўлмиш мендек одам жиноятчига қараб, сени судга бераман, сен қонун бўйича жазоланасан, деб ади-бади айтишиб ўтиришимнинг ҳожати йўқ... Менга қолса, суд ҳам камлик қилади! Мен сизга, жаноб комиссар, дилимдагини айтай: бунақа пайтда расмий суд мен учун камлик қилади. Мен бошқача одил судловга ўрганиб қолганман: агар бир одам ютқизган бўлса, у тўла-тўқис жазосини тортиши керак... Унинг ўзи ҳам бунни билади... Устидан қулф уриб қамаб қўйишса-ю, у қамоқда очикда юрганидан кўра яхшироқ овқатланиб, қорини қашиб ётаверса, бундан менга нима фойда? Эй йўқ, менинг қўлларим шундай қичишиб турибдики, асти қўяверасиз!

Рандшо пештахтага шундай гурсиллатиб мушт туширдикки, қадаҳларнинг оёғи осмондан бўлишига сал қолди.

Уларнинг ёнига Витье кўчасидаги қандолатчи Жюльен келди, Рафаэлининг кифтига дўстона қоқиб қўйди.

— Аҳволлар қалай, жаноб комиссар?

Сўнгра Рандшога ўгирилиб, сўради:

— Хўш, қалай, анави арабингни ёпиштирдингми?

— Ҳозирча йўқ... лекин мендан қочиб қутулолмайди! Легионер, гўё Жюльенни гувоҳликка чорлаётгандек, комиссарга мурожаат этиб шундай деди:

¹ Бико — мустамлакачилар жазойирликларга берган таҳқирловчи лақаб.

— Ана кўрдингизми, жаноб Рафаэли, ҳамма менинг фикримга қўшиляпти, мен ўша нусханинг бўйинини узиб ташлашим керак!

Жюльенни шу пайт танишлардан бири чақирганди, у узр сўраб, нари кетди.

Комиссар гарангсиб қолди.

Легионер ҳамлага ўтди:

— Менга қаранг, жаноб Рафаэли, бу ерда сизни ҳамма ҳурмат қилади, чунки сиз ҳалол ҳакамлик қиласиз, худо ҳаққи! Лекин Франциядан келганингизга атиги икки йил бўлди, шунинг учун беихтиёр баъзи нарсалардан беҳабарсиз.

Рафаэли маъқуллаб бош ирғади.

— Гап бундай, бу ернинг ўз қонулари бор, бу қонунлар Францияга ёқмаслиги мумкин. Йиғлоқи жинойи қонунлар мажмуаси бизга тўғри келмайди! Бу ерда куч, зўрлик керак!.. Улар кучли бўлганимиз туфайлигина бизни ҳурмат қилишади ва биздан қўрқишади!

Комиссар ўртача йўлни танлашга қарор берди.

— Муҳими, Рандшо, ҳаяжонланмаслик. Сизнинг аҳволингизни жуда яхши тушунаман. Аммо биз ҳаммамиз эс-ҳушли одамлармиз, иннайкейин Франция республикасининг бир парчагина қисмида яшаймиз. Мен бу ерга қонунчиликни ҳимоя қилиш учун келиб ўтирибман. Сизга сидқидилдан ачинаман, лекин бунақанги шахсий ўч олишга уринишларни қонуний деб ҳисобламайман. Йигит имкони борича энг қаттиқ, энг юқори жазони олади. Сўз бераман сизга. Мамнун бўласиз. Бундан ортиғига қўлим қисқалик қилади.

Ростига кўчганда, комиссар ўзини ноқулай ҳис этаётганди. Сўнги кунларда собиқ легионернинг ҳамласи зўрайгандан-зўрайиб бораётган эди. Комиссар унга ён беришга тўғри келадиган фурсат келишини олдиндан кўриб-билиб турарди.

Бу орада тергов давом этаверди. Фаридни турмадан тез-тез сўроққа олиб боришарди. Бундай пайтларда у комиссариат қамоқхонасида тунар, эрталаб уни тагин турмага жўнатишарди. Жиноятчи комиссариатда, шундоқ яқингинада, нақ қўлини узатса етгундай ерда ўтирганини ўйларкан, Рандшонинг жони ҳалқумига келарди. Мана, бугун кечқурун ҳам қўлига тушмайдиган бўлди-да! Шунда Рандшо охирги далилу асосларни ишга солди. Бироқ

ҳамлага ўтишдан аввал у атайин икки стакан май буюрди.

— Бир эркакчасига гаплашайлик — тил топишишнинг энг зўр йўли шу. Сиз ҳам, менга ўхшаб, оила бошлиғисиз, худди менга ўхшаб сизнинг ҳам қизингиз бор, уни худди менга ўхшаб яхши кўрасиз. Қани энди тасаввур қилиб кўринг-а, бирор араб қизингизни пастқам жойда номусига тегди. Ўз қизингиз, ҳа, пуштикамарингиздан бўлган қизингизни... Хўш... шунда нима қиласиз?.. Аблаҳнинг жазосини берадиган судни кутиб ётаверасизми, шу билан ўз номусингизни сақлаб қоласизми?

Комиссар узоқ ўй суриб қолди. Хаёли кўзгусида қизи гавдаланди... унинг Соланжи... пастқам кўчада ерда чўзилиб ётибди... беҳуш... юбкаси кўтарилган... ёнгинасида эса ўзининг ҳайвоний ҳирсини қондирган, чувринди кийимли исқирт бир араб сурбетларча иршайиб турибди... Комиссар қўлидаги стаканни маҳкам чангаллади. Ичиндаги май йилтиллаб турибди.

Ниҳоят, у кўкрагини кериб, рўйирост жавоб бериб қўя қолди:

— Мен ҳам худди сизга ўхшаб иш тутардим, лекин айни ўша пайтда албатта комиссарга йўлиқардим, у бўлса ўйлаган ниятимни амалга оширишга халақит берган бўларди! Зеро республика туб моҳияти билан республика-да!

У ўзининг бунчалик азамат одам эканига ўзи ҳайрон қолиб, собиқ легионернинг кўзига тик қаради.

Умар касалхонанинг умумий палатасига кирди. Димофига гуп этиб ўткир эфир ҳиди урилди. Қаравотлар уч қатор қилиб териб қўйилибди. Ожизу иложсиз беморлар турли ҳолатда ётишибди. Бирининг гипсланган оёғи тарвақайлаб ётибди, бирининг боши нақ туркларнинг ҳожи дўпписидай қилиб дока билан боғлаб-чирмаб ташланган. Ҳар хил ёшдаги бемору жараҳотланганлар. Оҳорли кийинган ёш-ёш ҳамширалар зипиллаганча нотавону ожиз беморларни оралаб юришибди. Жайдари одамлар, умумий палата, тору танқислик... бирорта таниш башара кўринмайди... Қарашга чоғи келганлар унга бошдан-оёқ разм солиб чиқишди. Бўлмасам-чи. Таҳқирланган ва иродаси букилган одамларнинг унут бўлган ушбу оролчаларига ўз оёғи билан кириб келган соппа-соғ, тетик-бар-

дам одамни томоша қилиш қизиқ эмасми, ахир! Дадил-дадил одимляпти... Тўрт мучаси ҳам соппа-соғ-да, қўллари, оёқлари, ўпкаси, юраги соатдай ишлаб турибди... 23 рақамли бемор — бош суяги ёрилган... 16 рақамли—тос суяги синган... 18 рақамли—ўпкаси эзилган... 27 рақамли — ампутация¹... Қаравотнинг бош томонидаги жадвалда — ҳароратни кўрсатувчи эгри-бугри чизиқ...

У эсанкираб палатага жавдирарди... Таниш одам кўринмайди... Ўзини босиб олиши керак... Уни топиши лозим... Шунда у ён-теварагидан айланиб ўтаётган ифлос сувли дарё оқимиға қарши силжий бошлади яна. Нимаям қиларди: уни кўрмоқлик учун атрофни кузатишга, тикилиб қарашга мажбур эди.

36 рақамли — Фарид. Ҳамма ёғи кўкарган, тилинган ва синган. Ҳа, ҳа, худди ўзи. Шу аҳволда илжайишга уриняпти. Умар унинг алангаин оташ қўлини қисди. Фарид эҳтиётлик билан сал қаддини кўтарди-ю, кейин ўзини ёстиққа ташлади. Бутун аъзойи бадани пластирлаб ташланган эди. Кўзу қовоқлари дўмбира бўлиб кетган, кўкраклари моматалоқ.

Умар бир неча қути сигарета чиқариб, тунлари столча вазифасини ўтайдиган темир курсига қўйди.

— Салом алайкум... Ишлар қалай?

Ҳеч қандай жавоб бўлмади.

— Уртоқлар салом деб юборишди, келиб кўрамиз, дейишди.

Чехрасида билинар-билинмас табассум пайдо бўлиб, пешонаси хиёлгина бужмайди.

— Бу лаънатилар тоза боплашибди-ку сени!

— Ҳозир ҳеч гапмас-а! Қанақалигини олдинроқ кўрганингдами...

— Комиссарнинг ишими бу?

Фарид йўқ, деган маънода бош чайқади. Кейин сигарета қутиларидан бирини йиртиб очди. Умар гугурт ёқиб тутди. Фарид сигаретани кафти билан беркитиб очкўзлик билан тортиди.

— Бу ерда чекса бўларкан,— деб қўйди Умар.

Шунга қарамай Фарид сигаретасини муштига яшириб чекишини қўймади.

— Эҳтимол, комиссар ортиқча тиришгандир... Кўпчиликмиди ўзи улар?

¹ Ам п у т а ц и я — оёқ ёхуд қўлни кесиш.

— Йўқ... ўша, қизалоқнинг отаси... у камерага ёлғиз ўзи кириб келди. Чала маст эди... Ундан шунақанги қўланса ачимсиқ ҳид келардики, кўнглим айниганидан қайт қилишимга сал қолди. Кўзларига қип-қизил қон қўйилганди... қизи билан қандай машмаша бўлганини сўраб-суриштира бошлади... Мен гуноҳкор эмаслигимга онт ичдим. Ана шунда у юзимга қамчи билан савалашга тушди... Мен на ўзимни ҳимоя қила олдим, на чап беролдим: қўлим орқамга қилиб боғлаб қўйилганди. Бир кун олдин комиссар дўппослаганди... лекин унчалик қаттиқ эмас... Рандшо иккита тишимни уриб синдирди... кейин тепкилашга тушди, бошимга муштлади... иннайкейин, яна суриштиришга ўтди, мен жавоб бермадим... ана шундан кейин тагин дўппослаш бошланди...

Фарид ҳикоясини тўхтатиб, сигарета тортди. Умар жим турарди. Эндиликда у бор гапдан хабардор бўлган ва дўстининг абжағи чиққан башарасидан илгариги белгиларни излаб топишга ҳаракат қиларди.

Шприц кўтариб олган ҳамшира келди ёнларига. Фарид итоаткорлик билан ёнбошига ағдарилди. Ҳамширанинг қўллари чаққон ишга тушди... Оғриқдан Фариднинг афти бурушди...

— А-ҳа, энди оғрияпти де,— сўз қотди ҳамшира,— олдинроқ ўйлаш керагийди!

Ҳамшира унга чин дилдан ачинаётган эди. Бироқ ачиниш ҳеч қачон ҳеч кимнинг жонига ора кирган эмас.

— Ҳатто қамоқда муштлашибсизлар-а. Ошналарингиз мана шунақанги қилиб бежаб қўйишибди сизни. Тилаганни қорнига, деб шуни айтадилар-да.

Расмий хулоса: «Камерада тергов остидаги икки кишининг ўзаро муштлашуви мабодо назоратчи аралашмаганида одам ўлдирилиши билан тугаши мумкин эди». Ҳамширага тушунтириб ўтиришнинг ҳожати бормикин? Афтидан, ҳожати йўқ... Устига-устак ҳеч қандай гувоҳ ҳам бўлмаган... «Борди-ю, ҳамширага бор гапни айтсам,— хаёлидан кечирди Умар,— у ғирт шарқликларга хос афсона деб ўйлайди. Борди-ю, кўнгли бўш бўлса, обидийда қилиб ўтиради. Кимга керак бу?»

Ҳамшира: «Буларнинг ҳаммаси қутурганми ўзи... Жуда ғалати юрт экан-да бу ер ўзи!»— деган қатъий ишонч билан жиддий қиёфада нари кетди.

— У жазойирлик эмас,— деди Фарид лўнда қилиб.— Парво қилма, ўзи жуда оқкўнги қиз.

Узоқ жим қолдилар... 16 рақамлини қув-қув йўтал тутди... Кейин бўғиқ ингроқ эшитилди...

— Сўнгра комиссар кириб келди, қўлида пўлат хивич: «Қани, бор ҳақиқатни айт, фақат ҳақиқатни. Сўз бераман, шундай қилсанг қўйиб юбораман», деди. «Мен қизчага ақалли қўл теккизганим йўқ», деб жавоб бердим. Пўлат хивич баданимни тилимлаб юборди. Оғриқ шунақанги зўр эдики, аниқ қаерим оғриётганини ҳам сезмасдим. Баданим бировникига ўхшарди; на оёғимни, на қўлимни, на қорниму на кўкрагимни ҳис этардим; на этим, на устухоним қолган — даҳшатли оғриқдан бўлак нарса йўқ эди... Айниқса бошим қақшарди... Унга чидаб бўлмасди... Бутун танамнинг абжағи чиққанди. Бошимдан-оёғимгача ҳамма ерим ақлга сиғмайдиган азобда сирқирарди... кейин бошимга пишитилган арқон билан қондасини келтириб савашаётганга ўхшарди. Кейин улар бир дақиқа дам олгани тўхташди. Оғриқ эса сира-сира тўхтамайди десанг. Ана шунда, ҳатто ўзим ҳам билмай, беихтиёр тилга кириб, уларга бор ҳақиқатни гапириб бердим... Ипидан-игнасигача, оқизмай-томизмай... мен ўз қасдимни олмоқчи, ўша легионерни комиссарнинг кўзи олдида тупроққа қориб шармисор қилмоқчи эдим.

— Ҳақиқатни?.. Қанақа ҳақиқатни?..— ҳайрон бўлди Умар.— Мен бўлсам...

— Ҳа, ҳақиқатни. Унинг хотини тўғрисида. Уларникида ишлай бошлаган кунимданоқ ҳадеса ёпишаверди менга. Мен буни истамадим. Гуноҳ бу, дедим. Иннайкиёин, у мундоқ келишгангина ҳам эмас, ҳар қалай менинг дидимга ўтиришмасди.

Умар ўзини тиёлмади, истеҳзо-ла жилмайди, бироқ Фарид буни пайқамади.

— Қолаверса, менинг Лайлом бор, фотиҳа қилиб қўйилганмиз. Қисқаси, гап бундоқ, бир куни бека икковимиз орқа дўконда ёлғиз қолгандик, ана шунда ўша лаънати хотин тўсатдан ёпишиб олса бўладими, худди суякка ташланган ит дейсан. Кўзлари косасидан чиққудек, оғзи ғалати бўлиб қийшайиб кетган... Утакаси ёрилиб кетаёзди одамни! Нақ қутурган дейсан. Аранг қучоғидан чиқиб олдим, кўйлагим йиртилиб кетди. Али унинг араблар билан дон олишишни яхши кўришини олдиндан айтиб қўйганди... бунақа ишда араблардан жирқанмас экан. У бизни ўзининг жазавали ҳирсини қондирадиган тилсиз бир жонивор ўрнида кўради... ва тасаввурида,

эҳтимолки, таг-туғи йўқ сифатларни тақайди бизга. Эри, чоғимда, ўзини олиб қочиб юради ундан. Бу тушунарли гап: бу хўппасемиз тўнқадан йигирма қадам наридан гуп-гуп қўланса тер ҳиди келиб туради... Умуман, бунақанги нағмаларнинг кераги йўқ менга, чунки қандайдир қуролу асбобга айланиб қолишни истамайман... Одамларнинг айтишларича, француз мустамлакачиларининг хотинлари орасида айнан шунақалари кўпмиш... Улар бизни ўзларининг ҳайвоний майлларини қондирадиган эркак сифатидагина қадрлашаркан. Шунинг учун ҳам улар ҳожат чиқаради деб бизга тез-тез ёпишиб туришар экан...

Қисқача қилиб айтганда, унинг истагини қатъиян рад этганимни тушунгач, қутуриб кетди: «Кўрсатиб қўяман ҳали сенга, бико!»— деб шивирлади у ғижиниб.

Балки қизимнинг номусига тегди, деган макр ўшандан чиққан гапдир. Мени хароб қилишни дилига туккан комиссар олдида эрига худди ана шуларни гапириб бердим. Уша заҳотиёқ икковлари менга бараварига ташланишиб, тагин дўппослай кетишди. Хаёлимда бошимни исканжага олиб сиқишаётганга ўхшарди. Ҳушимдан кетиб қолибман. Ўзимга келиб қарасам, бу ерда, мана шу каравотда ётибман...

Хўш, менинг ўрнимда бўлганинда сен нима қилардинг? Тўғри қилибманми ўзи? Бу ишимни лоақал сен маъқулларсан?

— Ҳаммасини эрига гапириб берганингими?

— Э-йўқ... Анави хотинга айланишишдан бош тортганимни. Ахир одам ўзини бу қадар ерга уриши яхши эмаску. Наҳотки кўппакка айланиб қолиш шарт бўлса?

— Сен ҳақсан,— ишонч билан жавоб берди Умар.

Қабул соати тугаб қолаёзганди. Кўришгани келганларнинг деяри бари кетиб бўлишди. Ҳадемай палатанинг яна ўзига хос айрича ҳаёти бошланади.

— Умар, гап орамизда қолади, деб умид қиламан-а.

— Лекин адвокат...

— Йўқ, йўқ, ҳатто унгаям айтма. Бу машмашани Лайло эшитишини истамайман.

Умар кескин эътироз билдирди:

— Лекин сенинг шаънинг, виждонинг пок-ку, сен на онасига, на қизига теккансан. Жанжал кўтариш керак, ана ўшанда сенинг айбсизлигинг исботланади ахир!

Фарид ишончсизлигини билдириб жилмайди.

— Мен буни аллақачон ўйлаб кўрганман. Ахир бўйнимга фақат қизчани эмас, балки онасини ҳам зўрлашга уринган, деган айбни қўйиш ҳам қўлларидан келади. Тушунсанг-чи, ҳеч ким ишонмайди менинг гапимга. Француз аёл арабнинг бўйнига осилса-ю, араб тескари қараса, ким ишонарди бунга? Фирт бемаънилик бўлиб кўринади-ку бу! Шу боисдан терговчига ҳам бу тўғрида оғиз очмадим. Кулгили аҳволга тушиб қолишни истамадим. Адвокатга айтмасликка сўз бер...

Беайблигини исботловчи қанчадан-қанча шак-шубҳасиз далиллар бўлса-ю, бирортасининг нафи тегмаса-я... Йўқ, жамикисини таг-томири билан қўпориб ташлаш лозим! Бу аянчли жараён туриш-турмуши билан мустамлакачилик тартибларининг маҳсули, мевасидир. Лекин бу жараён денгиздан бир томчи, умумий, яхлит нарсанинг кўз илғамас бир зарраси. Шунда Умарнинг хаёлида кеча-кундуз тенглашган кунда жазавага тушадиган, барча лангарларни узиб, барча тўсиқларни супуриб ташлайдиган баҳайбат тўлқину пўртана жонланди... «Тўғри, ҳозир ёз... Ҳали жуда эрта... Кутиш керак — кун узайиб боряпти, кеча-кундуз тенглиги палласи кун тун билан баробарлашади... Кун билан тун тенглашишини кутиш керак. Сабр-тоқат... Кутиш қанчалар оғир!..»

— Шәрти шуки, у ҳар қалай айбсиз одамни ҳимоя қилади.

— Энди менга барибир, аллақачон айблаб, қоралаб, қийнаб-азоблаб бўлишди. Бу қийноқлар олдида қамоқ ҳеч гап эмас, уни озодлик деса бўлади. Қўйиб юборишлари билан мен Жазойирдан кетман.

Қарори қатъий экани сезилиб турарди. Албатта, у ватанини қалби тўла изтироб билан тарк этади. Лекин бошқа нима ҳам қила оларди? У билан одамлар ўртасидаги жарлик ҳаддан зиёд чуқур. Одамлар эса қўлларидан келганича уни янада чуқурлаштиришга ҳаракат қилдилар.

— Тунисгами?

— Йўқ, Францияга. Эҳтимол, Парижга. У ерда қариндошим туради.

— Лайло нима бўлади?

Ушбу савол оғзидан ўз-ўзидан чиқиб кетди. Умар бу сўзларни айтишга айтди-ю, ўша заҳотиёқ пушаймон еди. Шу топда бу сўзларни Фаридга ачинаётганидан айтмаёт-

ганди; Умарни шунчаки ўз тақдири ташвишлантираётган эди.

— Менимча, Лайло бирга кетишни хоҳламаса керак. Бундан ташқари, онаси бор. Қолаверса... бу машмашалардан кейин ҳамманинг кўзи олдида ёмонотлиққа чиқдим.

Суҳбат шу тариқа тугади.

Фариднинг оғриқдан бурушган юзида ғалати бир ифода акс этиб турарди. Бу худди уясига қувиб киритилган тулкининг ҳадиксирашига, ҳорғинлигига ўхшар эди.

«Мен ўлимга маҳкумман... Мен ўлишим керак. Мен ожиз, кучдан қолган одамман, вужудим чириб-битиб бораётганини кўриб-билиб ётибман... Ҳадемай Азроил кириб келадия танда липиллаб турган жонимни олади... Ҳаётингга хавф чанг солганида қутулишининг минг бир хил чорасини излайсан... васвасага солгувчи ўлим ваҳимаси барчамизни зир югуртиради: ишқилиб, ажалнинг чиркин бўйдан қочиб қутулсак бўлгани. Бироқ қаёққа, қаёққа қочиб керак? Ҳамма бало ана шунда, қочадиган жойимизнинг ўзи йўқ. Зеро қаёққа қараб интилмайлик, барибир қутулолмаймиз, аҳволимиз яхшиланмайди.

Францияга кетайми? Аммо бу, аслини олганда, қўшни хонага кўчиб чиққандай гап. Ўша қўшни хонада ҳам худди шундай жалтаклашади, талашади, очдан тириштиришади. Лекин у ернинг деворлари қалинроқ... шу боисдан ҳеч ким ёхуд деярли ҳеч нима эшитилмайди. Ҳар кунги ўн соатлик дўзах азобидаги иш ўйлашга ҳам имкон бермайди... айниқса қора ишчининг маоши ҳаммага маълум.

— Ҳей, калламушвачча! Уйингга туёгингни шиқиллатиб қол яхшиси!

Бу гапни айтган биринчи одамнинг тумшуғига туширасан боплаб. Шундай қилиб қамоққа тушасан. Кейин ҳангома яна қайта бошдан бошланади. Судланганинг ҳақидаги рўйхат узайиб боради. Хўш, бу судланганлик ҳақидаги рўйхат нимани англатади ўзи?

Ҳеч қанча вақт ўтмай кураш беҳуда эканига ишонч ҳосил қиласан. Чидашимиз зарур бўлган барча ҳақорат камситишлар — бизни қуршаб турган шарт-шароитнинг ажралмас бир бўлагидир, холос. Қанчалар оғир бўлмасин, аста-секин кўника борасан бунга. Эҳтимол, нимадир ўзгариб қолар-ов, дея кутганинг-кутган. Бироқ бир кун эмас, бир кун «пақ» этиб ёриласан. Биров бирни деса, сен ҳам бирни ёпиштирасан, қўлинг пичоққа югуради-ю, қо-

воқхона столи ёнида гердайиб ўтирган ҳақоратловчининг ичак-човоғини ағдариб ташлайсан... Кулбанг ғарибона, маошинг қашшоқона, оилангга жўнатадиган пулинг сариқ чақа, лақабларинг эса беҳисоб: «Қўтир эчки», «Каламушвачча», «Макака...»¹ Газеталарда эса: «Париждаги жазойирликлар орасида жиноятчилик ортиб бормоқда», деб ёзишади. Охир-оқибатда кемага патта оласану юртингга қайтасан. Қўпинча бундан бўлак чора қолмайди».

Умар имкони бўлди дегунча, тагин келишга ваъда бериб, у билан хайрлашди. Ана, у палата бўйлаб кетиб бормоқда. Қўнгли бўшашиб, йиғлагиси келди. Қизиқ, бу унинг қўлидан келармикин? Эвоҳ, қўлидан келмайди шекилли, кўзлари қуп-қуруқ. Ҳаққоний ҳаёт ўз-ўзича, ундан ташқарида ҳукм суряпти, деб ўйлаш мумкин эди. Умар уни тафаккури кўзи билан англаётганди. Қизиқ, кўзидан ақалли бир томчи ҳам ёш тўкишга ожиз эканлигидан хижолат тортарди... Ҳа, ҳа, у — бу қонга беланган ҳаётни гўё сиртдан кузатаётган шунчаки бир патологик шахс! Одамлар бошига тушгувчи бахтсизликлару азобуқубатлар бекорга уни четлаб ўтмайди, чунки булар унинг тақдирида рўй бериши мумкин эмас!..

Комиссар Рафаэли қизи Соланжни кутиб, Людовик XIII замонаси услубида ишланган креслода китоб ўқиб ўтирарди. Қизи негадир кечикаётган эди.

Шундоқ ёнгинасидаги пастак столчада қайноқ чой дамланган чойнак турибди... Комиссар Жазойир истилоси даврида шу ўлкада талайгина йилларни ўтказган ва Францияда қолган онасига айнан ўша замонларда мунтазам хат ёзиб туриш ҳавасига берилган генерал Боскэнинг мактубларини ўқияпти. Башарти Бюжо «ишни ниҳоясига етказиш керак» одати билан ёвуз деб ном таратган бўлса, генерал Боскэ ўзига хос инсонпарвар, унинг ўз «жасоратлари» оқибатида халқ бошига тушган азобларга ҳамдардлик билан қаровчи аслзода одам эди. Бунинг устига у ажойиб ўғил ҳам эди. Комиссар Рафаэли ўйламай-нетмай, ана шу қалби дарё генералга осонгина ўзини қиёслаб ўтирибди. Ҳар бир саҳифада ўз шахсий гумонларини кўрар, сал одамга ўхшаганроқ бўлиш истиаги амалга ошмай қолганига ишонч ҳосил қила борарди.

¹ М а к а к а — португалча сўз, «маймун» дегани.

Бу йиғлоқи таъсирчанлик, ўз қилмишлари устида мулоҳаза юритиш, ўз қайғу-ҳасратлари устидан кўз ёши қилиш, ўз қаноатсизлигидан ёзғиришнинг бундай услуби ёқарди унга. Бу қалб изҳороти (ҳафтасига икки саҳифа) пировардида қалби ва виждонига хотиржамлик бахш этганди, зеро, у инсонсевар одам эканлигига, қўзғолончилар қонига беланган қўлларини қалам билан ювса бўлишига ўз-ўзини ишонтирарди. Аммо вақт-вақти билан ҳақиқий башараси очилиб қолар, ана шунда генерал ўз ёвузликлари ва қозонган зафарларини рўкач қилиб, мақтанишга тушарди. Нима ҳам дердик, бу чинакам урушда. Французлар улуғворлигининг ашаддий ҳимоячиси ваҳшийлар галаларига қарши урушда ваҳшиёна услубу йўлларни қўлларкан, қалбининг ич-ичкарисиди уруш олиб боришнинг бу усулига йўл қўйиб бўлмаслигини тан оларди. У ўз ихтиёрига зид равишда, лекин айнан шу тарзда иш тутган. Унинг ватандошлари ҳам худди шу аҳволу кайфиятда эмиш: аслида курашнинг бундай усулу шаклига қарши эмишлару, бироқ амалда бу усулдан фойдаланаётган эмишлар. Маданий олам мамлакатларининг мустамлакаларда қўллаётган сиёсатлари ана шундай қарама-қаршилиқларга асосланган.

«Журжура. 1852 йил, 2 февраль»¹.

Эни икки лье келадиган узун майдонни кўз олдинга келтир; тепадан чўққилари қор билан қопланган тоғлар ҳайбатли ярим доира шаклида пастга тушиб кетади, қуйида — аланга ичида қолган йигирма уч қишлоқ: қўлимиз баланд келган ҳозирги пайтда ҳамма мамнун. Буларнинг бари менга бардамлик бахш этади ва ўзгармай аввалгидек қолишимга имкон беради...»

«Бинни Омрон. 1851 йил, 21 май.

Чодиримга қайтгач, илгарилари ҳеч ким тажовуз этмаган ўз мустақилликларини бунчалар матонат билан ҳимоя қилаётган бу кабилияликларни ўйлаб кетаман. Ҳалок бўлган ва яраланганларни йиғайтганларнинг оҳ-зори қулоғимга чалинганда, аёллар ва болаларнинг юракни эзувчи йиғиларини эшитганимда уруш манфур нарса

¹ Генерал Боскэнинг мактубларидан парчалар. (*Муаллиф изоҳи.*)

эканни тушунаман. Икки-уч кун ичида қанчадан-қанча аёл беваю қанчадан-қанча бола етим қолди — буларнинг бари ғалаба ҳамда буюк Франциянинг шон-шавкати йўлида содир бўляпти. Биз бу ўлкадаги энг ваҳший шўрфа қабиласи билан тўқнашдик, мана энди улар биздан шафқат тилашмоқда. Биз мурувват қилиб, уларни кечирамиз, бир неча ой ўтгач эса ишни қайтадан бошлаб, бу қабилани деярли батамом қириб ташлашга тўғри келади. Уларнинг тўдаларини ўрмону қўрқинчли жарликларда таъқиб этипмиз, бу босқинчилар уяларига пистирмалар қўйяпмиз. Шулардан бирида олти юз арабни ёқиб юбордик. Уруш ва истилоларимизнинг оқибати ана шундай... Бир нарсани айтиш ёдимдан кўтарилаёзибди, оқшом чодиримда йигирма беш офицер тўпланди, биз дўлдай ёғилиб турган ўқ остида хачирга ортиб олиб келинган ажойиб шаробдан тотиндик. Мен ичаётганимда сизларни ўйлаб ўтирдим. Кўришгунча хайр, сени чин қалбдан қучиб қоламан».

«1848 йил, 25 октябрь.»

Яратганга шукурлар бўлсинким, у камтарона муваффақиятларни сенга туҳфа этишимда марҳаматини дариф тутмади, бундай туҳфалар эса ҳамisha она қалбига қувонч бахш этгусидир».

«1839 йил, 14 декабрь.»

Азиз онажоним, бунга кўникиш зарур, уруш кетяпти, бу галгиси чинакам уруш бўлса керак. Уруш! Барчаларингизни хаёлимга келтирган пайтларимда ундан нафратланаман, лекин Францияни ўйларканман, бу урушни жон-жаҳдим билан қувватлайман. Ўйлайманки, бу сафар у анчага чўзилади. Энди урушга жиддий киришадилар. Қўлда шамширу машъала билан уларнинг дала-даштларини кезиб ўтамиз. Бу ажойиб қақшатқич уруш — ваҳшийларга қарши бешафқат уруш бўлажак».

«1840 йил, 31 октябрь.»

Меҳрибон онажон! Мабодо мен тўсатдан оилам қучоғида бўлиб қолсам, сенга узундан-узоқ воқеаларни ҳикоя қилиб беришимга тўғри келарди. Беш юз кафандўздан

иборат тўда (ўзимизнинг аскарлар) беш юз чодирлик бадавлат қабилани талаган чоғида рўй берган даҳшатли манзараларни сизларга тасвирлаб берган бўлардим. Буни уруш дейдилар, мен рақибларимизга шундай талафот етказганимиздан қувондим. Бу ишда қўлимдан келганича кўмаклашдим!

Беш юз нафар қузғунларимнинг даурларга¹ ёпирилиб, на ёш, на кексани аямай, тигдан ўтказгани, талаганини ўз кўзинг билан кўрсанг эди-я... Қизиқ-қизиқ тафсилотлари шундоқ қўз ўнгимда турибди, лекин уни қандай тасвирлаб бера оламан? Ўзимни жуда яхши ҳис қиляпман, ҳаётимдан мамнунман, ўз одамларим орасидаман: бетиним заҳмат чекапман, астойдил зафар қозонишни истаيمان...»

Комиссар Рафаэли араблар қонига беланган, саховатли бўлишига қарамай тинчу осуда сарою капаларга ўт қўйиб, у ерлардаги тирик жон борки, барини тигдан ўтказган, ўз босқинчи тўдалари билан ажал уруғини сочиб, талон-торож қилиб, ўлка бўйлаб изғиган таъсирчан генерал ҳақида ўй сурарди. Кейин у онасига ёзган хатларида сарфланмаган меҳру нафосатини тўкиб-солар ва ўз фаолиятини ҳикоя қиларди. У ўзича маданий олам вакили зиммасига юкланган вазифани адо этипман деб тушунарди... Комиссар Рафаэли кўп жиҳатдан генерал Боскэ билан ўхшаш эканмиз, деган қарорга келди: у ҳам, ўз қўллари билан арабларни комиссариат ҳовлисида калтаклайди, айни чоқда ўз қизи, беозор Соланжнинг қалб ишларига самимий эътибор беради.

«Бир куннинг ўзида эллик муттаҳамни дўппослаш ва айни чоқда қизига тасалли берадиган сўзларни топа билиш осонми? Дарҳақиқат, ғайриинсоний матонат-ку бу! Қизгина бечоранинг бу ёруғ оламда отасидан бўлак кими бор ахир. Уни Францияга жўнатишга ўлсам ҳам рози бўлмайман. Аслини олганда, мен унга қанчалик муҳтож бўлсам, у ҳам бундан кўра камроқ муҳтож эмас менга. Соланж мен учун инсоний ҳис-туйғуларимни сақлаб қолганимнинг ишончли далилидир».

Комиссар китобни ёпиб, столчага қўйди-да, финжонга чой қўйди.

«Аллақачон совиб қолибди».

У ўрнидан туриб, меҳмонхона бўйлаб юра бошлади.

¹ Да у р — бадавийларнинг кўчма қароргоҳи.

«Менинг аҳволимнинг фожиавийлиги шундаки, икки хил йўл тутишим, бирваракайига икки оламга хизмат қилишга мослашишим лозим. Куч ишлатмай туриб қўлга киритган ютуғу муваффақиятларимизни асраб қолиб бўларканми? Иннайкейин, сирасини айтганда, булар биздан паст махлуқлардир. Араб билан кўчада рўпара келиб қолганимда, буни қанчалик истай-истамай, уни сира-сира ўзимга тенг кўролмайман. Уларнинг на ўй-мулоҳаза юри-тиш истейдоди, на маънавий дунёси бор, уларнинг фақат одамсифат жисми бор, улар бир қоп гўшт, холос... Мени қийноққа солаётган ташвишу шубҳаларни тушунармиди улар. Уларни фақат кучгина итоатда тутиб тура олади. Келинг, ҳамिशаликка шундай бўлиб қолаверсин! Аммо бошқа томондан қаралса, улар энди менинг ватандошларим ёки шунга ўхшаш бир нарса бўлиб қолишди... Албатта, Европадаги сингари улар билан бирга яшаш қулай, лекин ҳар қалай, улар ақалли ўз-ўзларини камол топтиришга лаёқатли эканликларини кўрсатишмоқда. Аҳвол шундоқ бўлгач, бир-биридан мутлақо бошқача икки оламга бир хилда муносабат, бир хилда қарашни қандай талаб қилиш мумкин? Балки тинч-тотув яшаш керакдир? Қани, қўй билан бўрини бирга яшашга мажбур қилишга бир уриниб кўринг-а. Худо ҳаққи, менда шундай таассурот туғияптики, калтаклаётганимда улар ҳатто оғриқни сезмаётганга ўхшайдилар. Ҳа, ҳа... гўё ўтин ёр-япман, бошқа ҳеч гапмас. Хўш, ростдан ҳам улар ўз олоқларига илтижо қилишяптими ёки оғриқдан инграшяптими, буни қандай ажратса бўлади? Ўз-ўзидан аёнки, биз билан ҳамкорлик қилаётган, дейлик, қирови тўкилган ерликлар ҳам йўқ эмас, аммо аслини олганда, булар чинакам аҳоли эмас. Улар бопта қилиб ўргатилган кўппаклар. Мен қаршимда икки букилиб ер ўпадиганлардан кўра тиккасига афтимга тупурадиган арабни аъло кўраман. «Қўлбола» арабларнинг фойдаси тегишини ҳеч зот рад этолмайди, лекин улар билан олисга боролмайсан, негаки, бутун бошли халқни кўппакдай ўргатиб бўлмайди. Мени ташвишлантираётган нарса бир неча минг кабил-лиялик махлуқларнинг гумдоқ қилиниши эмас, дарвоқе, биз ҳали бунгача бориб етганимизча йўқ — уларни қириб ташласак, бу нарса олдимизда кўплаб бошқа муаммоларни кўндаланг қилади. Фақат инсонпарварлик муаммоларинигина эмас, бошқачароқларини ҳам. Масалан, одамни — жумладан, мени — ўз жисмида иккита

қарама-қарши нуқтаи назарни мужассам этишга қандай ўргатилади? Бизнинг хатомиз, эҳтимол, шундаки, уларнинг ҳар бири қиёфасида инсонни кўрамиз, улар-чи, минг бора таассуфки, инсонмаслар тоифасига киради, холос. Эҳ, қани энди уларнинг танаси бирор арзимас нарса билан бўлса ҳамки, бизникидан ажралиб турса: хўш, мисол учун, дум биланми ёки жуфт туёқ биланми...

Лекин, афсуски, сиртдан уларни биздан ажратиб турадиган ҳеч қанақанги фарқ йўқ».

Соат ўн икки яримга занг урди. Комиссар безовтала-на бошлади. Соланждан ҳамон дарак йўқ. «Кинотеатрлар бекилганига бир соатдан ошди...» Бир оз тарадуддан кейин у пластинка қўйди. Мусиқанинг бўғиқ пардалари хона бўйлаб тарала кетди. Моцарт... Ля мажор концерти... у бутун вужуди ила мусиқага берилди. Мусиқа садолари унга хотиржамлик бағишлаб, асабийлигини бўшаштирди — тўйиб ейилган тушликни худди шу тариқа ҳазм қиладилар. Ўз-ўзи билан қурган суҳбатдан сўнг мусиқа садоларига чўмиш ёқимли эди. Бу уни қайтадан дунёга келгандай қилиб тинчлантирар эди: мусиқа қон томчилаётган жароҳатига тезкор малҳамдайшифо бахш этаётганди. Қуй уни ўз-ўзи билан мурасага келтираётганди; куйнинг титроқ тўлқинлари қалбига ором бахш этиб, уни воқеликдан, ана шу асоратда қолган, қоқ юрагига нашта санчилган тупроқдан юлиб олиб, туманга чулганган, одам боласи учун ўрин бўлмаган мубҳам олисларга учириб кетганди. Мусиқа унга ишонч бахш этаётганди. Куйнинг ҳамлакор, асов тўлқинлари барча тўсиғу ғовларни сидириб, яксон қилиб таралмоқда эди.

Бечора Моцарт!

Қулф шиқирлади. Даҳлиздаги гиламдан енгилгина одим шарпаси эшитилди. Меҳмонхонанинг эшиги оҳистагина очилди. Олдинига бежиримгина, эти таранг бир чеҳра, кейин кулранг тусли костюм кийган гавда кўринди... Соланж ҳалигача ётмаган отасига кўзи тушиб, ҳайрат-ла бир сониягина остонада туриб қолди. Қўлидаги сумкачаси нақ тиззалари устига тушиб турар эди.

Комиссар креслодан қўзғалди. Улар индамай бир-бировларига тикилган кўйи хийла вақт туриб қолишди.

Ота қўллари солинган, оғзи сал очилган тарзда тураркан, бу оқшом қизи нима ишлар билан машғул бўлганини билишга уринарди. Сўрашга юраги дов бермасди. Пластинка ҳануз айланиб ётарди-ю, бироқ энди комис-

сарнинг қулоғига ҳеч нарса кирмаётганди. У яна ерга қайтиб тушганди: ота — комиссар Рафаэли ўзини қўлга олди.

— Ассалому алайкум,— ёқимли сас эшитилди.

— Ваалайкум ассалом, Соланж.

Қиз тошойна ёнига бориб, токчага сумкачасини қўйди.

Ойнага кўз қирини ташлаб оларкан, ҳатто жойидан ҳам жилмаган отасининг нигоҳидан қочиб, ўзини сочини тузатаётганга солди. Кейин сочини тараб бўлгач, эсанкираб, жимгина отасига ўгирилди.

— Хўш... кузатиб қўйдими сени? Унга айтдингми?..

Соланж ўзини отасига отди, ҳўнграб, кўксига суйкалди.

— Дада! У мени ташлаб кетди. Биламан, ҳаммаси тамом бўлди...— кўз ёши аралаш зорланди у.

Комиссар Рафаэли қизнинг мажолсиз гавдасини ди, ёноғига аста шапатилаб қўйди.

— Ноумид бўлма, бўталоғим!

Ортиқ ҳеч нима демади у. Нимаям дея оларди?

Соланж қалт-қалт титрарди.

Комиссар Рафаэли қизининг мажолсиз гавдасини суяб тураркан, кўнглини негадир тубсиз ғашлик чулғади.

Соат ўн. Зим-зиё тун. Умар ёниқ чироқларнинг хира ёғдуларини четлаб ўтиб, эгри-бугри тор кўчалардан сурғалиб борарди. Тик йўллардан баландга кўтарилиб кетаверасан киши. Йўлкалар ифлос. Тош ва цемент йўллар эгри-бугри. Даҳаю гузарлар тўрт томонга тармоқ отиб, сочилиб-кенгайиб, иморатлар эса бир-бирига туташиб, мингашиб, айқашиб-уйқашиб кетган. Қаёққа қараб юрманг, ҳунармандларнинг дўкончаларидан ўзига хос бир ҳид таралади.

Тепароқда, туман йўргагидаги уйлар шарпаларга ўхшаб кўринади. Ниҳоят Умар кўзлаган жойигача етиб келди. Пастга тушган заҳоти хира ёритилган ҳайҳотдай залга кириб қолди. Уни жазнинг жазавали, қулоқни батанг қилувчи жарангос садолари қарши олди. Пастак-пастак столлар теварагида одамлар овозларини баралла қўйиб, шанғиллашиб ўтиришарди.

Шу пайт овозини баланд қилиб радиола ҳам қўйиб юборилди.

Тўрт оқ мрамор устун залнинг қоқ ўртасидаги ор-

кестрчилар ўтирадиган супа—саҳнани тўрт томондан қуршаб турибди. Яшилтоб костюмли мусиқачилар пештахта ёнида нимадир ичиб, бўлиққина хоним, уй соҳибаси билан луқма ташлашиб туришибди. Мусиқа тинган дақиқаларда залдаги ғала-ғовур орасидан Умарнинг қулоғига мусиқачиларнинг овози чалиниб қоларди.

Соҳиба уларнинг луқмаларини мижозларга жетон сота туриб паришонхотирлик билан тинглар, орада официант аёлга буйруқлар берар ва гоҳо зўрма-зўраки илжайиб қўярди. Унинг ёлғиз ўзи бутун зални тўлдириб турганга, ҳамма нарсани ўз елкасида тутиб турган асосий таянчга ўхшар, башарти у бўлмаса, жамики нарса остин-устун бўлиб кетадигандек туюларди. У ўзининг улугсифатлиги, ҳомиёна лоқайдлиги билан, худди бошлиқлар сингари, қаршисида ажойибу антиқа унсиз томоша кўрсатаётган бу масхарабозларни тизгинидан тортиб қўяётганга ўхшарди. Борди-ю, у ўз кучига ишонган актриса янглиғ гап орасида бирорта қитиққа тегадиган сўз қистириб ўтгудек бўлса, қулоқ тутиб турганларнинг бари қаҳ-қаҳ уришарди.

Бундай фаҳш масканида, турган гапки, биронта муқаддас нарса топилмас, қадр-қиммат, ор-номус, виждон, ахлоқ-одоб каби юксак тушунчалар бу ердагиларга ёт эди — бундай нарсаларга бу ерда ўрин ҳам, эҳтиёж ҳам йўқ эди. Одамлар бу ерга кулги бўлиш, дағдаға эшитиш, ҳақоратланиш учун олдинданоқ ҳозирланиб келадилар. Улар онгли ёхуд онгсиз равишда ўзларининг аччиқ қисмат қадаҳларини айнан шу ерда сипқаришни, ўз ақчаларига ақалли бир нафас лаззат топишни истайдилар. Бундай дамда ҳар ким ҳам ўзини ўз билгича тутати, кўнгли кўчасига келганини қилади.

Аёллар — деярли ҳаммалари баданга ёпишиб тургувчи трико кийиб олишганди — столчалар оралаб у ёқдан-бу ёққа жилпанглаб ўтишар, оғизлардан чиқаётган сўкиш шу ҳақоратли сўзларга парво ҳам қилмай, турли йўлу чоралар билан эркакларнинг диққат-эйтиборини жалб этишга тиришардилар. Гоҳо-гоҳо бирор эркак қўлини чўзиб, улардан бирининг белидан қучар, кетига шапатилаб қўярди. Шу ондаёқ ранг-баранг ва қўпол койишлар янграб қоларди... Арабча сўкишлар паришча, марселча, савойча, немисча лаҳжалар билан жилоланиб, антиқа тус оларди... бутун зални қаҳқаҳа тутиб кетарди.

Кўпинча бегона юртда мусофир одам аввало оғизга

олинмайдиган сўзларни эслаб қолади ва улар билан ўзининг нутқ хазинасини бойитади, бежайди.

Умар бўш стол ёнига бориб ўтирди.

Деворда, нақ эшикнинг рўпарасида, асрий ўйга толган фаромуш тош сфинкс қотиб турибди.

Залнинг ичкари томонида алоҳида давра қуриб ўтирган европаликлар айниқса шовқин солишарди. Улар арабларни очикдан-очик менсишмас, писанд қилишмасди. Ҳатто қусуру бузуқлик бобида ҳам ерликлардан ажралиб туришни исташарди. Шу топда Умарнинг хаёлига бу икки тоифа мижозлар гуруҳи орасини ажратиб турувчи чегарани топиш фикри келиб қолди. Бу чегара учинчи устундан чап томонга қараб бориб, супа — саҳнани айланиб ўтиб, пировардида барнинг марказига бориб тақаларди. Деярли бир қаторда ўтирган, бар аёлларига бараварига суқланиб кўз тикаётган бу иккала гуруҳ бир-бирини асло тан олгиси келмаётгандек туюларди. Бироқ айни чоқда бу кўзга кўринмас чегаранинг икки томонига жойлашган ҳар қайси гуруҳ ўзини «биз учун бу ерда бошқалар умуман йўқ», дегандай туттишга уринар ва иложи борича ана шу хоҳиш-истак оқибатида келиб чиқувчи андишасизлигу бетакаллуфлигини намоён этиш этарди.

Умарнинг кўзи «туб» жазойирликларга атоғлик столчалар теварагида ўтирган деҳқонлар тўдасига тушди. Улар кам гаплашишарди. Улардан бири бунақанги ишратхонага киришга ҳали жуда ёшлиқ қиларди. Бу она сути оғзидан четмаган йигитча шешиясини¹ пешонасига бостириб олиб, анграйган кўйи атрофида бўлаётган барча ҳангомаларни чанқоқлик билан гўё шимиб ўтирарди. У бирор нарсани кўрмай қолишдан чўчиб дам-бадам атрофга аланглар эди. Кўзлари талвасага тушган жонивор боласининг кўзидай жавдирар, нигоҳида ҳадик ва иштиёқ учқунлари чақнар эди.

Аллақачонлар ёшлик йиллари ортда қолиб кетган бошқа учтаси ўзаро фитначилардай кўз уриштириб, унинг саросималанганидан кулиб ўтиришарди. Умар шу заҳотиёқ йигитчани бу ерга «кўзи пишисин» деб зўрлаб олиб келишганини фаҳмлади.

Шериклари йигитчанинг олдида чинакам билағонлар-

¹ Ш е ш и я — Жазойир элатларидан бири — зуавларнинг бош кийими.

дай, ёнларидан ўтиб турган аёлларнинг миридан-сиригача текшириб, уларнинг нозу карашмаси нақадар ҳузурбахш эканлигидан баҳс юритишарди.

Лекин йигит бу аёлларга ҳатто гап ташлашдан ҳам уялар, бу эса шерикларининг кулгисини қистатар, улар ичларидан гупуриб келаётган қаҳқаҳани жиловлаб туришар эди, зеро, ушбу антиқа томошага умумнинг эътиборини тортгилари йўқ эди.

Йигитча, худди жиғига тегилган йиртқич боласидай, сўнгги ҳамлага шайланиб турар, бироқ жазавасини туюшловлашга тиришиб, шериклари рўпара қилаётган қизларни минг машаққат билан рад этиб ўтирарди.

Охир-оқибатда унинг хатти-ҳаракати яқин-атрофда ўрағлашаётган аёллардан бирининг диққатини тортди. У ёқимсиз ҳингиллаганда лаблари бурилиб, жилпанглаганча столга яқинлашди. «Башарасида шум тақдир нишонаси бор кўринади», хаёлидан кечирди Умар. Ёши хийла ўтинқираб қолган, йигитчанинг онаси тенги эди. У ўз қурбонидан кўзини узмай, янада яқинроқ келди.

Умарнинг шунчалар йигитчани ушбу машъум ишдан асраб қолгиси келдики, у шартта ўрнидан туриб, аёлни ўзи етаклаб кетишга ҳам тайёр эди. Болакай илк бора бунақанги махлуққа яқинлашади, деган фикрнинг ўзи Умарга таҳқирли бўлиб туюлди. Аммо Умар, ҳар қалай, ўзини босди. Бунинг устига фурсат ҳам ўтганди.

Аёл йигитчанинг тиззасига ўтириб олиб, уятсиз, одобсиз гапларни гапира бошлади, шериклари бўлса уялмай-нетмай ҳиҳилашишарди. Аёл йигитчанинг иягига шапатилар, ҳирс билан ўпар, тинч ўтирмай ҳадеб типирчиларди, йигитча эса тобора ўзини йўқотиб, атрофидагиларнинг далдаси билан дадиллана борарди. Шундай қилиб, ғишт қолипдан кўчди. Аёл қўлидан ушлаганча уни бар пештахтаси томон етаклади. Бир неча фурсатдан сўнг улар иккинчи қаватдаги хоналарга олиб чиқувчи чоққина зинапоядан тепага кўтарила бошладилар. Кўздан ғойиб бўлишдан олдин йигитча шерикларига охирги марта қараб қўйди. Шериклари бўлса ҳануз қотиб-қотиб кулишар, худди зафар қозонган аскарлардай, бир-бировларини ғалаба билан қутлашарди. Кейин улар жимиб қолишди-ю, ўша заҳотиёқ зал бир оз тинчиди.

Пештахта ёнида шундоқ бар соҳибасининг рўпарасида турган тўрт созанда ҳам бараварига нимадандир кулишарди.

Улардан бири, пакана, тўладан келган, соқол-мўйлови тозалаб олингани чакаги тинмай вайсар, қўлларини силкиб, дам пештахта орқасида ўтирган биққигина соҳибага, дам ҳамкасабаларига гап маъқулларди; бу вайсақининг жон-жаҳди билан уларни кулдиришга, кўнгилларини очишга урнаётгани шундоққина кўриниб турарди.

Умар залдаги говур-ғувурдан бу калтанинг нималар деяётганини тузукроқ эшитолмаётганди.

— Узиям антиқа нусха-да! Қапрал бўламан деб ўн беш йилдан бери хизмат қилиб ётибди... Мусиқани яхши кўради...

Ошналарининг маъқулловчи хитоблари, худди ўтга мой қуйгандек, унинг нотиклигига қанот бериб, бутун танаси жилпанглаб, ниҳоят жазавага тушиб кетди.

— Рояль бобида мен ҳаммасидан кўра назокатни қадрлайман. Бўйдоқ қолишни...

Бар соҳибаси алланима деб ҳазиллашган эди, мусиқачилар қийқириб юборишди.

Умарга упа-эликка беланган жувон яқинлашди.

— Менга бир қадаҳгина олиб бер, болакай.

— Афсуски, сариқ чақам ҳам йўқ...

Жувон сўз оҳангини ўзгартди:

— Унда уйингга бора қол, тойчоғим, онанг интизор бўлиб кутяпти... Наздимда, текин ҳаловатга ўрганиб қолганга ўхшайсан. Худо ҳаққи, бу меровлар, биз ҳамма нарсани қилаверсак бўлаверади, деб ўйлашади шекилли.

— Иннайкейин, сен тўғри келмайсан дидимга.

— Вой-бўй, тақсиримнинг кўнгиллари осмонда-ю, бошқачасини тусаб қолибди чоғи! Майли, кут, кутавер!

У ишшайганча Умарни холи қолдириб, ўз ҳусни латофатию ишвасини бошқаларга таклиф этгани нари кетди.

Пештахта ёнидаги шодонлигу хурсандчиликнинг хийла оҳори тўкилаётганди. Соҳиба энди масхарабозлардан зерикканини англашиб, бўлди, қани, ишни бошланглар, дегандай бармоқлари билан пештахтани чала бошлаган эди. Охирги марта кучли қаҳқаҳа кўтарилди-ю, созандалар супа — саҳнага чиқиб, ўз чолгу асбобларини қўлларига олдилар. Улардан бири сал тинчланишни илтимос қилди. Ғала-говур бир қадар пасайди, радиолани ўчиришди.

Залнинг ичкарисидагилар эса бояги-боягидек овозлари борича суҳбатлашишарди. Европаликлар созанданинг илтимосига заррача ҳам эътибор бермадилар. Бироқ ҳеч

ким улардан тинчланишни талаб қилмади ҳам. Дарвоқе, ўзларидан бунга талаб қилишлари мумкин бўлган кун ҳам келажаги ҳатто тушларигаям кирмасди.

Залда шу кунларда расмга кирган, лекин одамни безорижон қилгувчи тароналар янграй кетди. Аста-секин гангир-гунгур суҳбатлар қайта тикланди, эндиликда чучмал куй мижозларнинг кайфиятларига ниҳоятда ёпишиб туша бошлади. Пештахта ёнидаги телефон жиринглади. Соҳиба, бамисоли чипта қопдек, курсисидан сирғалиб тушди, Умар ундан кўзини узмасди. Соҳиба жимлик ўрнатмоқчи бўлди, бироқ унинг ҳайқириги умумий говурга кўмилиб кетди.

Зал ўртасида икки эркак муштларини ишга солиб юборишди. Теварақдагилар уларни ажратмоқчи бўлишди, бироқ бундан шовқин баттар зўрайди. Охири муштлашаётганларни икки ёққа ажратиб олишди. Аллаким уларни яхшиликчасига тинчлантиришга уринар, эс-ҳушларингни йиғиб олинглар, дерди... Аёллар қий-чув кўтаришди... Соҳиба ўтирган жойида бармоқлари билан пештахтани дўмбира қилиб чаларди... Курсилар ағдар-тўнтар бўлди...

— Майли-майли, сен ифлос шошмай тур ҳали... кўчада кутиб тураман сени!

Биринчи раунд шу тариқа тугади.

Терга ботган созандалар чолғу чалишдан тўхтадилар. Соҳиба бош ирғаб уларни чақирди, ана, улар сигарета тутатишди. Шу пайт кўча эшик тарақлаб очилди. Беш нафар полициячи револьвер яланғочлаган кўйи залга бостириб кирди. Туртиб юборилган бир стол тарақа-туруқлаб оёғи осмондан бўлиб тўнкарилиб тушди. Полициячилардан бири уни нари тепиб юборди. Кўча эшик орқали ичкарига тунги салқин ҳаво ёпирилди. Шошиб, довдираб қолган одамлар ўзларини ростлаб олдилар.

Кимдир буюрди:

— Ҳамма эшиклар бекитилсин, барча хоналару ҳожат жойлари кўздан кечирилсин, бу ердагиларнинг бари пастга ҳайдаб туширилсин.

Уч полициячи тўдасидан ажралиб чиқиб, зинапоядан юқорига кўтарила бошлади. Умар сигарета тутатиб, бостириб-бостириб тортди. Тамаки тутуни ҳамиша тинчлантирарди уни. Қўрққанларидан туслари доқа бўлиб кетган деҳқонлар пичирлаб калима келтиришарди. Кўзлари косасидан чиққундайин чақчайиб кетганди. Улар-

дан бирови, худди шайтонга лаънат ўқиётгандек, шаҳодат бармоғини тепага қарата бигиз қилди.

Умарнинг томоғи қақраб, ташналик азоб берарди; у эски толь сингари қовжираб кетган лабларини яларди. Тамаки тутуни томоғини қақратиб, баттар чанқатаётган эди.

Қўққисдан гуп этиб тоза ҳаво кирди. Шу заҳотиёқ нафас олиш енгиллашди. Созандалар чолғу асбобларини қия курсиларга қўйиб, пештахта ёнига боришди-да, содир бўлаётган манзарани жимгина кузата бошлашди.

— Уриндан турилсин!.. Ҳамма девор ёнига!

Паст бўйли, оддийчасига кийинган комиссар Рафаэли зал ўртасида пайдо бўлди.

Аллаким зинапоядан умбалоқ ошиб думалаб тушди-ю, охирги поясида чўзилиб қолди. Бу бояги деҳқон йигитча экан. Шоша-пиша наридан-бери кийинганидан кулгили кўринар эди.

— Алҳазар,— заҳарханда тўнғиллади комиссар,— булар фаҳшу фосиқликни она сути билан қўшиб эмишад-и ўзи!

Йигитча сапчиб турди-да (афтидан, дастлабки қўрқуви тарқаганди), бошқалар қатори девор ёнидан жой олди.

Яна тўрт киши полициячилар тепкиси остида зинапоядан пастга отилиб туришди.

Улар ортидан ўз обрў-иззатини сақлаб, бир европалик бафуржа туриб келди-да, ўзларини бу машмашалар уларга ҳеч қандай дахли йўқдек тутаётган ҳамюртлари даврасига қўшилди.

Созандалар бар. пештахтаси олдида тўпланиб олиб, мийиқларида кулишарди. Соҳиба қўлларини гумбаздай-гумбаздай сийналари устида чалиштирган кўйи, хотиржамлик билан воқеалар қай тариқа ривожланишини кутарди. Ўз касби кори учун одатий бир ҳол бўлиб қолган бунақанги машмашаларга кўлдан парво қилмай қўйган соҳиба, худога шукурки, тинтув ва босди-босдиларни энди кўраётгани йўқ, фақат мижозларидан ажралиб қолаётганига ранжирди, холос. «Яна бир оқшом зое кетди... жин урсин! Ахир уларга солиқ тўлиб турган бўлсам!»

Одатдагидек шашти баланд полициячилар ўз бошлиқларини қуршаб олдилар. Комиссар ўлжани бир-бир назардан ўтказди. Сўнгра соҳибага қараб мулойим жилмайди. Соҳиба комиссарга бош ирғаб илжаймоқчи бўл-

ганди, лаблари чўччайиб сўйлоқ тишлари сўлжайиб кетди.

Комиссар гапга тушди. Оҳанжама ҳаракатлар қилди, суратга тушаётгандек гердайиб турди. Сўнгра йнгитчага яқинлашиб, иккала бетига тарсаки туширди. У ўзини «мағрур ва музаффарона» тутди — бир замонлар Расинни ўқиган соҳиба кейинчалик у ҳақда шундай дейди.

Мана, у қўлларини ёзди, яна шартга туширди, кўксида чалиштирди, бошини қашиди. Гурсиллатиб столни муштлади. Депсинди. Шарақлатиб сонларига уриб қўйди. Қошларини чимирди. Кўрсаткич бармоғи билан манглайига уриб-уриб қўйди. Тупурди. Дағдаға, ҳақорат, огоҳлантириш, лаънатлаш...

Бу хамелеоннинг олифтагарчиликларига ҳар қандай давлат арбоби ҳавас қилса арзирди.

Девор олдида турган араблар ҳеч вақони тушунмаётган бўлсалар ҳам унга қулоқ солардилар, ҳа, ҳар қалай қулоқ солаётгандилар, зотан уни ҳуда-беҳуда гап сотмайди деб ҳисоблардилар.

Столчалар теварацида ўтирган европаликлар комиссарга нақ олқиш ёғдиргундек эдилар.

— Афв этишларингизни ўтинаман, ажойиб маишатларингизга ҳалал бердим; бунинг ўрнига сизларни бирпасликкина сайрга таклиф этаман.

Кўрсатаётган томошаси ниҳоясида томоқ йиртгудек ўшқирди:

— Машинага чиқилсин! Полицияхонада аниқланади бари...

«Тинтув ва ҳужжат текшириш ҳамиша воқеа содир бўлган жойда ўтказилади,— ўйлади Умар.— Бу майна-возчилик нимаси энди? Бу бежиз бўлмаса кераг-ов!»

Полициячилар қатор бўлиб тизилдилар. Мушту тепкилар ёғила кетди.

— Тез, тезроқ!

Залнинг ярми бўшаб қолди. Столлар ёнида фақат европаликларгина қолишди. Улар яна раҳна солинган маишатларини келган жойидан бошлаб юборишди. Текин томоша тугаган эди.

Комиссар пештахта ёнига келди. Соҳибадан оҳистагина нимаидир сўради. У бўлса, бир зумгина ўйлаб турди-да, кейин йўқ, деган маънода бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, жилла қурса, кейинги ярим соат давомнда ҳеч ким келмади, жаноб комиссар...

Комиссар Рафаэли аламзада бўлиб кафти билан пештахтага «шап» урди-да, Умарнинг кетидан залдан чиқиб кетди. Ташқарида арабларни қамоқ машинаси кутиб турарди. Машинанинг орқасида турган икки полициячи жон-жаҳдлари билан чанг солиб, арабларни бирин-кетин оғзи жаҳаннам ўпқонидай ҳангиллаб турган, ичи зим-зиё машинага улоқтираверди. Умарнинг бурни тахта ўриндиққа бориб тегди. Тирқираб қонай бошлади. Ҳаш-паш дегунча рўмолчаси қора қонга беланди. У қонни тўхта-тиш умидида пешонасини машинанинг муздек қопламасига тиради. Лекин бу ёрдам бермади. Машина қўзғалиб, ўнқир-чўнқир тош кўчадан титраб-қалқиб кета бошлади.

Панжарали туйнукчадан улар ўз ватандошлари билан лик тўла худди шундай яна икки машина номаълум ёққа йўл олаётганини кўриб туришди. Мана, чарақлаган машина чироқлари бемаҳалда ҳувиллаб ётган асфальт йўлни ёритиб боряпти. Дам-бадам тормозлар чийиллаб-ғийқиллаб қолади. Ҳамма жим. Оғзига сўз келмасди: уларни ички бир хавотирлик исканжага олганди. Ноаниқ хавотирлик... бунинг устига, чарчоқни айтмайсизми! Моторнинг бир маромдаги жиғга тегувчи гувуллаши мудратяпти. Фақат биргина илож қолди, бу ҳам бўлса кутиш.

Шериклари ўртасида сиқилиб қолган йигитча, афтидан, эси оғиб қолганга ўшарди. Умарнинг наздида, бирдан бу йигитчани иш кунини тугатган йўловчи шофёр шунчаки машинасига чиқариб олгану энди уни ўз қароргоҳига элтаётгандек бўлиб туюлди.

«Кўникмоқ, таслим бўлмоқ — бу энг даҳшатли нарса», алам билан ўйлади Умар.

«Сабр-тоқат, таъқибчиларга нафрат. Буларнинг бари пировардида кишиларнинг бошини қовуштиради, бирлаштиради ва уларни янада зийрагу сезгир қилади. Агар анави заҳар илон — комиссар «ишлов бериш»га аҳд қилмаган бўлса, у чоғда бари, у ер-бу еримиз кўкариши билангина тугайди. Борди-ю, бундай бўлмаса, иш пачава! Кўпчилик дош бера олмайди. Баъзи бировлар йиғлашади, дод солишади. Биттасигина дош беролмаса, тамом, ҳамма умидсизликка тушади. Кейин эса улар бир-бирларининг кўзларига қарашга ўяладилар. Бир нарсадан жудаям қўрқиб турибман, бу болакай тағин...»

Кутилмаганда тўхталди. Тормоз чинқириб-чийиллади. Машина тўхтаган жойида таққа қотди-қолди.

Полиция маҳкамасининг каталакдай ҳовлисида айлангудек жой йўқ. Ҳовлининг ўртасида икки атиргул гулпушталари кесишган: комиссар Рафаэли атиргулни яхши кўради. Ичкарироқда, нақ ярим доира девор рўпарасида — нақшлар билан безалган, кўза шаклидаги фаввора. Фаввора ҳовузчасида туриб қолган, туси хира сув. Бир вақтлар у ерда балиқлар ўйноқлаб юрарди. Шаҳарга келгач, комиссар ўша эски анъанани тиклашга аҳд қилган эди-ю, бироқ бунга вақт тополмас эди.

Гулпушталар билан чекланган тўрт карж ерда эллик чоғли араб тўдаланиб туришибди. Бинога кириладиган эшик олдидаги елкасига автомат осиб, оғзига сигарета қистириб олган икки полициячи қўлга олинганлардан кўз узмасди: бу кутилмаган ортиқча ташвиш уларга мутлақо ёқмаётган эди. Тутқунлардан бирортаси шундоқ ҳам бу ердан қочиб қолишга журъат этолмас эди. «Кўз-қулоқ бўлиб туринглар, тағин бу ҳайвонлар атиргулларни босиб-янчиб ташлашмасин». Полициячилар, афтидан, бошлиқларичалик гулга ўч эмасдилар. Полиция маҳкамаси биноси торроқ бўлгани сабабли ҳовлидан фойдаланишга тўғри келганди. Илож қанча дейсиз: «оммавий босди-босди» бу. Хизмат бурчи атиргулларни хавф остида қолдиришга мажбур этди. Рафаэли, айтмоқчи, баъзи эҳтиёт чораларини қўллаб, мардонавор бир жасорат ила шундай қилган эди.

Янги қўлга олинганлар тўдасини ҳовлига ҳайдаб кирганларида одамлар гимирлаб қолишди: янгиларга жой бўшатиш учун қисилишиброқ туриш керак эди-да, ахир. Бироқ бу гимирлаш тезда тинди-ю, гўё бутун теваракатроф тош қотиб қолгандай бўлди. Умар ўтирди, курткасини ечиб, тўрт буклади-да, худди ёстиқчага ўхшатиб гулпушта марзасига қўйди. Ёнидаги қўшнисини узоқ тамаки ўради. У бўғим-бўғим бармоқлари билан чаққон буради-да, кейин шошилмай, ҳафсала билан қоғознинг четига тил теккизиб ҳўллади. Мана, ниҳоят қизил нуқта қоронғилик бағрини тешиб ўтди. Тамаки ўрами қоронғиликда тунги капалакдек қанот қоқиб қўлдан-қўлга ўта бошлади. Унинг милтиллаган чўғи бирин-кетин юзларни ёритаверди. Ёшу кекса чехралар, ажин босган, ранги

синиққан, ташвишли, маъюсу ғамгин чеҳралар. Умарнинг навбати етди. Симириб тортди. Упкаси тутунга тўлди, шунда у ошиқмай, худди истамаётгандек, ҳузурни чўзаётгандек тутунни астагина уфура бошлади. Иккинчи мартасида яна ҳам чуқурроқ тортди-да, тамаки ўрамини ўз навбатини сабрсизлик билан кутаётган шеригига узатди. Боши айлангандай бўлди.

Ёмғир севалай бошлади. Майда, жонга тегувчи ёмғир. Полициячилар эшикка қисилиб, ўзларини панага олдилар.

Чўзилиб ётганлар жунжика бошладилар. Ҳаммалари камзулларини ёпиниб олдилар. Кимдир хиргойига тушди:

Биродарлар, тонготарда уйғотишга сўз беринг,
Шундагина мен хотиржам ухлай оламан...

Бошқалар ҳар қайсиси ўз ҳолича қўшиқнинг дуч келган жойидан жўр бўлавердилар... Бора-бора овозлар қўшилиб, яхлитлашди. Қўшиқ қалбларни қитиқлаб, олисолисларга етаклади. Овоз тобора дадил авжланиб борар, қўнғироқдай жаранглаб ер узра таралар, гўё заминни одамлар билан боғлаб, бирлаштирар эди. Ҳар ким ўз ҳисса-улушини қўшишга интиларди. Умарнинг қандайдир қалбининг бир бўлаги қўшиққа айланиб, ёмғирга йўргакланиб, елиб кетгандай бўлди:

Шу оч қолган қўлларимиз бошоқларни теради
Оталардан бизга мерос қолган тупроқда...

Кифтлар ростланди, нафас олиш енгиллашди. Улуғ зафар кунлари ёдга тушди.

— Баданларини қизитиб олишяпти-ёв!— деди бир полициячи шеригига.

— Қўявер, томоқлари обдан қирилса, тезроқ чарчашади.

Бетиним ёмғир остида гоҳ пасайиб, гоҳ қайта авжланиб, тун бўйи қўшиқ тинмади.

Саҳарга бориб уйқу, чалғи янглиғ, қўшиқчиларни қулатди. Тонг ёришди. Панжара поялари Рим легионерларининг найзаларидек, гўё тунд осмон кўксига санчилганди. Дайди мушук қалин қамишзорда юргандек, қисинишиб ётган таналарни оралаб кетди. Искай-искай,

кимнингдир кўприк равоғидай букиб ётган оёқлари остидан бепарвогина сирғалиб ўтди. Кейин тўсатдан тўхтаб, шопмўйлов башарани кўрди-ю, ура қочиб қолди.

Эшик ёнида полициячилар мизгишарди. Қўққисдан кўнғироқ жаранглади. Шундоқ яқингинада. Одамлар керишиб, ҳомуза тортиб, кўзларини ишқай бошлашди. Туришга буйруқ берилди... Одамлар қош-қовоқлари уйилиб, қур-қур йўталишди. Поезд манзилга етиб қолганда учинчи мавқедаги вагонда тонг паллада худди ана шундай ғимирсиб қоладилар одатда. Оғизлар тахир, оёқлар увушган, уст-бош ҳўл... Тезда сўроқ бошланади...

Полициячилар шошилмай йўлкалардан ўтишди, тутқунларни кўздан кечириб, ҳалиям ухлаб ётганларнинг оёқларига кўндоқ билан уриб турғазиди. Икки туп атиргул қумда ётарди. Бу момагулдурак нишонаси эди! Полициячилар эшиклар ёнига қайтдилар. Ҳадемай навбат алмашинди, улар янги келган навбатчиларга бўлган воқеани гапириб бердилар. Улар, тушундик, дегандай бош силкиб қўйдилар.

Уларнинг тўнгиллашлари уйқуни узил-кесил тарқатиб юборди.

— Ҳозир сўроқ бошланади. Қани айтинглар-чи, қайси кўппакнинг иши бу? Шефнинг жони ҳалқумига келади энди.

— Зап иш бўлди-да! Тун бўйи миужа қоқмабман-а. Қанақанги томоқ йиртар қўшиқхонлик бўлганини бир эшитсанг эди-я, нақ «Фантазия»дагидек-а...

— Худога сиғинишгандир-да. Бу халқ ҳеч нимани шовқинсиз қилолмайди.

— Шеф келди.

— Эртароқ челибди-да! Келган қоғозларни кўздан кечирипти. Билганидан кейин кўрасан, буларни соғ қўймайди...

— Булар ўзларини қандаям оқлашарди? Худо ҳаққи, ҳатто атиргул нималигини ҳам билмайди булар. Чамамда булар уни бирорта газак деб ўйлашгандир!

У хаҳолаб кулганча, шериги ортидан бино ичкарисига кириб кетди. Умар суҳбатни бошдан-охиригача эшитиб турди.

Хизматга ҳозир келган навбатчилар диққат билан тутқунларни назардан ўтказдилар. Уларнинг хатти-ҳаракати бир-иккита ҳайвоннинг касаллигини пеш қилиб бу-

тун бошли бир подани арзон-гаров сотиб олмоқчи бўлган жаллобларни эслатарди. У аллақачон хабар топган эди. Гулпушталарни оралаб чиқди.

Атиргулларнинг тўкилган гулбаргчалари ҳалқобчалар бетида енгилгина сузиб юрар, йўлақлар бағрига чекилган қирмизи нақшга ўхшаб сочилиб ётарди. Комиссарнинг ғазаби қўзиб кетиб, яқин-атрофда турганларни тепкилашга тушди. Сўнгра интиқом ҳирсига берилиб, тутқунлардан бирининг башарасини қоп-қора қонга белади. Араблар ундан тисарилдилар, шунда комиссар ҳосил бўлган бўш доира ўртасида танҳо қолди. Улардан кўпчилиги бу қутуришнинг сабабини тушунишмаган эди. Бошқалари, бир оз сезгирлари, қўллари билан босиб ташланган атиргул тўпига ишора қилардилар. Бироқ деярли ҳаммалари ҳайрон эдилар.

— Арзимаган икки туп гулни деб-а! Иннайкейин, илдизлари соппа-соғу қайта ўтқазилса яна ўз-ўзидан униб кетади-ю!

Комиссар арабчага тушунмасди, шунга қарамай, бу гапни айтган одам қорнидан қаттиқ мушт еди. Комиссар бу билан қаноатланмай шўрликка яна мушт ёғдира кетди. Шўрликнинг оғриқдан афти бужмайиб, комиссар томонга бурилди-ю, оғзидан қон келиб, оёғига болта урилгандай таппа қулади.

Қутуриб кетган комиссар полициячиларнинг бирдан суриштирди:

— Фремон! Қайси ваҳший қилди бунни?

— Жаноб комиссар, мен бугун кечаси навбатчи эмасдим. Роже менга, булар чинакам жинлар базми қуришди, деди! Бунни ким қилганини аниқ билмас экан. Ҳаммалари худди сассиққўзанга ўхшаб увиллаб чиқишганмиш. Менимча, бунга ҳаммалари айбдор. Агар жинни-миннига ўхшаб бўкиришмаганида ҳеч гап бўлмасди. Э, нимасини айтасиз! Ҳаммасиям қойилмақом буларнинг!

Комиссар тишларини гижирлатди. Фремоннинг бу фикри адолатли туюлди унга.

— Иккала гулни ҳам қайтадан ўтқазиб қўйинглар... Бу қилғиликни шахсан мени ҳақоратлаш учун қилинган, деб биламан. Ҳа, шошмай туринглар! Энди бу ердан тез орада чиқиб кетиб бўпти булар, онадан туғилганларига пушаймон ейишади ҳали!

У қон туфлаб, оғриқдан инграётган одамга бармоғини ниқтади:

— Буниси насибасини олди, лазаретга элтиб ташланглар... Унга тинчлантирадиган бирон нима беришсин.

— Бежарти келгани йўқ ҳали, калитлар ўшанда,— деб қўйди Фремон.

— Унда буни муюлишдаги дорихонага олиб бор ёки майли, туёғини шиқиллатиб қолсин!— дея ўшқирди комиссар ва ҳовлидан чиқиб кетди.

Полициячи калтакланган арабни қўлтиқлаб олди, кимдир уни дарвозагача олиб боришга ёрдамлашиб юборди.

Ҳовли жимжит бўлиб қолди. Ҳеч кимнинг чурқ этиб оғиз очгиси йўқ эди.

Кўп ўтмай ҳамма ҳаракатга тушиб қолди. Ҳар чорак соатда полициячи чиқиб келиб, биринчи кўзи тушган икки тутқунни олиб кириб кетаверди. Тутқунлар ҳовлидан қаршилик кўрсатмай, кушхонага кетаётган буқадай, итоатгўйлик билан чиқишарди. Қолганлари ўз навбатларини кутишарди. Уларга бино ичкарасида бақириқ-чақириқ, тагин аллақандай ғалати, тушуниб бўлмайдиган товушлар рўйирост эшитилиб турарди... Ана, кимдир гурсиллаб полга қулади... Ана, мушт зарбидан стол қирсиллаб кетди...

— Навбатдагиси!

Кўплар кишини руҳан эзадиган кутиш ҳиссидан қутулишга уринардилар: гулпушта ёқалаб бориб-келишар, панжаранинг пояларини санашар, ҳеч кимга кераги йўқ гурунг бошлашарди... Ҳеч нима ёрдам беролмасди. Ташвишу хавотиргарчиликни бўғиб бўлмас, у пўкакдай дамбадам юзага қалқиб чиқаверарди.

Қўрқувдан қоринлар панд бера бошлади. Оёқлар қалтирарди. Бейхтиёр титроқ босарди. Навбатдаги ким? Яна кутиш. Кутиш... Охирги сигареталар чекилмоқда эди. Қолдиги ташланмаяпти: уларни қўшиб-чатиб бошқаларга ўраб бериляпти.

Чумчуқ патирлаб қолди, қулайроқ жой топиб, қўнди. Кейин эса бу ерни унчалик қулай кўрмади чоғи, ўқдай отилганча нарига учиб кетди. Вақт пешинга яқинлашиб қолди, қўлга олинганларнинг эса ҳали ярмини ҳам сўроқ қилиб бўлганлари йўқ.

Умар қабарик деворга суянган қўйи кўланканинг аста-секин ўзи томон қисқариб келаётганини кузатарди.

Қуёшнинг кўк тоқида музаффарона одимлаётгани сезилиб турарди. «Бир дақиқадан сўнг қуёшни деворнинг устида кўраман. Ушангача шу ерда бўлсам, албатта». Ерда ўтирган жойида бир тошча билан ботинкасидаги лойларни тозаларди у.

Мутлақо ғайри ихтиёрий эрмак эди бу. Томоғи қичишарди. Соя эса этагини йиғиб, борган сайин қисқаряпти. Яна икки кишини олиб кириб кетдилар.

«То қуёш кўринмагунича девордан кўзимни узмайман...»

Мана, ниҳоят у жамол кўрсатди. Ҳовли ёп-ёруғ бўлиб кетди. Қайноқ, қамаштирувчи нурдан кўзлар тина бошлади. Даҳшатли воқеа эсдан чиқди. Одамлар қадларини ростиладилар, уларга жон битди. Умар керишиб, ниҳоясиз карахтлиқни, бамисоли устидаги зангдай силкиб ташлади.

— Умар Бин Рикоз!

Ўз исмини эшитиб, таажжуб-ла ўгирилиб қаради.

— Тушунарли,— деб қўйди полициячи ўртоғига,— бадавлат биколардан.

Полициячи ҳовли ўртасига ўтди. Ҳамманинг кўзи унда.

— Хўш, ораларингда йўқми Умар Бин... Бин Рикоз деганлари? Бин Рикоз, бу ёққа чиқ!— яна бир карра қичқирди у, қўлга олинганлар тўдаси орасидан ҳеч ким олға чиқмаётганини кўриб.

Умар чор-ночор итоат этишга мажбур бўлди. У бош ирғаб қўйиб, полициячи ёнига келди. Араблар чурқ этмай, унга тикилиб туришарди. Умар ҳатто бурилиб қарамай ҳам бу бахти қаролик жабрини тортаётган ўртоқларининг нигоҳлари курагига ханжар мисоли қадаётганини ҳис этаётганди.

— Буни ёқасидан олиб сургашмайди, кучлари борича туртиб-итаришмайди. У билан бўлакча гаплашишса керак... Бу нусха осонгина қутулиб кетади.

Умар ўгирилиб қарамади. Бошини ҳам қилганча, полициячи кетидан эргашди. Охири кўринмайдиган йўлак... Полициячи олдинга йўл бошлади, улар қабулхона хизматини ўтовчи чоққина бўм-бўш хонага кириб келишди. Қарши томондаги ёпиқ эшик олдида навбатчи фиръавн турибди. Бу комиссар Рафаэлининг хонаси. Уни бошлаб келган полициячи чиқиб кетди, Умар ўзини диққат-ла кузатаётган навбатчи билан бетма-бет қолди.

— Нима иш билан тушдинг?

Умар индамади. Навбатчи ҳам жавоб беришни талаб қилмади.

«Агар чиқиб кетмоқчи бўлсам, ушлаб қолармикин у? Балки ундай қилмас. Унга менинг орқамдан қувиш учун эмас, эшик ёнида қимир этмай туриши учун ҳақ тўлашади. Лекин ҳамма фалокат шундаки, чиқиб кетиладиган эшик қаердалигини билмайман». Эшик ланг очилди. Аллақим уни бармоғи билан имлаб чақирди. Умар беихтиёр курткаси этагини тортиб қўйиб, ичкари кирди. Стол ёнида комиссар билан капитан Бин Рикоз ўтиришган эди.

Шу дақиқадан эътиборан Умарнинг фикр-ўйлари чалкашиб кетди. Буларнинг иккови бошқа-бошқача кийимда, бўйлари ҳам, овозлари ҳам ҳар хил, лекин Умарнинг хаёлида уларни бир-бировидан ажратиб бўлмайдигандек туюлди. Нега бундай, сабаб? Ё чарчаганининг оқибати-ми? Ё бедор ўтган туннинг самарасими? Ёки уларнинг иккаласи ҳам бир гапни гапирганлари учунми? Ёхуд барча нарсада фикрлари бир хилда эканлиги туфайлими? Қандай бўлмасин, Умар қаршисида бир қолипдаги, чекчегараси кўринмайдиган, узундан-узоқ гапни таъкидлаётган бир хилдаги икки одамни кўриб турарди. Бир хил оҳанг, бир хилдаги уқтириш, ишонтириш истаги... Ухшашлик шунчалар кучли эдики, Умар қайси гап қай бирдан чиқди-ю, қай бири у ёхуд бу луқмани қистирганини дарҳол аниқлаёлмай қоларди.

Комиссар — капитан шу тариқа охиригача ажралмас қўшалоқ бўлиб қолаверишди. Гангиб қолган Умар ихтиёрсиз равишда ўз-ўзидан: кимман ўзи, капитаннинг жияниманми ёки комиссарнинг жияниманми, деб сўрарди. Бир неча марта унга ўзи эшитган «жияним» деган сўз беҳудага икки бошли кентаврнинг¹ иккала ҳангиллаган оғзидан бирваракайига чиқаётгандек бўлиб туюлмади.

— Бизнинг учрашувимиз — олижаноб кишиларнинг биродарларча бирлиги самарасидир... Яхши ниятли одамлар ҳамиша тил топишадилар, фикрлари бир ердан чиқади... Биз фақат бир нарсани: тартиб-қондани сақлашнинггина ташвишини чекамиз, холос... Башартики, туппа-тузук виждонли одамлар йўлдан адашишса, уларни

¹ Кентавр — қадимги юнон афсоналаридаги ярим одам, ярим от махлуқ.

панду насихат билан ҳақ йўлга солиб юбориш бизнинг бурчимиздир... Модомики жиян...

— Тушунаман сизни, тушунаман...

— Афуски, босди-босди чоғи ишратхонада қўлга тушгани чакки бўлди... Бамаъни онладан-а, лекин майли, ҳеч ким ҳеч нимани билмайди... Бу сабоқ бўлсин унга... Жамоатчиликнинг баъзи табақалари билан мулоқотда бўлиш ярашмайди, бунга тенг эмас улар... Ўзи ҳали ёш кўринадими?

— Ҳа, ҳали ёш, энди йигирма бирга қадам қўйди... Унинг ёшида ким ҳам бунақанги тентакчилик қилмаган дейсиз?..

— Нима дедингиз?.. Ҳа, тўғри, ёшлик — бебошлик-да! Сиз унинг амакисисиз, шунинг ўзи биз учун энг яхши кафолат...

— Э, нималар деяпсиз, у ўз йўлини билиб юрадиган йигит, бўлмаса, мен орага тушармидим. Мабодо мен учун оламда энг мўтабар, мен тан-жоним билан ҳимоя қилаётган нарсага қарши бош кўтаргудек бўлса, шахсан ўз ўғлимни ҳам... Айтмоқчи, жанговар хизматларим учун хоч нишонини олганман, икки марта буйруқ билан ташаккур эълон қилишган... Қассино тоғи... Башарти, ўз ўғлим ана шуларни тан олмаганидами, у менинг ашаддий душманим бўлиб қоларди! Энг аввало ижрочи аскарман мен.

— Мен эса аввало полиция комиссарман...

— Бола жуда таъсирчан, бетайин, отаси иродаси суст, бўшанг одам... Гумонимча (лекин гап орамизда қолсин), ўғлини ёмон йўлга ундаётган худди ўшанинг ўзи. Аммо нима деганингизда ҳам, у акам бўлади ҳар қалай. Унинг хатою занф жиҳатлари менга аён. Олдиндан кўра билиш керак? Албатта, албатта, муҳокама пайтида қариндош-уруғчиликка йўл қўйиб бўлмайди. Мен кўнгли бўш, нозиктаъб одаммасман, бу ожизу ночорларнинг қисмати-дир... Йўқ, йўқ, ташаккур, ҳозиргина чеккандим... Мен аскар сингари мулоҳаза юритаман.

— Мен эса полиция зобити сингари фикр юритаман... Сиздек одамнинг самимийлигидан шубҳаланиш жоизми-кан! Ахир сиз зобитлик намунаси-а. Куни кеча полиция бошлигига сиз тўғрингизда: «Аксар ҳолда сотқинлик ва ахлоқий бузуқлик авж олган бундай муҳитда батамом ишонса бўладиган ҳалол, пок одам», деб гапиргандим. Сиз бизнинг умидимиз, ишонган тоғимизсиз. Сиз жазо-

йирликсиз, айни чоқда асл французсиз! Эҳ, нимасини айтай! Қанчалик катта ёрдам қиялпсиз бизга!

— Биладан, сиз ғоятда саховатли, олиҳиммат одамсиз; сиз ташвиқотчиларнинг тузоғига осонгина илинадиган, йўлдан адашган бундай болақайларнинг ҳар бирини қутқариш учун қўлингиздан келган барча чора-тадбирни қўллаб, уларни бизнинг сафимизга қўшишга тайёрсиз.

— Биз соғлом ёшларни саралаб олишимиз, йўлдан адашганларнинг тузалишларига имкон яратиб беришимиз лозим. Хўш, бошқаларига келганда эса, ундай қаланғи-қасанғиларни шафқатсиз равишда жазолашимиз зарур. Соғлом муҳит яратиш учун... Уларнинг бошқаларга мараз юқтиришларининг олдини олиш керак. Албатта, бунинг учун ҳеч кимдан раҳмат эшитмайсиз, аммо зарурий иш бу... Темирдек мустаҳкам тартиб... Таассуфки, шундай қилишга мажбурмиз! Тўғрими, капитан?

— Афсуски, худди шундай, жаноб комиссар.

— Эҳтимол, улар бизни дилхушлик, эрмак учун босди-босди қилишади, деб ўйлашар. Кеча кечқурун араблардан чиққан бир жентльмен кечаси Қазба кўчаларида сайр қилгиси келиб қолган легионерлардан бировини бўғизлаб ташлабди. Биз ўша жиноятчини ахтаряпмиз.

— Бўғизлабди дейсизми? Камдан-кам учрайдиган воқеа.

— Хайриятки, кам учрайди, ҳа, лекин бу бўлган гап. Айтишларича, гўё легионер қиз болани зўрлаганмиш.

— Ҳа-а... бизнинг давримизда бунақанги ишлар бўлиб туради... яна-тагин ҳатто уни танийдиган гувоҳлар ҳам топилади!

— Бунақанги узунқулоқ гаплар сувни лойқатади, холос. Ҳа, худди шундай! Жиноятни жумҳуриятнинг асл ҳимоячилари зиммасига ағдаришдан ҳам осон иш бораканми?

— Сиз ҳақсиз, улар легионерларни ёмон кўришади.

— Нимасини айтасиз! Қорин бўм-бўш бўлгач, каллага қанақанги ўй-фикрлар келмайди дейсиз! Уларнинг гапларига қараганда, унда сиз — ватан хоинсиз, мен бўлсам — ё алҳазар! — мен жаллодман. Кўряпсизми, қандай разолатгача бориб етишган-а! Бунақанги юртда яхши иш қилиш учун уларнинг ўзимиздан нафратланишларига кўникишимиз, парво қилмаслигимиз керак... Уларга қанчалик яхшилик қилсак, шунчалик нафратланади биздан

бу нонкўр махлуқлар, десам хато қилмайман, капитан!.. Биз уларга йўллар, мактаблар, касалхоналар қуриб бердик. Ахир булар инкор этиб бўлмайдиган ашъевий далиллар-ку! Шунга қарамай, нега энди улар, таъқиб этиб, таҳқирлашяпти бизни, деб ҳисоблашади! Наҳотки мен бировни асосли важ-сабабсиз жазоласам? Бирор бутоқ қуриб қолганини кўрсам, албатта уни кесиб ташлайман. Бор гап шу, вассалом... Бунақанги жиноят — бағоят хавфли мараз-ку! Ё бундай эмасми? Ахир бу мараз бутун-бутун даҳаларга ёйилмайдими? Жиноятчини ибрат тариқасида жазоламоқ зарур. Ҳа, бу нарса уларни жиноятга қўл уришдан олдин яхшилаб ўйлашга мажбур этади... Пировард-оқибатда улар доимо қўлга тушадилар-ку, ахир. Кўча-кўйда менга кўзлари тушгани ҳаманоқ, йўлканинг нариги четига ўтиб олишга ошиқадилар. Хў-ўш... Балки ўша легионернинг хулқи атвори унчалик яхши эмасдир. Лекин шаҳарда бунақанги ишларни текширадиган ҳарбий маъмурият бор, ўша маъмурият қошида ҳарбий трибунал мавжуд. Аммо янги пайдо бўлган «адолат ҳомийлари»нинг ханжарларини ишга солишларига йўл қўйиб бериш... Бу ҳаддан ошиш! Агар улар адолат ўрнатишни ўз қўлларига олмоқчи бўлсалар, хўш, айтинг-чи, унда биз нима қилиб ўтирибмиз?

— Дарҳақиқат!

— Мен босди-босди ташкил қилдим, кейин ана шу қаланғи-қасанғилар тўдасини ҳузуримга ҳайдаб келишди. Жой йўқлигидан уларни эрталабгача боғчамда қолдиришга мажбур бўлдим. Кечаси оммавий тажанглик томошаси кўрсатилибди. Ҳаммаларининг адоватли хонавайрон қилиш жазавалари тутибди. Тўс-тўполон, муштлашиш бошланибди. Биттасини майиб қилишибди. Қорнига разилона муштлашибди. Мен одамларимдан бирига уни дорихонага олиб боришни буюрдим. Эҳтимол, ҳозир у касалхонададир. Қани, уни қай бири урганини топиб кўринг-чи!

— Уларнинг қиладиган иши маълум, бир-бировларига пичоқ санчиш ҳеч гапмас уларга.

— Бироқ бу ҳали ҳолваси. Муштлашувдан кейин кўзлари очилиб менинг атиргулларимга ташланишибди ва бутун гулзорни пайҳон қилишибди. Аммо мен бунини шахсий ҳақоратлаш деб биламан, бу борада жамикилари айбдор бўлганлари сабабли ҳар қайсилари ўз улушларини олишади. Улар ҳеч нимани ҳурмат қилишмайди, ҳа,

мутлақо ҳеч нимани. Эҳтимол, бу муҳтарам зотлар атиргулларни газак деб ўйлашгандир, а? Ха-ха-ха...

— Ё сабзи деб ўйлашгандир. Ха-ха-ха...

Кентавр кишнади, туёқлари ила депсинди, сўлиқни чайнади.

— Шунга қарамай, биз уларнинг одам бўлишлари учун қўлимиздан келган жамики чорани ишлатамиз. Ифлослик, қолоқлик қаъридан тортиб чиқарилган ўлкани маданийлаштириш — бу олижаноб, бироқ мушкулунан машаққатли иш. Ҳа, ниҳоятда машаққатли вазифа.

Кентаврнинг ҳар иккала боши Умарнинг шу ердалигини эндигина пайқагандек, шарт унга томон ўгирилди.

Умар нафратланиб ва жирканиб кетди. У ҳозир ўзини аранг босиб, содир бўлаётган ушбу масхарабозлик манзарасини кузатарди. У кентавр бўлиб кўринаётган бу икки шахсни кўрмаслик учун ҳатто кўзларини бир дақиқага чирт юмиб ҳам олди. Йўқ, кентавр кўз олдидан кетмас эди. Икки бошли махлуқ тубсиз қудуққа ташланган Умарнинг тепасига келиб, унга энкайиб қарар эди. У шу топда ўзига-ўзи ожизу ночор бўлиб кўринди ва бошини орқага ташлади.

— Йигитча, сиз анави ҳайвонлар билан бирга тунадингиз... Наҳотки ҳеч нимани кўрмаган, пайқамаган бўлсангиз? Гулни ким топтади?

— Айбдорни билсак, яхши бўларди. Ҳаммани бекордан-бекорга жазолашнинг нима ҳожати бор? Уларни бундай қийноқ-азоблардан қутқар, Умар!

— Аслида умумий жавобгарлик тадбирини биз ерликлардан ўрганганмиз. Агар ўзга чора тополмасам, шу усулни қўллашга тўғри келади. Ҳамиша самарали бўлади бу.

Ҳангиллаб турган иккала баҳайбат оғиз қўшилиб, бирлашиб кетди. Сўзу иборалар гирдобига тушиб қолган Умар ўзининг бошқа тутқунлардан ажратиб қўйилгани, тақдири эса уларникидан бошқачалигини ўйларкан, алам ва иснод ўтида қовуриларди. У алоҳида вазиятга тушиб қолганини, капитан-комиссарнинг хирахандон шарпаси бамисоли тавқи лаънатдай юртдош биродарларининг яхлит, туссиз-қиёфасиз тўдасидан айириб, муттасил таъқиб этаётганини ҳис қилиб турарди. Якка-ёлғиз, умум қисматидан қочиб қутулган Умар даҳшатли калтаклаш манзарасини олисдангина кузатяпти, холос.

Бир пайт Умар тўсатдан ўзини қўлга олди-ю, тилга

кирди. Бир зум оғзини кимдир маҳкам беркитиб турган-дек кўринди, шундай бўлса-да, ҳар ҳолда сўзлар худди безгак ҳароратини енгиллатувчи тер мисоли унинг инонихтиёрисиз тўппа-тўғри кўксидан сиртига уриб чиқиб кетди:

— Сизнинг гулларингизни... бу мен... мен... мен сидирдим, жўрттага, жиғингизга тегиш учун... Улар ўзингизга ўхшайди... чангга беланган, аянчли ҳолдаги ўт-ўланлар орасида худди ўзингиздай тўйиб-қониб, яшнаб ўсяпти... гўнгга тўйиб гуллаяпти!..

Икки бошли кентавр иккига бўлинди. Умарнинг бети-га қаттиқ, жарангдор шапалоқлар ёғилди. Оғзи қон таъмини туйди.

— Э йўғ-э, бу унинг гапи эмас, албатта, қулоқ солманг унга, жаноб комиссар. Худога шукурки, уни яхши биламан: бошимизни қотириб, лақиллатмоқчи у!

Устма-уст тушаётган шапалоқлар тезлашди. Умар юзини бурмади ҳам.

— Мақтанчоқликни ким қўйибди! Ҳозир калласидаги аҳмоқона фикрларни чиқариб ташлайман!.. Саводини чиқариб қўяман!.. Боплаб чиқараман саводини!

Оз бўлмаса ҳушидан айрилгудек даражада калтак еган Умар комиссар билан амакисининг танаси яна бирлашиб, яхлитлаша бошлаганини кўрди... Кабинетга полициячилар отилиб киришди. Умарнинг қўллари, нақ саккизоёқ пайпаслагичларидай, шафқатсизларча унинг даҳанига чирмашди... Уни кабинетдан сургаб чиқдилар... Бошмоғи полни қириб-тирнаб келаётгани эшитилиб турарди. Кейин жонлари борича похол тўшакка улоқтирдилар... У камерада ўзига келди. Аъзойи бадани титрарди. Тўрт тарафида кулранг, ифлос тўрт девор: не балолару не даҳшатларни кўрмаган бу деворлар!

Бурчакда — инсон ожизлигининг тилсиз шоҳиди — ахлат челақ турибди. Умарнинг бурун катаклари керилиб, сочлари тип-тикка бўлди. Кўзлари косасидан чиққудек. Қорнида санчиқ турди. Раҳмсизларча калтакланган йигитнинг бутун вужуди қақшаб оғрир эди. Ҳеч нарса сезмас эди.

У зўр-базўр ўрнидан туриб, қафасга тушган айиқполвондай, қамоқхона бўйлаб айлана бошлади. Бу толиқтирувчи хонада кезиш уни бир оз тинчлантирди.

«Қани энди, мени олдинда нима кутаётганини билсам!»

Фикр-ўйлари унга тутқич бермас, худди ҳуркитиб юборилган балиқ галасидай, бошида гужғон ўйнар эди. У фикрларини бир ерга жамлашга, эс-ҳушини ўнглаб олишга ҳаракат қиларди. Қандай бўлмасин, тўхташ; ғазаби қўзиган йиртқичдай қопқонда саросимали айланишни бас қилиш керак.

Лабларидан ҳануз қон сизар эди. Оғзида қон қуюлиб қолибди.

У ерга ўтирди, оёқларини йиғди ва нима воқеа бўлганини ўйлаб бир нуқтага тикилиб қолди. Яқингинасида қайсидир эшик гижирлади... Кимнингдир гурс этиб йиқилгани эшитилди... Шунда бақиргиси келди. Бироқ овози бўғзида қолди. Нима бу, қўрқувми? «Бундан баттарига ҳам тайёр бўлиб туриш керак. Ҳеч нимани ўйламай, чидам билан кутиш керак. Бемаънигарчиликни қаранг-а! Наҳотки одам ўзини ўйламасликка ва итоаткорлик билан жимгина қисматини кутиб ётишга мажбур қила олса?» Бошида минг бир хил тахмин гужғон ўйнай кетди. Онги чора топишга уринарди. Танаси эса курашни давом эттиришдан бош тортарди. Хулласи калом, бутун вужуди бузуқ компас мили янглиғ бетиним титраб-липиллаб турган, зўр бериб ишлаётган тафаккур билан таслим бўлган, бўйин эгган танаси орасида тилкаланаётган эди. «Терга ботяпман... Бу мен ўзим, бу менинг терим... айнан ўзимдан чиқаётган тер эканини ҳис этишим, бунга ишонч ҳосил қилишим даркор... Бу оламни кўраётган ўз кўзларим эканига қаноат ҳосил қилмоқ учун кўзларимни очишим керак». Тан қурғур бировнинг танасига ўхшайди. Бу шайтон васвасаси... вужуд ўзича яшайпти, нимани хоҳласа, шуни қиляпти: йиқилади, тўхтайдди, қалтирайдди, тек қотади, туради, ўтиради... Фикрлар чалкашиб, елиб-улоқиб юрибди.

«Аъзойи баданимдан тер қўйилиб, қуриб, яна қўйилиб, тагин қуригунича қанча вақт керак экан? Бир соатми... уч кунми... йигирма дақиқами?.. Бирор мушагимнинг таранг тортилиши, нақ дириллаб-ўйноқлаб турадиган бўлиб таранглашиши, кейин бўшашиб, латтадай шалвираб қолишигача эса қанча вақт кетаркан? Бошқалар... Бу қийноқларни мендан олдинроқ бошдан кечирганлар. Улар ҳали тирик, улар ҳали нафас олишяпти. Уларнинг юраги тепиб турибди ҳали. Демак, улар омон қолишди, орамиз-

дан кетишгани йўқ... Улардан ҳали нимадир сақланиб қолган, жин ургур!.. Ёнгинамизда эса бошқалар; улар ўз қисматларини кутишяпти, эҳтимол, турли камераларда аллақачоноқ «калима келтиришаётгандир». Мана, суякларнинг қасирлагани эшитилди... Узиб юборилган кўк томирлардан тизиллаб қон отилапти... Соат сайин мурдалар уюми тоғдай ўсиб боряпти... Бу иш тинчлик пайтда бўляпти яна... Худди шундай, камераларда худди менга ўхшаган одамлар... айнан шу сўзлар... айнан шундай азоб... турмадан чиқишда бир-бировига қанчалик ўхшаб кетади-я ҳаммалари! Фикр-ўйлари ҳам бир хилда... Бунини уларнинг кўзлари айтиб туради. Аммо энг асосийси бунда эмас! Улар ўзларини калтаклашларидан талайгина вақт илгариданоқ қаршилиқ кўрсатишга, курашга тайёрдирлар. Бироқ ўзининг ҳақлигингга ишонч ҳосил қилмоқлигинг учун то суякларингни мажақлагунларича кутишининг ҳожати йўқ. Бу сенинг ҳақлигининг, афсуски, муқаррар ортиқча исботи, холос... Ҳамма ерда худди шундай кўргилик, худди шу жанг. Ҳамма ерда зулм-ситам, азоб-уқубат, зеро, ҳамма ерда ҳам инсонни эзишга изн бергувчи қонунлар ҳукмрон».

Фикрлари яна қутуриб елиб-югура кетди... Энди у келажак ҳақда ўйлаётганди... Деворлар эса унга воқеликни эслатиб турарди. «Деворлар, тошлар, ўлик тошлар ва мен... тирик одам... Мен гўё лангиллаб турган лава оқимидан бунёдга келганман. Мен ном-нишонсиз кетган марҳумлар сафига қўшилдим, мен ўзимни бир қум заррасидек ҳис этдим, мен ҳақ-ҳуқуқсиз ва хўрланган, ҳатто ўзидан хотира шарпасини ҳам қолдирмай бу дунёдан гойиб бўлиш учун олдиндан биродарлик мазоридан жой олишга ҳозирланган ғарибу ғурабо қурбонлар очган йўлдан бордим. Полициячилар келгунча мен ўзимни, инсонман, одамлар орасида яшаяпман, деб ҳисоблардим... Ҳа, мен инсон эдим... Миям аниқ-тиниқ ишлар, танам ўзимга итоат этарди...»

ҚАЗБА

— Ҳалиям эски тасаввурлар яшаётган бу қашшоқ даҳалардан, кўпинча жиний ниятлар туғиладиган бу ачимсиқ мағзавали ўралардан, ушбу бузуқлигу нопоклик, айни чоқда қаҳрамонлик макони бўлмиш оламдан,

мустамлакачилар ёмон кўрадиган Қазбадан (чунки бу ерликлар уларнинг қонунларини тан олмай яшашни истайди), худди ана шу Қазбадан фалсафий асосни, истиқбол биносини ўчмас алангага айлантиражак милтираган учқунни топиш мумкин.

Шаҳид ниҳоят керакли сўзларни топди. Бу сўзлар Умар олдиндан фаҳмлаб етган нарсани ифодалар эди. Дастлабки учрашувларидан бошлабоқ Умар шарт-шароитни яхшироқ фарқлай оладиган бўлиб қолганди.

Шаҳиднинг қарашларида қандайдир ўзига хос дангаллик ва ишонч бор эди. Бу келажак бетига тортилган пардани олиб ташлагувчи пайғамбарларга хос мамнун ишонч эмас, балки турмуш машаққати ва аччиқ-чучугини тотган баркамол одамнинг умиди, инсонлар ўз қисмату ёзмишларидан юқори туришига, охир-оқибатда улар учун ҳеч қанақанги мумкин бўлмаган нарса йўқ эканига имони комил одамнинг айнимас, метин эътиқоди эди.

Умар гўё қоя қаршисидан чиқиб қолганди. Шунда у ўзининг ўсмирликка хос йиғлоқи ҳамда бефойда шиквашикоюту зорланишларини улоқтириб ташлаб, ҳамлага ўтди. Дастлабки тепаларни забт этаркан, у ниҳоят ўзлигини топди. Эндиликда у ҳам куч ишлатиш зарур, фақат шу йўл билангина одамлар онгида тубдан ўзгариш ясай олиш мумкин деб ҳисоблай бошлади.

Қазбадаги камбағаллар билан сўзлашишга тўғри желганида у энди ўзига нисбатан хайрихоҳлик уйғотиш учун одамларнинг кўнглини топишга уринмасди. Эндиликда у худди ўшаларга ўхшаган қашшоқ эди, айнан шу боисдан ҳам қулоқ солаётганларга ёқадими ё йўқми, бу билан асло ҳисоблашиб ўтирмай, бор ҳақиқатни очиқчасига айтар эди. У тезда кўплаб ғаним орттирди, аммо бундан заррача чўчимас эди. Зеро орттирган дўстлари ҳам талайгина эди, қанақанги дўстлар эди-я булар!

Орадан ойлар ўтди, бу доимий хотиржамликка рахна солгувчи Шаҳид бузғунчилик, қўпоровчилик ишларини ҳануз давом эттирарди. Умар ундан ортда қолмас, бироқ ёндош йўлдан борарди. Бот-бот фикр-қарашлари мос келмай қоларди, лекин бу оний баҳс-мунозаралар бир-бирларини чинакамига ҳурмат қилишларига халал бермасди.

Оқшомлари Шаҳиднинг «Ҳилол» қаҳвахонасида хўрланганлар оламига мансуб мискинлар: майда чорбозорчилар, ҳаммоллар, беватан дайдилар, «бангилар», «қай-

бошланиб кетди рақс.
Назар-писанд қилмай қотган бутларни
Ҳар ким олисларга ташларди назар...

У қўшиқни гулдурос олқишлар остида тугатиб, осто-
нада қотиб турган полициячиларга разм солди.

— Хўжайин ким? Ҳамма турсин!

Шаҳид улар ёнига борди.

— Хўжайин мен бўламан.

— Айт уларга, ўринларидан туришсин.

— Мен сенинг отанг билан қўйчивонлик қилишган эмасман, сенлама.

Улар уч киши эди. Алпкелбат, жасоратли Шаҳид қў-
лида тори билан улар қаршисида турарди.

— Нима... нима?!

Бошқа полициячи ўз шеригининг ожизона тутақшини
лоақал бир қадар пардалаш ўйида гапга аралашди. Зал-
да ғовур-ғувур бошланди.

— Бу ердагиларни тинтув қилишимиз зарур... Бу ерда
банг чекилади, деган маълумот бор.

— Тинтув қилишга қўлларингда ижозат қоғози бор-
ми?

— Нима?

— Ундай бўлса тинтийверинглар уларни... агар шунга
йўл қўйишса!

Қаловлаб қолган полициячиларнинг жавдирашлари
кузатувида Шаҳид хотиржамлик билан пештахта сари
юрди. Полициячилар нима ҳақдадир пичирлашиб олиш-
ди. Кейин улардан бири қўлини чўнтагига тиқиб, дағ-
дағали қиёфада Шаҳиднинг устига бостириб кела-
верди.

— Хужжатингиз!

Шаҳид шошилмай қўлидаги стаканни сочиқ билан
артиб, пештахтага қўйди-да, кармонини ковлаштириб,
тўрт буклоғлик қоғозни полициячига узатди.

— Нима бу?

— Нима бало, саводлари йўқми дейман? Бу полиция
бошлиғининг рухсатномаси, қаҳвахонамни кечаси соат
иккигача очиқ тутишга ҳаққим бор. Мижозларга келсак...
ўзларинг ҳал қилинглар.

Аллаким бир стакан чой сўради. Шаҳид плит-
када турган чойгумни олди. Полициячига тескари ўги-
рилди.

— Қани, бўлимга юринг.

— Сабаб?

— Сабабини ўша ерда биласиз.

У бафуржа чой қуйиб, сўраган одамга узатди. Остонада турган полициячилар тисарилиб йўл беришди. Шаҳид камзулини кийиб, уларга яқинлашди.

— Марҳамат, жаноблар, ўтинглар, мен орқанглардан бораман,— деб қўйди у истехзоли оҳангда.

Фиръавнлар олдинда, Шаҳид эса кетларидан йўлга тушишди. Залда маъқулловчи ғовур кўтарилди.

— Хўжайин унақанги қуёнюраклардан эмас-да, ўзиям!

— Қара, боплаб оғзиларига урдими!

— Бу қилмиши қимматга тушиши мумкин, бўлимда пачакилашиб, мулозамат қилиб ўтиришмайди.

Умар Шаҳиднинг пештахта ортидаги жойини эгаллади.

— Турган гап, қайтмайди у,— луқма ташлади Салоҳ,— ушлаб қолишади уни.

— Ҳар ҳолда кута туриш керак.

Ҳамма бу гапга қўшилди. Шаҳиднинг бир амаллаб қутулиб чиқишга имкони бор-йўқлиги устида бош қотира бошлашди.

— Қани энди, ҳамма унга ўхшаган бўлсами...— сўз қистирди кимдир.

Шаҳид икки соатлардан кейин қайтди. Уни нақ қаҳрамондай кутиб олдилар. Ҳаммалари уни қучоқлашга ташландилар. Гўё у Маккан Мукаррамадан қайтгандек. Шаҳид ҳадеб жилмаярди.

— Ҳаммани зиёфат қиламан.

— Хўш, қалай? Тинчидими ишқилиб?

— Муфаттишга учрашдим. Бу осон иш эмас. Асосийси бошингни ғоз тутиб, кўзларига тик қарашинг керак. Шунда ё эсон-омон қутулиб кетасан, ё ишинг пачава бўлади. Сенга майда-чуйда ишлар билан тирғалишмайди. Уласи қилиб калтаклашади-ю, лекин фақат бир мартагина. Аммо-лекин сал бошингни ҳам қилдингми, тамом, бўлар-бўлмасга, иложини топди дегунларича, дўппослай-веришади.

У бу борада ортиқ гапириб ўтирмади. Жавобидан ҳамма қаноатланди. Лекин Умар кўпчилик қатори, полиция бўлимида нималар содир бўлиши мумкинлигини яхши тасаввур қилар эди.

Кўча. Гира-шира қоронғилик. Бош-охири йўқ тош кўчалар. Нағалли пошначаларнинг тақир-туқури эшитилади.

Лайло уйига қайтпти. Оқшомги соат саккизлар. Онда-сонда учраётган йўловчилар унга суқланиб боқадилар. «Қиз бола юзи очиқ юрибди... тагин кечаси» қабилида таънали пичирлашлар эшитилади. «Ҳеч ким тушунмайди мени,— ўйлади Лайло.— Бу пайтда катталар болаларини ётқизиб, ниҳоят, танҳо қолишади. Радио эшитишади. Шаҳарнинг европаликлар турадиган томонида чироқлар чарақлаб туради. У ерда жуфтлар висол дамига етадилар. Қизнинг исми Жанна, йигит — Пьер. Улар бахтли бўлишса керак. Улар учун бу нарса осон ва жўнгина иш. Бизга эса жудаям қийин бу... Эҳтимол, улар ҳозир бир-бировларининг қучоғидадир. Мени ҳеч ким ҳеч қачон қучоқламаган. Ростки бу ман қилинган экан, ростки бу фақат ўшаларгагина мумкин экан, демак, ёқимли бўлса керак».

У ҳозир атрофига қарамай, алангламай борарди. Аржей кўчасидан ўтиб кетаркан, уйдан ўтиб кетганини ҳам пайқамади.

«Фарид бунга қарши, албатта. Ич-ичимда мен ҳам. Кеча судда мендан кўзини узмади у. Бунақанги тикилишини сира-сира кўрмагандим. Ўзгариб кетибди у. Турмада одам бошқача бўлиб кетади... У мени бор-йўғи бир мартагина ўпган. Кейин уялганидан шолғомдек қизарганди. Мен бўлсам бунинг ҳеч қанақанги ёмон томонини кўрмагандим. У ҳеч қачон ҳатто кўзимга тик боқмасди. Балки буям одатимизга тўғри келмас... Афтидан, Умар одамни лақиллатиб кетадиганга ўхшайди. У ҳаммадан бошқача ўйлайди. Шаҳид ҳам шунақа...»

Оёғи остида, очилаётган қулфнинг шиқиллашини эслатиб, бир тош чирс этди.

Одим шарпалари гўё сув суриб бораётган қумнинг овозидай шитирлаб эшитиларди.

«Уни жавобгарликка тортишлари тайин».

— Йўқ,— сўзини қатъий тугатди Шаҳид.— Фарид бу қизни севмайди ёки тўғрироғи, унинг самимийлиги, қалбан ўзига яқинлигини яхши кўради. Фарид уни ўз нутқлари билан ром этишни ёқтиради. Қиз унинг таъсирига осонгина берилаётганини кўриб, кўнгли мумдай эрийди.

Фарид уни эмас, балки ўзининг сафсатабозлигини севади.

У тамаки сумагини ўпкасини тўлдириб тортди, тутун орасидан кўзлари нақ қайнаб-биқирлаб турган оқимга улоқтирилган икки тангадек, учқун сачратиб, бежо чақнади.

— Лайло ҳам буни билади, у ўзининг юриш-туриши билан Қазбадаги бошқа қизлардан ажралиб туришини жуда яхши тушунади. У чодрадан сира иккиланмай воз кечди. Онгли равишдами ё йўқми, ҳар қалай у ўз даврасига муносиб эканини исботлашга интиляпти. Унинг Фарид билан муносабати, ақоидга қизиқиши бунинг далилидир. У бамисоли очилмаган бўз еру Фарид бу ерга қиз учун тушуниб етиш мушкул бўлган қуръон ҳақиқатлари уруғини сочяпти. Қиз унинг қўлидан шалдироқ китоб варағи сингари сирғалиб чиқиб кетяпти. Ҳатто у қиздан ажраб, воз кечиб улгурмасидан бурун қизнинг ўзи унинг қўлидан чиқиб кетиши ҳам мумкин. Ҳамма фалокат шундаки, одамлар унинг бу йигит билан муносабатига мардлик деб қараяптилар, ваҳоланки қиз йигит орқали уларга яқинлашишнигина истайди, холос. Дарвоқе, сен буларнинг бари қизнинг Фаридни севишига монелик қилолмайди, деб ўқитмоқчи ҳам бўласан!

Ярим очиқ деразадан кўчанинг шовқини эшитилиб турибди. Хонани тўлдирган тамаки дуди паға-паға булут мисоли сузиб юрибди.

Умар чуқур ўйга толгандек кўринарди. У мушакдор, бақувват оёқларини узатганча ерда узала тушиб, бошини деворга тираб оёқларига қараб ётарди. Шу тахлит кузатганда оёқлари ақл бовар қилмайдиган даражада катта бўлиб кўринарди.

У гавдасини янада антиқароқ, келбатига номуносиб бир ҳолатда кўрмоқчи бўлди. Ҳаддан ташқари кулгили бўлиб кўринди. Буни қаранг-а, шу жамики суягу мушаклар шахсан уники, Умарники бўлса-я! Бироқ ўзига гўё четдан туриб боққан эди, шунда ўз гавдаси бировникидек таассурот қолдиргани уни завқлантириб юборди. Шаҳид эса ҳамон бетиним, шартта-шартта, кескин сўзлаётганди... Оддий чой таъми Умарнинг диққат-эътиборини бир ерга жамлашига халал бераётган эди. Воқелик гўё иккига бўлинганди...

Шаҳид эса сўзлагандан-сўзларди:

— Фариднинг мияси турли хил қадимдан маълуму машҳур, лекин ўртамиёна ислом ҳақиқатлари билан ғовлаб кетган. Талайгина асрлар мобайнида айниб, заволга учрай борган диний сабоғу таълимнинг самараси бу. Энг ёмони шундаки, дин — бизни асоратдан қутқарадиган қурол эмаслигини англайди ёхуд ҳозирги дамда англаб етди. Ўз манбаидан батамом ажраб, қатор ўлик маросимларга айланиб қолган дин халққа эмас, балки асосан мустамлакачиларга хизмат қилади. Қамоққа олинганидан кейин Фарид ночор аҳволга тушиб қолди. Хўш, эндиликда у манави мўмин мусулмонларга, манави дўкондору баққолларга нима ҳам десин? Ахир у ана шуларга «Қаломулло»дан ваъз айтмасмиди. Унинг тасаввурлар олами қулай-қулай деб турганда булар Фариднинг ўзини айбдор ҳисоблашади-ку? Энди нима қилсин? Айнан шундай бир пайтда бошига кулфат тушди-ю, лекин кема ҳалокати пайтида яқин-атрофида жонини сақлаб қолгувчи қайиқ, янги ғоялар олами кўринмади. Шундай қилиб, ўзга аҳду қарори бўлмагани туфайли у қаҳрамонликнинг ана шу хили — аввалги ғоя-эътиқодларига содиқ қолишни танлади. Ўз кемаси билан бирга сув остига ғарқ бўлишга аҳд қилган кекса дарға сингари. Аммо ўшандан эътиборан унинг онгида рахна очилди ва бу рахна токи фалокат рўй бермагунича кенгайгандан-кенгая бораверади...

Шаҳид Фариднинг аста-секин улғайиш йўлини таърифлашга тиришиб, муносиб сўз танлар, хотиралари қатини титкиларди.

Умар диққат билан тингларди. Наздида, Шаҳид шундоқ унинг кўзи олдида жарроҳ тиги билан Фариднинг миясини шартта икки паллага бўлди. Хаёлий манзаранинг бунақанги тиниқ-равшан намоён бўлгани уни чўчи-тиб юборди.

Шаҳид яна тилга кирди:

— У бошдан кечирган ҳақорат, таҳқир ва жазо унинг учун бағоят муҳим. Бу нарсалар мутаносиблигини бузади. Бу ерда, ўз одамлари орасида, бошқалар нафасини сезиб турганида, у ҳамиша ички бир мутаносиблик ҳисси билан яшаган эди. У кўзи боғлоқ ҳолда ҳам бемалол олға юриши мумкин эди. Елкасига тушган зарба кўзларини очишга мажбур этди, эндиликда у ўзидаги йўқотиб бўлмас, узлуксиз катталашиб борувчи рахнани муттасил кўриб туради. Мантиқан қараганда, бадарға қилиниш

хавфи бор. Бироқ яна ҳар нарса бўлиши мумкин. Ҳатто ўз жонига қасд қилиш.

— Ўз жонига қасд қилиш... ўз жонига қасд қилиш...— бир неча маротаба такрорлади Умар қандайдир лоқайд, эҳтироссиз бир оҳангда, гўё бу ибора оҳангидан у тасаввурот оламида яратган нарсани, ўзи билан Фарид орасидаги асосий фарқни излаётганга ўхшарди.

Йўқ, ўз жонига қасд қилишни ҳисобга қўшмаса ҳам бўлади, унинг табиатига тўғри келмайди бу,— аниқлик киритди у.— Эҳтимол, ақлдан озса-озару, аммо ўз жонига қасд қилмайди.

Бейхтиёр оғзидан чиқиб кетган бу сўзлар уни даҳшатга солди. Ахир Фариднинг тақдири унинг измида эмаску, у бу борада бир нарса дея олармиди? Ахир у Фаридни жиннихонага тиқармиди ё бўлмасам энг яқин анҳору дарёга чўктира оладими? Бунга ҳаққи борми унинг?.. Ҳаёт, ҳаётнинг ўзи унга қутулишнинг зарурий йўлини кўрсатиб беради. Ҳаётнинг йўллари қоронғи... Ким нима бўлишини билиб бўлмайди... Қўрқоқлар қаҳрамон бўлиб чиқадилар... Орқада судралганлар олдинги сафда, биринчи бўлиб қоладилар. Паканалар йирик бўлиб кетадилар!

Шаҳид деди:

— Йўқ, у икир-чикирлар билан ўралашиб қолмади, фикр-ўйи аниқ бир мақсадга қаратилган. У қуръондан мисоллар билан мулоҳаза юритади. Унга бир мушт туширинг, кўрасиз, оғзидан оятдан бошқа нарса чиқмайди! Ақидапарастлик, чамамда, телбаликнинг энг яхши дори-си, хусусан, шунинг учунким, унинг ўзи айниган, хаста тафаккурнинг бир кўринишидир. Фарид учун яккаю ягона чора қолган: бу ҳам бўлса, ана шу ақидапарастликни унутиш, таг-томири билан суғуриб ташлашдир. Бироқ у, аввал ҳам бундай қилолмасди, ҳозир ҳам бундай қилолмайди. Кундай равшан гап, эгри дарахтни асло тўғрилаб бўлмайди. Хўш, башарти Лайло хусусига қайтадиган бўлсак, бояги гап... Қиз йигитнинг ҳаётида муҳим ўрин тутмайди. Умуман олганда, хотин зоти унинг учун қанчалик қимматга эга? Қиз боланию гапирмасак ҳам бўлади.

Умар асабий ҳолатда қаддини ростлади. У Шаҳиднинг Фариддай ажойиб дўстига берган баҳосига қўшила олмасди. Бир муддат, назарида, Шаҳид гўё сурбетона тиржайганча Фариднинг жасадини ёраётган жарроҳ бўлиб кўринди. Шунда қўққисдан кўз ўнгидан касалхона

каравотида ётган дўстининг шишиб дўмбира бўлиб кетган башараси жонланди.

— У ҳар қалай тирик одам. Шундоқ экан, уни юрадиган бир қоп гўштга айлантиришнинг ҳожати йўқ, сен қиймалаш осонроқ бўлсин деб шундай қиляпсан. Сен нуқсонларини ҳаддан зиёд бўрттириб, унинг маънавиётини қашшоқлаштириб юборяпсан. Унинг фикрлари... Бошқа нарсаларга солиштирганда унинг фикрлари нима деган гап? Ҳеч нима, ҳатто эътиқод ҳам одам боласини қатордан суриб чиқаролмайди. Сен йигит ҳарбий хизматга яраш-ярамаслигини бир қарашда аниқлайдиган ёлловчи сержантга ўхшайсан. Хўш, бундай қилишга нима ҳаққинг бор? Нимага шундай қиласан? Утмиши учунми? У биринчи бўлиб ўша ўтмиш билан ора очди қилишни истаб қолади, кўплар қатори тусини ўзгартади. Бу юзлардан, бу қаттиқ қимтилган лаблардан ивиган лахта қон исю таъми келиб турибди... Бу юзлардаги нигоҳларда ўт чақнаб турибди, гуруллаб аланга кўтарилиши учун йилт этган учқун кифоя! Ҳозир албатта нимадандир фойдаланмоқ — нималигининг аҳамияти йўқ — ва тезда ўтиб кетгувчи ожизликни енгмоқ шарт. Сўзларни эҳтиёт бўлиб ишлатиш керак, йўқса, маънога путур етказиб қўйиши мумкин. Балки ёнингдан ўтиб кетаётган йўловчига мурожаат қилинадиган «биродар» ибораси шунчаки бир такаллуфгина бўлиб қолмайдиган фурсат ҳам келар; у зарурат, ишонч-эътиқоднинг тимсоли бўлиб қолади ўшанда. Сен бизни юксакларга кўтариш эҳтимоли бўлган нарсани куртаклигидаёқ бўғиб-янчиб ташламоқчисан-а.

Умарнинг ғайриодатий қизишаётганидан ажабланган Шаҳид бу дабдабали сўзамоллик тазйиқи остида сал бўшашди.

— Фаридга ўхшаганлар истисно. Шунинг учун умумлаштирмай қўя қол.

— Сен унинг художўйлигини хушламайсан.

— Асло! — тутақди Шаҳид. — Ислом йўлида ўн беш йил мадраса тупроғини яладим. Дин мен учун ҳайитда қурбонликка қўй сўйиш ёки ўттиз кун рўза тутишдангина иборат эмас. Қани айт-чи, туну кунларини масжидда ўтказаетган ўша каллаварам маҳмадоналар — исломни биледи деб ўйлайсанми? Токи улар маъмурлар ва диний маросимларни ўтказиш бўйича комиссиянинг ижозатию рағбати билан фаришталар эркак жинсидами ёки аёл, деган мунозара ила овора эканлар, ганимларимиз қони-

мизни зулукдай сўриб ётибди. Гарчи мен художўй одам бўлсам ҳам, сенга айтсам, мўминларга ҳар жума ваъз айтувчи насиҳатгўй-ювиндихўрлардан кўра бир неча забардаст, яхши қуролланган даҳрию шаккокларнинг кўпроқ нафи тегиши мумкин эди. Ислом — бутун бошли маданият қасрини қуриб, жаҳон маданиятини бойитган ҳаётбахш манба, 1830 йилларда ҳали дин-эътиқод жазо-йирликларнинг жон-тани эди. Босқинчилар араб тили ўқитишни бекор қилиб, диннинг музаффарона юришини тўхтатдилар, диннинг жонига қасд қилдилар. Эндиликда бўлса, ана шу аянчли урвоқни асраб қолишга, бизни ўз зиддиятларимизга кўмиб ташлашга уриниб, бир замонлар савлат тўкиб турган маҳобатли ҳамда улкан бинонинг харобаю қолдиқларини авайлаб, тиш-тирноқлари билан асрамоқдалар. Қуръонни бузиб, сохталаштириб, қанчадан-қанча саводсиз диндорлар гуруҳини етиштириб бермоқдалар. Масжид уларни ғафлат уйқусига солиб, кўзларини тиндирыпти... Аниқ, равшан режа. Ога, бошога, муфти, имом... Маккаи Мукаррамага борадиган йўл Париж орқали ўтади. Олло таоланинг жаннатига тушмоқлик учун префектурага марка ёпиштирилган ёзма илтимоснома бериш керак. Токи рухсат этгунларича эса, яхши ухлай туринг, дея истак билдириб, қўлингга ўринкўрпа тутқизишади. Айниқса шаҳарларда... Француз маданиятининг шарофати бу. Баъзан шундай ҳам бўладики, улардан бировини омма ичидан судраб чиқиб, микрофонга рўпара қилишади. «Сиз арабча мулоҳаза юритасизми ёки французчами?» — деб сўрашади. Борди-ю, ўнғайсизлансангиз, бу сизнинг маънавий бойлигингизни билдиради. Ҳартугул, ҳозирча уларни мустамлакачиларнинг расталарида антиқа бир мевадай намойиш қилишмаяпти, холос. Бу мевалар мустамлакачиликнинг мурдор самарасидан бўлак нарса эмас! Хўш, учинчи тоифа-чи! Қишлоқларда мулоҳаза юритиб, бош қотириб ўтиришмайди, у ерда шунчаки: «Улед Сиди Шайхни ўлдиришибди... Бинни Омроннинг бола-чақасигача бадарға қилишибди... Уларнинг ери илгарилари ўттиз баравар катта эди...» қабелида эслаб қўйишади.

Қишлоқларда сабр-тоқат билан кутишяпти. Улар инсоф, ҳалоллик, покизалик борлигига, эски дориламон замонлар қайтишига ҳанузгача ишонишади. Улар токи қон тўкилмагунига қадар шубҳаланишаверади. Ҳозирги аҳвол-шароит мана шунақа, буни билиб қўйиш керак.

Ўзимга келганда эса, заҳар тилли, қора ниятли одамлар уқтирганидек, шаккоғу даҳрий эмасман. Аён гапким, диний удуму маросимларга кўпдан буён амал қилмай қўйганман. Гарчанд вужудимда дин тори садо бериб турган бўлса-да, тизза букишни тамоман рад этаман — худди шундай қатъият билан қариликка қарши курашман. Кексайиб бораётган танамни даста хивичдай ўтли фикрлар билан муттасил ёшартириб, ғайратга миндириб бораман. Мен ўзимни яхши кўраман,— бошқалардан ортиқ эмас, албатта — аммо ёшлигимга содиқ қолишни истайман, аини чоқда узоқ умрим давомида ҳаёт берган сабоқларни ҳам унутмайман.

— Ҳаммамизнинг ҳам ёшлигимиз худди шундай ўтган,— деб қўйди Умар.

Шаҳид гапга эътибор ҳам бермай, ўзи ҳақида ҳикоя қила бошлади. У гўё ўз-ўзи билан сўзлашаётгандай ҳикоя қиларкан, аста-секин илгариги жўшқинлиги қайта уйғона борарди. Бу кеча алангадай ловиллаб кетди. Умар Шаҳиднинг йирик башарасига тикилиб қолди.

— Оламини қайта қурмоқчи бўлганларга ҳамон ишонаман, эллик ёшда бу осон эмас. Мен бу ердан олис бўлмаган кичкинагина қишлоқда дунёга келдим. У жойнинг ери ярамайди, экин-тикин қилиш амри маҳол эди. Уч мустамлакачи қўшни французлар теварак-атрофдаги деҳқонларни ишга ёллашарди. Отам ғалаёнлардан бири пайтида қатл қилинган. Улед Сиди Шайхлар хонадонининг сўнгги фарзанди эди. Шу боисдан маъмурлар унга олайиб юришарди. Табиат чангалидан минг машаққат билан ажратиб олган икки юз гектарча ери бор эди. Бу ер жўжабирдай оилани, бу ҳам етмагандек, узоқ қариндош-уруғларни ҳам боқарди. Нақ чинордай келадиган отам жуда камгап эди. Меҳнатни ва ўз қарашларида собит туришни ҳаётий йўли деб билар эди. Уйда ҳеч қачон сиёсатдан, ҳар қалай беҳуда сафсатадангина иборат сиёсатдан оғиз очилмасди. Улед Сиди Шайхлар бу ҳақда гап сотишмас, ҳеч қачон сайловда овоз беришмас, на мэриянинг, на французларнинг судини, на депутатларни билишни истар, на олий полиция бошлиғига ҳўрмат-эҳтиром кўрсатардилар. Улар фақат қўлга қурол олишга тўғри келгандагина омоч ёнидан жилардилар.

Қабила ўзининг энг азамат, энг яхши ўғлонларидан айрилиб, нураб-тўкилиб борарди. Бот-бот Улед Сиди

Шайхлардан бирор кимсани дафн этишар, улардан камдан-ками ўз ажали билан оламдан кўз юмарди.

Бу воқеа ўрим палласида, ҳайитга бир неча кун қолганида юз берди. Шуни айтиш керакки, деҳқонлар мустамлакачилар учун далада кунига ўн тўрт соатлаб ишлашарди.

Бизнинг замонамизда ҳайит оддий маросимга айланиб, ўз моҳият-файзини йўқотган. Лекин ундан одамларни курашга илҳомлантириш учун ўзига хос бир қурол тариқасида фойдаланган маъқул эди. Бу айёмда барча ясаниб-тусанади, мириқиб овқатланади. Халлоқи оламга ҳамду сано ва шукрона ўқиб, қариндош-уруғ, яқин-йироқларини бориб кўради. Ҳайит ота-боболаримиз ўзларининг озод ерларида оч чоптириб юрган замонлардаги, ҳозир унут бўлган биродарликни қайта тиклашга ёрдам беради.

Мустамлакачилар, ўрим ишлари секин жияпти, деган қарорга келадилар, шу сабабли деҳқонларга ҳайит кунини эрталаб далага чиқишни буюрадилар. Отам эса ишга чиқмасликни маслаҳат берди. Сенга айтсам, у ҳеч кимнинг хизматини қилмасди, лекин фаллоҳлар ҳаминишанинг сўзига қулоқ солишарди, бу гал ҳам ундан маслаҳат сўрашди. Эртасига мустамлакачилар мэр иштирокида қишлоқ аҳлини бозор майдонига тўплашди. Жамихи эркаклар йиғилишди. Оломонни олағовур оралаб қолди. Ҳар ким қаршилиқ кўрсатиш ва ҳозирча сақланиб қолган ана шу арзимас эркинликни ҳамоя қилиш зарурлигини беихтиёр сезиб-пайқаб турарди. Очигини айтганда, ниҳоятда оз ҳақ-ҳуқуқлари қолганди... Умуман, ҳар ким билганича, хаёлига келганини гапирарди.

— Қаломуллонинг айтганини қиламизми ё мустамлакачиларнинг буйруғиними — икковидан бирини танланглар! Бегоналарнинг қонунларига шунча итоат қилиб келганимиз етар! Келгиндилар ахир шаҳарда яшайдилар, далада бор-йўғи бир йилда бир марта, ўрим палласида келадилар. Улар бизнинг еримизда етиштирилган бутун бойликни сўриб-шилиб олишса бўлгани, бошқасига тупурадилар.

Отам уларга, ҳар бир мўмин мусулмон бугун бутун фикр-зикрини оллоҳнинг йўлига бахшида этиши лозимлигини айтди, бу ёғ бойлаб кетган мустамлакачилар хизматига чиқмасликни, башарти фаллоҳлар бир ёқадан бош чиқарсалар, ҳеч қанақанги куч уларнинг аҳдини

Ўзгартира олмаслигини таъкидлади. Оппоқ фуражка кийиб, қора кўзойнак таққан мэр пиллапояда турган жойида оломонга қарата нутқ сўзлади. У французчалаб гапирди. Деҳқонлар кўп сўзига тушунишмасди, лекин овозидан унинг дарғазаб экани ошкора кўриниб турарди. Далага ишга чиқилмаганини маъмурлар исён деб билишларини, шундоқ экан, эркаклар ва уларнинг оилалари учун оқибат аянчли бўлишини, аскарлар кўмагида исёнкорларнинг бор буд-шудлари мусодара қилинишини гапирди у.

Тилмоч мэрнинг нутқини тахминан шундай таржима қилиб берди.

Шунда оломон тўда-тўдаларга бўлинди. Майдон олаговурга тўлди.

— Бизга иш бермай қўйишмас ахир?

— Албатта, бундай қилишмайди, унда қандай кун кўришади? Уларни боқаётган биз-ку, ахир!

— Мен уйда қоламан!

Отам ҳаяжонга келган одамларни оралаб юрар, баҳс-тортишувларга аралашар, фаллоҳларга таслим бўлмасликлари зарурлигини исботлашга ҳаракат қиларди. Мэр каттакон катак рўмолчаси билан пешонасидаги терни артди. У отамнинг пиллапояга кўтарилаётганини кўриб турарди.

— Уларга айт, Улед Ҳасан, мундоқ ақлларини ишла-тишсин.

Пиллапояга чиққач, отам оломондан хийла баландга кўтарилганди. Ҳамма нафасини ичга ютди. Мен отам билан фахрланиб турардим: ахир у қабиладошларимиз билан гаплашаётган эди-да... Яна-тагин уларга мэрнинг зинапоясида туриб мурожаат қиляпти-я! У бу ерда бош-қош эди. Вазият шуни талаб этаётган эди.

— Халойиқ! Наҳотки сизлар илгари ўзларингизга қарашли бўлган ерда арзимас чақа учун тер тўкишдан бирон вақт бош тортган бўлсанглар? Улед Сиди Шайхларнинг бутун бир авлоди бу ерларни ўз терлари билан суғориб келди. Ҳозир ҳам ҳеч нима ўзгаргани йўқ. Отабоболаримиз еридан бизни суриб чиқарганлари етмагандек, энди булар бизнинг оёқ-қўлимизга кишан ҳам урмоқчилар. Илгарилари меҳнат тўқлик, озодлик келтирарди. Ҳозир ҳеч қанча қадр-қимматингиз йўқ, баҳонгиз болта ёки омоч тиши нархидан паст бўлса пастки, тирноқча ортиқ эмас. Сизлар буйруқ билан ер тимдалашга туша-

сизлар, бугдой сочиб, уни ўриб берасизлар, илло, ўзларингизнинг кўрганингиз сули нон. Гоҳо эса одам эканингизни ҳам унутиб қўясизлар. Мана сен, Салоҳ Беррук,— сўзини давом эттирди у бармоғини бигиз қилиб шу ерда турганлардан бирини кўрсатиб.— Мана шу мэрия биноси тушган ер сенинг отангники эди, у ўз ерини ҳимоя қилман деб ўқ-дори дуди остида ҳалок бўлди. Ёки мана сен, Умар Диаро, сургунда шаҳид бўлган отангнинг суяклари ҳанузгача Янги Қаледонияда ярқираб-сочишиб ётибди. Башир Сид Али, боши мажақланган биродарингни даладан топиб, худди дайди ит сингари тун қоронғисида лаҳадга қўйдинг, қул бўлишни истамагани сабаб бўлди бу кўргилигига. Улар биздан бош кўтаришга журъат этмасликни, янада пастроқ букилишимизни талаб қилишмоқда. Қонун — улар томонда, бундан фойдаланишмоқда улар, аммо сизнинг ҳам ҳуқуқингиз йўқ эмас. «Ҳақ-ҳуқуқ ҳар нарсадан юксак туради», шундай дейилган қуръонда. Кўзларингни очинглар, етти букилиб топган нонингиз фарзандларингиз томоғидан ўтмай қолиши мумкин, болаларингиз озодлик йўлида жабрдийда ажодларнинг руҳларини чирқиратиб, сизларнинг вужудларингизни босиб-янчиб ўтадиган кунга қолиб ўтирманглар. Эртага — ҳайит. Марҳумлар руҳини ёд этмоғимиз лозим, қотилларга хушомаду мадҳия ўқиб, ажодларга хиёнат қилманглар яна.

Отам зинадан шошилмай туша бошлади. Қўллар ҳаволади. Шиддаткор, дағал арабча сўзлар дим, оғир ҳавода тўлқинланиб-тебраниб турарди. Кўзлар чақнарди. Одамлар бир-бировлари билан яқинлашиб, иноқ бўлиб қолгандилар.

Бу отамнинг энг гўзал қўшиғи бўлди.

Отамнинг эҳтиром-ла йўл очаётган тигиз оломонни оралаб ўтиб бораётганини кўриб турардим. Эҳтимол у истиқболдаги жанговар кунлар ҳақида танҳо ўйламоқчи, мулоҳаза юритмоқчи бўлгандир. Шу топда наздимда бу ерда биз ўзимиз, ўзимиздан бўлак ҳеч зоғ йўқдек, мустамлакачилар қуриб битгандек, ўз тақдиримиз ўз қўлимиздадек туюлиб кетди. Ушандан кейин ҳеч қачон бундай туйғуни ҳис этмадим. Мэр содир бўлган воқеани маъмурларга хабар қилган жўнади, одамлар ўз куч-қудратлари суруридан маст бўлиб, бир-бировларини қучардилар. Ғовур-ғувур янги куч-ла бир нафасгагина авжга минди. Кейин қўл, оёқ, таналардан тўқилган ҳай-

батли занжир ҳалқалари сочилиб, майдон ҳувиллаб қолди. Бироқ ҳар қайсилари бу ердан вужудларида умумнинг бир заррасини олиб кетардилар. Яхлит ва яктан эпкин қамраган ушбу оломон ҳар қайсиларига қувват ва қатъият бахш этди, гўё одамларни бир-бировидан ажратиб турган ғову тўсиқлар кунпаякун бўлганди. Бу фикрни қандай қилиб аниқ таърифлашни билмайман, лекин ишга икки киши биргалашиб зўр берса, алоҳида-алоҳида ҳаракат қилганга қараганда хийла кўп иш битар экан. Агар икки киши учрашса, уларнинг ҳар бири ҳорғин ва лоқайд кўринади, ажралишаётганда эса улар қайтадан туғилгандай туюладилар. Умар, сен одамлар ҳатто бир ёқадан бош чиқариб, яктан бўлиб турган чоғларида ҳам уларни бир-бировидан ажратадиган нарсадан эҳтиёт бўл. Кўплаб қалблардан бир хил нидо отилиб чиқса, сўзнинг тоши вазмин, қудрати зўр бўлади. Одамлар фарқ пишган мевани егандай, озодликнинг таъминотиб лаззатланадилар.

Уша йиғиндан кейин ишлар бошқача тус олиб кетиши мумкин эди, аммо одамларимиз орасида чинакам аҳиллик йўқ эди. Бундай ҳолда эса ўйланган режаю қилинган аҳд ҳамиша ҳам амалга ошавермайди. Бир одам, биргина кишининг эрк-иродаси — ҳеч вақони билдирмайди! Умумий зўр беришлар деярли доимо ғалабага олиб боради, у чоғда тўкилган қон зое кетмайди. Борди-ю, ҳатто кўзғолон бостирилган чоқда ҳам бу ҳаммаси барбод бўлди деган гап эмас, кўзғолончилик руҳи яшайверади, эндиликда ўтмишга қайтиб бўлмайди. Энг муҳими, муваффақиятсизликдан ҳеч қачон хижолат тортма, кўз ёши қилма, кўксингга муштлаб: «Адойи тамом бўлдим!»— дея дод солма. Сен барибир ғолибсан, чунки ҳеч қанақанги мағлубият қалбингда илдиз ота бошлаган кураш ниҳолини яксон қилолмайди.

Мен майдонда бир ўзим қолдим ва бекорчиликдан мэрия биносини томоша қилишга тушдим. Бетон билан мрамардан барпо этилган, ҳашамдор ҳамда кибрли пештоқлари такаббурона кўк тоқига бош уриб, савлат тўкиб турибди. Шунга қарамай, водийга бодроқдай сочилган пастак-пастак кулбалар қаршисида қанчалар омонату мўрт.

Энди ҳар нимани кутса бўларди. Отам, одатдагидек, кечқурун қайтди. У мен билан узоқ суҳбатлашди, мен бўлсам у пайтларда она сути оғзидан кетмаган болакай

эдим. Ушанда ханузгача менга номаълум ва тушуниксиз ваҳимали сўзларни эшитдим. Бу сўзлар қулоғимга олтин танга жарангидай қуйилганди: «Биз биринчи марта ўзимизни-ўзимиз енгдик... Токи халқнинг ўзи бошқача бўлмагунича, ўзгармагунича, олло таоло бандаларининг аҳволини заррача ҳам ўзгартмайди. Юртимиз ҳозир бамисоли қора тахтага ўхшайди, ҳар қандай янги истилочи унга кўнгли тусаганини ёзаверади... Улар жамики нарсани ўзгартирмоқчилар... биз ҳатто уларнинг майлига қараб нафас олишимиз керак... сен арабсан, Улед Сиди Шайх, сен ҳамиша араб бўлиб қоласан. Сен ёлғиз эмассан... сен улар ҳалок этган кишилар учун ҳам гапиришинг зарур, зеро, сен — авлодимизнинг энг сўнги бутуғисан, сен — шаҳидлар эҳромидан омон қолган энг охири инсонсан. Энг муҳими, одамларни сев — бу яшашингга кўмак беради...»

1917 йил. Мен ўн уч ёшда эдим. 1917 йили отамни кўмдим. 1917 йилнинг 14 октябрида. 1917 йилдан эътиборан ўзимни катта одам деб ҳис қила бошладим. 1917 йилнинг 14 октябридан бошлаб. Ўн уч ёшимда рўзгор бошимга тушди: эркак бўлдим. 1917 йилнинг 14 октябрида...

Бугун — 1954 йилнинг 14 октябри — туғилган куним. Ҳаёт тўхтаб, узилиб қолмади: у отамнинг танасини тарк этиб, менинг вужудимда қайта дунёга келди. Мурдадан тирик танага кўчиб ўтди. Дарҳол, лаҳзада... Томирларимда она қабиламнинг қони оқиб турибди. Мен узоқ умр кўрдим, энди ўрнимга келувчиларни кутяпман... Йўқлик олами, рихлатга йўл тутмоққа шайланяпман. Ўрнимни оладиган биргина одамни эмас, нима билан яшаб, нима билан нафас олаётган бўлсам, барини олиб қоладиган авлодни кутяпман. Ҳозир замон бошқача. Истайманки, сизлар менинг вужудимдаги жамики ширани ўзлаштирсанглар. Тарқоқ, пароканда кучлар қўшилиб, бирлашиб, зўр, эркин қудратга айланса. Аёллар ой-кунлари яқинлашганини сезганларидай, мен ҳам пайқаб турибман: у рўёбга чиқади, ана шунда менинг толиққан, путурдан кетган танам қайта туғилаётган оламнинг шиддаткор ҳамлалари остида ларзага келади!

Мен ўрнимга ётганимда ухлашга ҳаракат қилдим, аммо кўзимга сира уйқу доримади. Уша йили овозим

дўриллаб қолганди. Наздимда терим пўст ташлаётганга ўхшарди. Бу жуда ғалати, оғир давр бўларкан. Отам, афтидан, остонада ўтириб олиб, ўйга толганча тамаки сумагини тутатаётган бўлса керак. Энди кўзим илинган экан, ўша заҳотиёқ ўйғониб кетдим: кимлардир гаплаши-шаётганди.

Шоша-пиша гандурани кийдим. Кимнингдир бировни қарсиллатиб ургани эшитилди. Кейин, худди бўғизлаган қўзичоқнинг бўзлашини эслатадиган бир бўғиқ овоз эши-тилди.

Мен чопганча остонага чиқдим, у ерда отам кўринма-ди. Тамаки сумаги ерда ётибди. Ҳали тарқаб улгурмаган тутун бурнимга кириб қичиштиради. Соф ҳаво мудроғим-ни бутунлай тарқатиб юборди; кўзим аста-секин қоронғи-ликка кўникди. Жимжит, зимистон кеча эди. Тўда-тўда булут нақ атайлаб қилгандек ой бетини тўсиб олганди. Олдинига кўзимга қоп-қора доғдай бўлиб кўринган нар-салар буталар эканини тусмоллаб билдим. Кейин атроф сал ёришгандай бўлди. Синчиклаб тикилиб, йўлдан тепаликка қараб кетаётган тўрт кишининг қорасини (улардан бири — ўртадагиси чайқалиб борарди) пай-қадим.

Эгнимдаги кенг-ковул гандурамнинг бари шамолда ҳилпирарди, чунки онам менга кийимни доим бўйимга қараб тикиб берарди-да. Ҳалиги липиллаб бораётган шарпалар томонга югурдим. Гандурам худди қанот қоқ-қанга ўхшаб шалоплаб оёқларимга уриларди. Мен уйи-мизнинг орқа томонидаги сийрак бутазордан ўтдим. Ён-бағирликда чақиртиканак туплари кўзга ташланди.

Энди бу ғалати шарпалар ўртасида кетаётган отамни аниқ танидим.

Танамни хавотирли бир ҳис чулғаб, юрагим шиф этиб кетди. Лекин бу мудҳиш ўйни қувишга уриндим. «Балки у махфий йиғинга кетаётгандир».

Аммо ерда ётган тамаки сумак, бошқалар қўлтиқлаб олган отамнинг зўр-базўр одимлаётгани-чи... Бунда бир гап борлигига ақлим етди... «Бир бало бўлмасдан олдин-роқ этиб олсам бўлгани...»

«Нима бўлмасдан олдин?» Фикрларим соат механиз-ми аниқлигида ҳадеб бир нарсага қайтавэрди.

Адир тепасида тўрт ғалати шарпа аниқ-тиниқ кўзга ташланди-ю, нариги томонга ошиб ғойиб бўлди. Мен тезроқ чопдим. Чақиртиканак поялари этагимга чали-

шиб-илакишавериб, гандурам йиртилиб кетди; ёнбағир тобора тиклаб борарди.

Мен ўзимни рақиб қароргоҳига кириб қолгандек ҳис этардим. Буталарда уйғотиб-ҳуркитиб юборилган сон-саноқсиз ҳашарот лашкарлари ғувиллашарди... Кимнинг-дир кўзлари менга қадоғлик.

Чакка томирларим лўқиллар, пешонамга маржон-маржон тер қалққан, ҳаво етишмай энтикардим, бироқ чопишдан тўхтамасдим. Мени ваҳм босди — атрофда ҳеч зор йўқ эди.

Адир тепасига етдим. Ҳеч ким кўринмади. Қаршимда, юз одимлар нарида Найзақоя қад кўтариб турибди. Шабада ўзининг муз нафаси билан бўғриққан танамга уфура бошлади. Совуқдан тишим-тишимга тегмай такилларди. Дод дегим, югургим, ерга ағанагим келди, ишқилиб қўрқувдан қутулсам бўлгани. Мен карахт бўлиб, тошдек қотиб, тилим калимага келмай қолганди.

Худди шу аснода хирқироқ бир фарёд тун зулматини чок-чокидан сўкиб, водий узра таралди. Нима бу? Бўғизланган йиртқичнинг ўкиригимми? Ёхуд жароҳатланган кўкракдан отилиб чиққан фиғонми?

Кейин борлиқни сукунат чулғади — бўшаб ҳувиллаб қолган қассобхона сукунати эди бу.

Сўнгра қоя ортидан уч шарпа сирғалиб чиқди-да, кўз очиб-юмгунча зулмат қаърига сингиб кетди.

Уша заҳотиёқ ёнбағирдан пастга отилдимми ёки адир тепасида лолу беҳол узоқ туриб қолдимми, ҳозир ёдимда йўқ.

Вақт тўхтаб қолгану мен қоядан юз одимча берида ерга михлангандек турардим. Дилни пора-пора қилгувчи бу фиғон мени бамисли тош устунга айлантирганди. Шу тахлит бу масофани зўр машаққат билан босиб ўтгунимча ёшим улғайиб, катта одам бўлиб қолдим гўё...

Отамнинг жасади оёқларим остида ётарди. Қоя ташлаб турган кўлага уни тузукроқ кўришимга халақит берарди. Унинг устига энгашдим. Кўкрагини пайпасладим: синдирилган қовурғалари этини тешиб чиқиб турарди. Пачақланган бошидан тирқираб қон оқар, қон қизғимтир увадага ўхшаган соқол-мўйлови, сочларидан силқир эди. Ортиқ қўрқмай қўйдим. Йиғламасдим ҳам. Кўзларим қуп-қуруқ, отамга тикилиб қолгандим.

Кейин уни сал кўтариб, тузукроқ ётқиздим. Нимага бундай қилганимни ҳатто билмайман ҳам. Отам учун ни-

мадир қилгим келганди. Ишқилиб, уни анави шарпалар ташлаб кетган ҳолатда кўрмасам бўлгани. У оғир эди. Қўлларини кўксига қўйиб, кўзларини ёпишга қурбим етди.

Ушанда отамнинг ёнида қанча ўтирганимни билмайман. Буни айтиш мушкул. Лекин у билан видолашишдан олдин кўп нарсани англадим.

Тонг отди. Сийрак буталар кўзга чалина бошлади. Шафқатсиз қуёш жасадни ёритди.

Мен ўша куни улғайдим. Катта киши бўлдим. Отамнинг қонига беланиб турарканман, асрлар мобайнида золимларга қарши тўпланган нафрату ғазабни жисмимга жо этдим.

Тонг саҳарда бу қотиллик ҳақидаги хабар бутун қишлоқни талатўпга келтирди. Одамлар астойдил ачинишарди бизга. Ҳар ким менга оталик қилишга тайёр эди, ҳар ким, сен ёлғиз эмассан, деган фикрни уқтиришга ҳаракат қиларди. Мен гўё умумқишлоқнинг ўғли бўлиб қолгандим.

Аммо шу билан бирга отамни койиб ҳам қўйишарди: — Сиёсатга аралашиб нима қиларди, шундоқ ҳам ташвиши ошиб-тошиб ётганди-ку ўзи.

Шу важ-баҳона билан кўпчилик ҳайит куни ҳам ишга чиқди.

Отамни кўмганимизни ҳисобга олмаганда бу кун одатдаги иш кунларидан фарқ қилмади. Уни кунботар олдидан жойига қўйдик. Тобутни ишга чиқмаган деҳқонлардан тўрт киши кўтариб боришди. Бошқалар, даладан қайтгач, фотиҳа ўқиб кетишди. Биз кўпинча тирикларни тушунолмаймиз, лекин марҳумлар хотирасини иззатлаймиз... Қисқаси, ҳар қандай бўлган чоғда ҳам, улар отамнинг кўрсатган жасоратини инкору рад этолмасдилар.

Мэр «ҳаяжонда» эди.

Мустамлақачи хўжайинларнинг «дили сиёҳ»: «Бахтсиз ҳодиса. Э, ўша сиёсатдан ўргилдим!»

Охир-оқибатда улар, гарчи тобут ортидан боришни лозим топмаган бўлсалар-да, ўз қурбонлари шаънига ҳатто мадҳия ўқидилар. Уларнинг фāхрий кузатишга чиқишлари анчайин номуносиб кўринган, эриш туюлган бўлар эди.

Тергов олиб бориладиган бўлди.

Ундан ҳеч қандай натижа чиқмади. Терговчи, отанг йиғинда ўзини тутолмай, ортиқча гапириб бекор қилди, иннайкейин, кечаси қишлоқда дайдимаслиги керак эди, деб афсус-надомат билдирди...

Онам ўзини оғир, вазмин тутди. Гарчи ўз қадрига етувчи, ўзини ҳурмат қилувчи ҳар бир аёл эри жасади устида айтиб-айтиб йиғлаши, ёқа йиртиши лозим бўлса ҳам у қалбларни тилкалайдиган бирон ҳаракат қилмади.

Ғалати дафн маросими, антиқа жаноза.

Одамлар ўз бурчларини адо этмадилар. Ҳеч ким, марҳумдан бўлак ҳеч ким бунга ботинмади. Бироқ марҳум, чамамда, энди ҳисобга кирмасди...

Шом кирди. Дастлабки мижозлар пайдо бўлдилар. Шаҳиднинг ҳаяжонли овози бўлинди.

Қаҳвахонага кунда-шунда мижозлар ёпирилиб киришди. Ҳаммаларининг бошларида — салла.

— Ассалому алайкум!

Эстонадан бурнуслар ҳилпираб ўта бошлади. Сирдошлигу яқинлик вазияти бузилди.

Шаҳид жим қолди.

Умар кетишга чоғланиб, ўрнидан қўзғалди.

— Хайр.

Ташқарида ёмғир ёғарди. Тиним билмас томчилар тунука томларни тараклатарди. Ёмғир тўрига чирмалган бозор майдони ҳувиллаган саҳрога ўхшарди. Шариллаб оқаётган оқава сувлар қўйндаги тор кўчаларга интилиб, турли хил хас-чўпу парча-пурча нарсаларни чирпирак қилиб кетар эди. Қуз ўз ҳукмини юрита бошлаган эди. Ёмғир томчилари Умарнинг ёноқларини ювар, лоё бошмоқлари остида чўлпилларди. Ғира-ширада уйларнинг сувоғи кўчган, нураган деворлари қорайиб кўринарди. Дўконларнинг чўмилаётган ойналари кўпдан ётиб қолган молларини ёмғир оқаваларига сахийлик билан таклиф этаётгандек кўринарди.

«Бизга тинчлик бермаётган тинчлик арафасида». Бир амаллаб урилган қинғир-қийшиқ деворлар, шалаббо тош кўчалар, тик нарвонлар, пастак эшик-деразалар, шийпону болохоналар, қўнқайган дарчалар, дўкончалар, жимжима нақшлар, учи найза гумбазлар, ертўлалар, тор ҳовличалару ҳувиллаган хароба ерлар, деворларга тираб қўйилган тирговичлар, аллақандай қотиб турган ва пилдираётган гавдалар, янги ва эски, оралиқдаги,

охирги, ўткинчи нарсалар — жамикиси Умарнинг кўзи олдидан турнақатор тизилиб ўтарди.

У симёғочга суянди. Унга бўронли ёмғир урилди. Бу ердан Эски шаҳар марказига олиб борадиган тор кўчани яққол кўриб турарди у.

«Ҳаёт баъзан сира кутилмаган тарзда юз кўрсатади, бироқ ҳаёт ҳеч қачон ёмонлашиб бормади. У муттасил янгидан-янги йўллар оцади, барча гову тўсиқлардан ошиб ўтади, жамики телик-тешиклардан булоқ янглиғ қайнаб чиқаверади. «Тўхта!» — дея унинг йўлини тўса оладиган тўсиқ йўқ. Унинг ер қаърида янграйдиган гулдуриси, унинг ҳаётбахш мусиқаси инсонга токи сўнги дамгача ҳамроҳ. Ҳаёт қайтадан жонланади, янгиланади. Одамларнинг юриш-туришида, уларнинг чақноқ кўзларида, бутун шижоатли, ғайратли хатти-ҳаракатлари ҳамда имо-ишораларида пишиб етилаётган ғалаён сезилиб туради. Қайноқ нафаслари, чакка томирларининг гурсиллаган тепкиси — ўлимтихўрларга қарши қаратилган кураш даъватидир. Одамларнинг одим ташлаши, хатти-ҳаракати, қаҳвахона пешайвонларида ўтириши қандайдир бошқачароқ, янгичароқ. Улар хиёл бошқачароқ яшайптилар, европаликларга ўзгачароқ кўз билан қараяптилар. Эндиликда буни ўзгартириб бўлмайди. Инсон ўзини озод, тенг ҳуқуқли ҳис этипти... ўз жисми танасидаги бўшанглигу заифликни енгяпти.

Кеча трамвайда арабча қўшиқ айтиб кетдим. Ҳолбуки бунинг учун мени қамашлари ҳам мумкин эди. Аммо лекин вужудимда шиддаткор ҳаёт озод-эркин жўш ураётганини билиб, сезиб турибман... Кўз ўнгимдан биродорларимнинг чеҳралари тизилиб ўтиб турибди. Безовта жилмаяётган чеҳралар... Қиш бир тан-бир жон бўлиб яшаётган одамларнинг сиқуви остида чекинмоқда. Ҳозирча унчалик ёрқин бўлмаса ҳамки, навқирон қуёшнинг қандай чиқиб келаётганини кўриб қўй!

Лангиллаб ёнаётган машғалалар қуршовида биз ўқдори яширилган қўрхонаю ертўлаларни излагани отландик. 1954 йилнинг сентябридан питра ва қон исн келади. Ҳамма янгича нафас олади... Аммо бу фақат ўтмишга қайтишгина эмас. Ўтмиш бизга зарурат туғилганида ундан ном-нишон ҳам қолдирмаслик учунгина керак, холос. Бизнинг йўлимиз — қонли йўл, бироқ у бизни ҳақиқатга, ў з и м и з н и н г ҳақиқатимизга, ўзимиз ўрнатишимиз лозим бўлган адолат қароргоҳига элтади».

УЧИНЧИ ҚИСМ

БЕШИНЧИ ФАСЛ

ФАРИД

I

Зал ғовур-ғувурдан нақ ларзага келарди. Оқ пешбанд тутиб олган девкелбат Шаҳид стаканларда чой ҳамда май жилва қилиб турган столчаларни оралаб ҳудайчилардек важоҳат билан ўз хизматини адо этарди. Муштарийлар катакдаги товуқлар сингари столчалар теварагида бетиним гимирсишарди.

Салоҳ аллақандай воқеани ҳикоя қиларди. Тўрттала улфати одоб сақлаб, жимгина тинглашарди.

— Бир гал судда манавинақанги иш кўрилаётган экан: бировнинг сигири бошқасининг экинини пайҳон қилибди. Қози қарши томонларни битиштиролмай, масалани ҳал қилишни чакана ишлар билан шуғулланувчи ҳакамга оширибди. Айтишларича, гўё у ҳар иккала рақибдан ҳам пора олган эмишу шунинг-чун ишни улардан бирортасининг фойдасига ҳал қилишга қўрққаниймиш, чунки у инсофли порахўр деган номига доғ туширишни хоҳламаганмиш-да.

— Бекорларни айтибсан!— деди кимдир.— Қозини, сотиб олиш қашшоқларга йўл бўлсин.

Сўзини бўлганларидан норози бўлган Салоҳ, эътибор бермай, ҳикоясини давом эттираверди:

— Лекинига ҳакамнинг ҳам ишни нимадан бошлашни билмай, тоза боши қотибди...

— Пушти бўлса керак...—луқма ташлади бояги одам.

Салоҳ бу тили аччиқ аскиябозга қараб қўяркан, ундан жирканишини таъкидламоқчидек, жим қолди.

Бошқалар эса, ҳикояга қизиқиб қолганларидан шовқин солишди

— Парво қилма унга, ўзи шунақа, оғзини бекитсанг бошқа ёғи билан гапиради.

— Индамай турганда ҳеч бўлмаса ҳиқичоғи тутади.

— У ҳаром ўлган эшакни кўрганида ҳам бир нарса деб қўймаса бўлмайди.

— Шу, назаримда, хотини гунг-ку, шунинг учун у икки одамнинг ўрнига гапирса керак-да!

— Ҳар иккала шикоятчи ҳам, тўғриси гапираман, йўқса, қалбимни шайтонга сотганим бўлади, деб қуръонни ўйиб онт ичибди. Бизнинг расм-русмимизни ҳурмат қиладиган ҳакам қай бирини «сузишни» билмай, тоза гаранг бўлибди.

— Шуям гап бўлди-ю... Хотини фар бўлса ҳам индамай юрадиган ҳакамлардан деб қўя қолмайсанми...

Салоҳ бу гапга парво ҳам қилмай, ҳикоясини давом эттираверди. Касса ортида турган Шаҳид ҳар бир сўзни жон қулоғи билан тинглаётган эди.

— Шунда ҳакам улар қасам ичишлари керак, деган қарорга келибди. Сиртдан қараганда, бу иш қанчалик аҳамиятга эга эканини ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсизлар! Бир куни бир маст гадой қип-яланғоч бўлиб олиб масжид минбарида намоз ўқиётганини ўз кўзим билан кўрганман. Ушанда кулавериб ёрилиб кетишимга сал қолган. Ё оллоҳ, ўзинг ёрлақагайсан! Гарчи ўша осий бандасининг оғзидан тавфиқли илтижолар чиқаётган бўлса ҳам, бу «диний яланғоч рақс»ни кўриб алавийлар¹нинг зикр тушишини эслаб кетдим. Уша воқеада кейин тоатибодатдан баттар кўнглим қолди. Ун тўрт яшарлигимда қишлоғимиздаги бир пушти имомнинг хизматига тушиб қолганман. Ё муборак номингдан ўргилай эгам — ўша бутун бошли мусулмонобод вилоятда яккаю ягона пушти киши бўлиб, шахсан ўшанинг кўнглини олиб ўтирибман-а! Мезанада азон айтаётганида кафти билан пешонасини офтобдан пана қиляётганга ўхшарди. Аслида эса ўзининг янги «ошнаси» мўминлар орасида турган турмаганини текшираётган бўларди.

...Гапни қисқа қилиб айтганда, Шарқнинг ниҳоятда муҳибни бўлган ўша муҳожир ҳакам яқин-атрофда бир дарвишнинг сағанаси борлигидан хабар толибди. Шарқни яхши биладиган бундай кишилар ажойиб одамлар.

¹ Алавийлар — бир вақтлар Шимолий Африкада тарқалган мутаассиблар мазҳаби (*муаллиф шарҳи*).

Улар исломга мусулмонлардан кўра кўпроқ содиқ бўлишади. Шунини айтмоқчиманки, улар мусулмонларни ўлгудек ёмон кўришади-ю, лекин ислом динини жуда-жуда ёқтиришади. Вақт-соати келиб энг охирги араб қуръондан юз ўгирган куни Ғарбнинг бундай одамлари биздан кўра кўпроқ мусулмон бўлиб қолишади. Бироқ то ўша кун келгунича уларнинг қонунларини заррача бузиб бўлмас!

Хулласи калом, ўша жойлик дарвиш мутлақо бошқача — беқийёс бир вали экан. Унинг қабри қишлоққа яқин жойдаги қоп-қоронғи, чуқур ғорда экан. Икки туп азим терак ғор оғзини посбондек қўриқлаб тураркан. Бу хилватгоҳ, чоғимда, жодуланган жой экан. Иккала рақиб томон қасам ичгани ўша ерга боришибди. Ривоятларга қараганда ичган қасамини сузган қасамхўр бир ой ичида ё ақлдан озаркан, ё ғайритабиий ўлим топаркан. Шу кунгача бу гаплар кўп марталаб тасдиқланган экан.

— Отнинг қашқасидек гап. Айёроғи рақибини гумдон қилаверган. Доимо, бахтсиз фалокат юз берибди ёки ақли жойида одам эмасди, деб, одам ўзини оқласа бўлади-ку, ахир...

Зал қаҳқаҳадан титраб кетди. Луқма ташлаган одам мамнунликда арши аълода парвоз қиларди шу топда.

— Бир куни дарвишнинг қабри тепасига бева кампир ўз ғаними — бадавлат заминдор билан бошлашиб келди. Кампир ҳақ экан. Заминдор ўша заҳотиёқ титраб-қалтираб, алаҳлай бошлади, шундай тайсалладики, уни олти забардаст йигит аранг ушлаб турди. Воллоҳ-биллоҳ, буни ўз кўзим билан кўрдим. Раҳмоннинг ишими, шайтонникими, билмадиму, аммо-лекин сира-сира ақл бовар қилмасди.

Залдагилар ишонинқирамай шовир-шувур кўтаришди.

— Қўйинглар, гапини тугатсин,— Шаҳиднинг хотиржам овози эшитилди. У ҳамон идиш ювиш билан машғул эди. Умар касса ортида бошини қўлига тираган кўйи қулоқ солиб ўтирарди.

— Тайинланган соатда боя айтган арзгўйларимиз ўша ғорга етиб келишибди. Қани энди, қора гуппи кийиб, қонунлар мажмуасини қўлтиқлаб олган ҳакамнинг ўша ерда қай аҳволда турганини бир кўрсанг. Ғарблик насроний ҳақиқат излаб Муҳаммад уммати хоки тепасига келса-я!.. Арзгўйлар беадаб сўзлар билан бир-бировла-

рини бўралаб сўка кетишибди — яна-тагин шундай муқаддас жойда денг-а! Бир-бирига ҳақорат ёғдиришганча, навбатма-навбат кўкка қўл чўзиб, ҳар қайсиси қуръонни, Маккаю Қаъбатиллодаги Қора тошни шафе келтириб, мен ҳақман, деб қасам ичишибди. Ҳакам бўлса хотиржамлик билан, оллоҳ дилимга адолатли ҳукми қачон соларкан, деб кутармиш. Ажойиб йигит экан-а! Ахир ҳакамлар орасида суд маҳкамасини тарк этиб, фақат икки барбарнинг можаросини аниқлаш учунгина эринмай дарвиш қабрига борадиган одам кўпам учрайвермайди-да!

Бу орада шикоятчилардан бири — Аҳмад Бин Салоҳнинг хаёлига доҳиёна бир фикр келиб, ўз рақибига қараб, шундай дебди:

«На қуръон, на қонун мажмуаси бизнинг ишимизни ажрим қилиб беролмаган экан, сенга битта таклифим бор. Ҳақиқат мен томонда, буни исботлаш учун ҳар қандай ишни қилишга тайёрман. Масалан, мен қип-яланғоч бўлиб, шаҳарни айланиб чиқишим мумкин. Адолат кулгидан устун туради... Агарда бояги-бояги ҳақман, деб туриб оладиган бўлсанг, сен ҳам шундай қиласан».

Рақиби ўзича: «Кўриниб турибди, йигит ақлдан озди! Сиди Абукарам менга мадаккор бўлди!» — деб ўйлабди.

«Бўпти. Лекин биринчи сен борасан!»

«Розиман».

Шундай қилиб, анграйиб қолган ҳакамнинг кўзи олдида арзгўйлардан бири, Аҳмад Бин Салоҳ ечинаверибди ва онадан қандай туғилган бўлса, шу қиёфада йўрғалаганча шаҳарга қараб югурибди...

Ҳакам мижозларидан бирининг туйқусдан ақлдан озгани тўғрисида ҳисобот ёзишга мажбур бўлибди. Рақиби эса тантана қиларди. У Аҳмад Бин Салоҳнинг кийимларини йиғиштириб, жангда олинган ўлжадай қўлтиқлаб жўнабди. Деҳқонлар эса мислсиз томоша: қадди-басти келишган, қип-яланғоч йигитнинг бир гала болани эргаштириб чироқлар оғушига чўмган кўчаларда сайр қилиб: «Сиди Абукарамга шон-шарафлар бўлсин!» — дея қичқириб юрганининг шоҳиди бўлибдилар.

У даъволашувда ютқизибди. Аммо ўшандан буён ҳеч қанақанги қонун-понунга итоат этмай қўйибди, чунки у «жинни» ҳисобланаркан-да, Сиди Абукарамнинг бўлса бунақанги хасталарга, ҳаттоки судлашувда бой бўлган бўлсалар ҳам, ҳомийлик қилиши ҳаммага аён. А

Бин Салоҳ ўз рақибини мазах қила бошлабди. Ва уни шунчалар майна қилибдики, аламидан жони бўғзига келган рақибни жанжалда ютган мол-мулкидан воз келибди. Аҳмад Бин Салоҳ бировнинг ҳисобига кўп саёҳат қилган, деган мишмишлар ҳам бор. Яна-тагин,— ҳикоячи эвозини пастлатиб қўшиб қўйди,— узоқ вақтларгача у ЖХПнинг алоқачиси ҳам бўлган, дейишади. Сохта жинилиги унинг яширинча фаолиятига жуда бопта ниқоблик вазифасини ўтади.

Умар, Шаҳиднинг бу сўзларни бош ирғаб тасдиқлаганини пайқайди.

Умарнинг хонасига чиққунча олти қаватни босиб ўтиш керак. Салоҳ кўча эшикни очиб улгурмасиданоқ ўзига эшикбон аёлнинг шубҳали нигоҳи қадалганини пайқайди. Аввалига ойнабанд эшикдан аёлнинг гўшtdор башараси кўринди, сўнгра эшик қия очилиб, гунгурсдай гавдаси чиқиб келди. У ёғли қўлларини халати барига артарди (афтидан, эғнида коржомо вазифасини ўтаётган ана шу халатдан бўлак ҳеч вақоси йўқ эди). Эшикбонларга хос безбетлик билан келган одамга бошдан-оёқ разм солиб чиқди. Ҳа, эшикбон аёлларгина ўзига эп кўради буни — унинг касб-корининг афзаллиги ҳам шунда-да. Салоҳ ҳам бўй-басти, туси, лаб бичими ва бошқа белгиларига қараб қандай муомала қилса бўлишини топишга уриниб, ўз навбатида уни кўздан кечирарди. Французчалаб гапирсинми, италянча ёки патауэт ёхуд сабирча лаҳжада сўзласинмикин?

— Умар Бин Рикоз...

Атоқли отларнинг ажойиб бир хусусияти бор-да, улар ҳар қандай тилда ҳам худди она тилисидагидек янграйди.

— Қариндошингиз бўладими? Бу пайтда у камданкам уйда бўлади. Ғирт телба — доим қай гўрлардадир санғиб ё аёлларга айланишиб юради.. Амақиси тайинлаб қўйган менга. Амақиси йигитмисан йигит-да ўзиям. Сиз қариндоши бўлсангиз керак, албатта... Уни ҳеч ким йўқлаб келмайди. Шуниси ҳам маъқул. Ғалваси камроқ бўлади!

Ҳақиқий эшикбон ҳеч қачон атрофлича, пишиқ-пухта саволлар бермайди. Модомики, у бирон нимани сўраётган экан, бир нафасгина сабр қилинг — ўз саволларига

Ўзи жавоб беради. У билган нарсасинигина айтади. Борди-ю, билмаса-чи — унда ҳам, биладан, деб ўйлайди.

— Холаваччаси бўладан. У мени кутаётган бўлиши керак.

— Олтинчи қават, ўнгдан иккинчи эшик. Эҳтиёт бўлинг. Зина қоронғи. Кейин, кўпам шовқинламанглар, кўшнилари ухлашяпти.

Салоҳ нафаси бўғзига тиқилиб тўртинчи қаватдаги зина майдончасида тўхтади. Гугурт чертиб, юқорига кўтариладиган зинани кўрди.

— Ҳей, Бобокалон, ёшаришнинг ҳожати йўқ! Тезлик қутиси шитоб-ла айланяпти. Филтрли сигареталарнинг ҳам нафи йўқ, жонга ора киролмайди...

Олтинчи қават бурчагидан эшитилаётган овозларга қараб Умарнинг хонаси қаерда эканини аниқлади. Умар билан Фарруҳ қаравотда, Фарид хонадаги биттаю битта стулда ўтиришарди. Ерга ёзилган кўрпага жойлашиб олган Али тамаки ўраётган эди.

— Салом, Бобокалон!

Бу улфатлар орасида у энг ёши каттаси эди. Уйланган эди. Тўртта боласи бор эди... «Бобокалон» лақаби унинг ўртоқларига кўрсатадиган оталарча муносабатига ниҳоятда мос тушарди.

— Ҳали сен шунақанги каталакда турасанми?— сўради Салоҳ. У кенг-ковулликни яхши кўрарди.

У, ўн беш киши уч хоналик уйда туришса бўлади, деган фикрда эди, аммо бу бўйдоқ бўла туриб оқсочларга аталган каталакда яшаса-я!.. Негадир унинг тасавурида бўйдоқ одам айниқса шинамлик ва қўмайликнинг қадрига етиши керак эди. Муқим бир ерда истиқомат қилувчи оила бошлиғи нуқтаи назаридан қараганда бу тушунарли эди, зотан, унинг хотини билан тўрт боласи нақ бир-бировининг елкасига миниб яшаётгандек эдилар. Қани, шундай шароитда кенг-ковулликни хаёл қилиб кўринг-чи. Тўрт мучаси басаломат бўйдоққа келганда эса, бемалол кенг-ковул турар жойда яшаса бўлади.

— Менга етарли. Каттасининг нима кераги бор? Ахир, ҳали уйланмаган бўлсам.

Ана, тушуниб олавер бу одамни. У Алининг ёнига ўтирди.

— Анави эшикбон аёл қанақа ўзи? Шу дейман, бу ерда турадиганлар уйдан чиқиб кетганларидан кейинги-

на ўзларини бежавотир ҳис қилишса кераг-ов. Антика касб-да ўзиям! Булар олдин бошқаларнинг ишига тум-шуқларини суқишади, ана ундан кейин ўзларининг юмушлари билан шуғулланишади. Бас бойлашаманки, у ҳаммиша ҳамма нарсадан хабардор, ижарадорлардан қайси бири қачон ичбуруғи бўлганигача билади. Афсуски, мен гапга печанлардан эмасман, бўлмаса қойиллатиб таърифини келтириб ташлардим-а!

Пастаккина столда чой дамланди. Чойни стаканни ярим-ярим қилиб уч марта қайтардилар. Худди ҳурмат бажо келтираётгандек, бир муддат чой дам есин, деб кутишди. Мана, чой чоғроқ-чоғроқ стаканларга қуйилди. Бир ҳўплаб, тилларни такиллаб қўйишди, ажойиб чой бўлибди, шундан кейин чой дамлаган одам енгил тин олди.

Сигарета қутиси давра айланиб чиқди. Спортчи Али фақат филтрли сигарета чекарди, шу туфайли қутига биринчи бўлиб қўл чўзди.

Али — портда ишлайди. Ёши йигирма бирда, хусндор, буни ўзи ҳам билади. Марлон Брандо, Лоуренс Оливье ва Чарльз Лафтонлар иштирок этган биронта фильмни кўрмай қўймайди. Театр курсларида сиртдач ўқиётганини бекитади, лекин буни ҳамма билади. Бу ҳам худди учувчи бўлиш орзуси сингари (у пайтларда ўн ёшда эди) ўтиб кетадиган ҳавас. У барча театрларнинг остонасини сийқа қилиб юборди, аммо тамоман бир-бирига қарама-қарши икки ваздан нуқул рад жавобини беришади. «Талаффузингиз ниҳоятда ўткир, ташқи қиёфангиз ғоятда Шарққа хос экан. Афсус, бизга тўғри келмайсиз. Эҳтимол, бошқа сафар муносиброқ роль бўлиб қолар...»

Ё бўлмаса: «Талаффузингиз бўш, қиёфангиз ҳам сира Шарққа хос эмасакан, роль эса айнан шуни талаб қилади. Ғоятда афсусланаман. Мабодо бирор муносиброқ нарса бўлиб қолса, хабар қилишади сизга».

Хуллас, зарур бўлмаган жойда роль ижро этиши учун талаффузи ҳаддан ташқари ўткирлик қилишига, роль буни талаб этган жойда эса талаффузи ажралиб турмаслигига ишонч ҳосил қилди.

Умар унга: «Ҳаммасига сабаб — араблигинг», деди. Лекин Али бундай шарҳ билан қаноатланмади. У эндигина йигирма бирга қадам қўйган йигит бўлганидан кейин мутлақо тушунарли эди-да бу.

Шаҳид бунн бошқача йўл билан миясига қуйишга ҳаракат қилганди: «Биласанми, Ғарб одамида ҳақиқий араб ҳақида аниқ бир тасаввур йўқ. У ё анавинақанги эпиналча¹ суратдаги — патауэтча лаҳжада сўзлайдиган гиламфурушни, ё инглизча башанг кийинган, соф тилда гапирадиган, қоғириб ўз жанобларига тақлид қиладиган «эркинликка эришган ерликни» кўз олдига келтира олади. Сен ё унисининг, ёки бунисининг қиёфасига киришинг керак. Акс ҳолда, улар учун сен оламда йўқдайсан».

Али фикрининг ҳаммасига тушунмаган бўлса ҳам Шаҳид ҳақлигига амин эди. Унинг театрга бўлган ҳаваси ҳатто баъзи ҳамкасб ўртоқларига ҳам юқди; ошнала-ри Алини режиссёр қилиб кўтаришди. У энди ўртоқлари билан биргалашиб Чеховнинг пьесасини қўяётган эди.

У иложи борича дона-дона гапиришга ҳаракат қилиб, сўзлай бошлади. (Биринчи сиртқи сабоқда бекорга: «Ракетка теннис соққасига қандай урилса, ундош товуш ҳам унли товушга шундай урилиши керак», деб таъкидланмаган-да, ахир. Бу, албатта, истиора эди, умрида теннис ўйнамаган Али учун эса-ю, айниса. Борди-ю, корт — теннис майдончаси ёнидан ўтиб қолган чоқларидаям соққанинг шифиллаб учиб бораётганидан кўра теннисчи қизларнинг сонларининг ҳаракати кўпроқ қизиқтирарди.)

— Менимча, ростки кетишинг зарур бўлса, унда қанчалик тез отлансанг, шунчалик яхши...

Бу гап Фаридга тегишли эди. У маъқуллаб бош ирғади.

— Акам Парижда туради. Барбеда унинг чоғроққина меҳмонхона-ресторани бор. Аввалига ўша ерга жойлашининг мумкин. Кюстин кўчаси, «Шато-Руж» метроси.

Кюстин кўчаси, «Шато-Руж» метроси. Фаррух шу сўзларни айтганида хонага сарин шабада урилгандек бўлди.

Франция, ўз қизалоқлари гаму ташвишини чекгувчи меҳрибон буви... Заводлар иси келиб турган ҳужжатлар... тайинли иш. Турган гап, у ерга дам олгани кетаётгани йўқ. Бироқ у ерда ҳам арабий турқингдан қутулолмайсан. Урта денгиздан сузиб ўтилгунча на тусинг, на тузилишинг ўзгаради... Барбеми ё Қазбами — барибир ҳамма ерда бор бу низою қашшоқлик. Ҳориш яна давом этади.

¹ Э п и н а л ь — ўзининг дағал суратлари билан машҳур бўлган шаҳар

Аммо бу бошқача ҳорғинлик бўлади. Демак, бор-йўғи гап шундаки, бир хил ҳорғинликни иккинчи турига алмаштирасан.

— Йўлкира учун зарур бўладиган пул масаласига келсак, ҳаммаси ҳал қилиб қўйилган,— қўшимча қилди Фаррух, у бакалавр унвонини олишга уч марта уриниб кўрган, алоқа маҳкамасининг мансабдори эди, кўпчиликдан йиғилган маблағга қўшиш учун маошининг ярминч ажратган эди.

— Иш топишим биланоқ қарзимни узаман,— деди Фарид, у аниқ бирорталарига қарата мурожаат қилмаганди.

Бу нарса уни ҳафта давомида қийнаб келди. У саккиз кун бурун турмадан чиққанди, ўшанда ўртоқлари йўлкира учун бу пулни олишга базўр кўндиришган эди. Шаҳардан иш топишнинг иложи бўлмади. Гўё кўкрагига судлангани ҳақидаги эълон осиб қўйилгандек эди.

— Боз устига, жуда кўп-ку бу.

— Икки кишига учма-уч етади. Париж бу ердан кўриниб турган жой эмас, ахир,— эътироз билдирди Умар.

— Мен бир ўзим кетаман. Қиз ҳозирча қолишга аҳд қилди.

Ҳар қайсилари дилида ўйлаб турган гапни тасдиқлаганди у. Ҳаммалари ҳам ўзларига яраша хушодоб экан, зеро, ҳеч бирлари сўраб-суриштириб ўтиришмади. У: «Ҳозирча хайр...» — деди. Аммо унинг бутунлай кетаётганини ҳаммалари билиб-англаб туришарди. Лайло, шундай навниҳолгина қиз, фисқу фужур юкини ёлғиз ўзи кўтаради... Гарчи ҳеч ким Фаридга таъна қилмаган бўлса-да, орага ноқулай сукунат чўкди. Фариднинг эса уларга дилида борини тўкиб-солгиси келарди. Лекин нима кераги бор? Ажрашаётганларига Фарид ҳам, Лайло ҳам айбдор эмаслигини барчалари шундоғам фаҳмлаб туришарди. Турли сабабу важлар уларнинг муҳаббатини ҳал қилиб бўлмайдиган чигал масалага айлантириб қўйди. Уларнинг тақдири ўзлари умр кечириётган шу ҳаётга, шу шаҳарнинг тақдирига, бегона тузуму тартибни тан олишни истамагани учунгина меҳру муҳаббат таъқиб этилгувчи бутун бошли ушбу дилозор кўҳна оламга ўхшар эди. Ҳа, бу олам шундай. У инсонларнинг гирибонидан олади; кимки, олға силжимоқчи ёхуд ортга тисарилмоқчи бўлса, оёқ-қўлини тушовлаб, ўз этини ўзига едиради. Фарид ортга чекинди. Илгариги жароҳат-

лари қатига яна биттаси қўшилди — олмоқнинг бермоғи бор, деганларидай, тўлов рўйхати ғоятда узайиб кетди. Қачонлардир, фурсати етиб, узиб ташлашга тўғри келадиган яна битта чигил тугун тугилди.

Лайлога ҳам, Фаридга ҳам — ҳар иккалаларига бирдай қийин эканини ҳаммалари тушуниб туришарди.

— У тиббий ҳамширалар курсларини тугатиши керак, — Фарид важ-корсон топди-ю, бу борада мужмалроқ қилиб сўзлай бошлади. Бироқ унга қулоқ солишмасди. Афтидан, ҳаммаларининг фикр-хаёлини биргина нарса банд этганди.

— Расим майдонида юз йилни кўрган кекса бир эман бор. Унинг шох-бутоқлари теварак-атрофдаги уйларни қаноти остига олиб, тарвақайлаб кетган. Баҳорда эман куртаклардан маржон тақади, бу куртаклар бамисоли яшил чиннигуллардай мовий осмон сийнасига қадалади. Баланд танаси хушқад, чайир ва азамат бу эман рамақижон, қашшоқ Қазбанинг қоқ киндигида, торс-торс ёрилган заранг ерда яшнаб турибди... Ва гўё қадимий Қазба нуруний мўйсафиду ана шу ҳассага таяниб тургандек. Янгигина куртак ёзганига қарамай, ушбу ҳассанинг ёши мўйсафиднинг ёши билан баб-баравар. Ғоятда бежирим, тўппа-тўғри ҳасса, тепасида кучдан қола бошлаган, ҳайбатли гавда.

Эман пўстлоғидаги кертик, бир-бировига мутаносиб шаклда чуқур қилиб кертилган иккита антиқа сурат кўзга ташланиб туради. Улар бир вақтда ўйиб солинган. Ҳар қалай оддий кўз билан қараганда шундай туюлади. Расим майдонидаги бу дарахт ўтмиш замону даврлардан ёдгорлик. Ҳозир уни ўйиб, янги сурат солишга бирон кимса ботинолмайди. Менинг наздимда, ўша узоқ ҳур замонларда илк бора муҳаббат домига илинган ошиқ-маъшуқлар шу йўл билан замона зайлига қарши нори-золигу эътирозларини баён этганлар. Тўғри, бу ҳақда ҳеч қандай ривоят афсоналар сақланиб қолмаган. Аммо агар одамлар янги афсоналарни яратиш туйғусидан маҳрум бўлиб қолсалар афсоналар йўқолиб кетади ахир. Дарахт эса, балки эски кертиклар ёнида янгилари пайдо бўлишини кутиб ётгандир. Ким билсин? Эҳтимол, у шу умид билангина яшаётгандир. Шундоқ бўлса, шошилиш керак, зеро, унинг озроққина умри қолган. Ўтган йил кўкламда унинг шохларида йингирма-ўттизтача куртак санагандим, холос. Эман қишдан омон чиқолмайди.

Атрофидаги қўшнилар унинг тириклик риштаси узилган танасидан кесиб олажак ўтинларини ўзаро бўлиб, ҳисоблаб қўйишибди аллақачон. Унинг танасида эса бироррта ҳам янги кертик йўқ. Ҳатто дарахтлар ҳам умидармонига етолмай, ўзидан заррача хотира қолдирмай, ҳалок бўлаётир. Бу эман муҳаббат қайта туғилмасдан бурун нобуд бўлади...

Фарид узоқ гапирди. Тингловчиларни унинг сўзларидан кўра кўпроқ чекиш қизиқтираётганини кўриб, жим қолди.

Умарнинг юраги тез-тез ура бошлади, у қалбида телба бир умид туғилаётганини ҳис этди.

«Лайло ёлғиз қолади... Кеч кузда кўп нарсалар унут бўлиб, янги ҳайдалган тупроқ исига ўрин бўшатиб беради... Тўкилган хазону япроқлар чирийди, бироқ бу чиринди мўл-кўл майса-гиёҳларга ҳаёт бағишлайди... Эндликда етишса бўлади дилга яқин Лайлога. Аммо у билан топишмоқлик учун талай шарпаю кўлагалар орасидан ёриб ўтмоқлик даркор. Фариднинг кўлагаси, яқинларнинг қони қўшилишига қарши исён кўтарган, мустаҳкам жипслашган дўстларнинг кўлагалари. Бунинг боиси шундаки, у шу кундан эътиборан менга сингилдай гап. Сингил деса ҳам, айти пайтда демаса ҳам бўлади. Гарчи дилимда менга фақат сингил сифатидагина зарурлигини тан олсам-да, ахир у барибир аёллигича қоляпти-ку. Буни тушунармикин улар? Бизнинг мулоқотимизда улар — башарти бунинг имкони бўлса, албатта — жисм хиёнатинигина кўрадилар, холос. Мен учун: «Дўсти йўқлигидан фойдаланган...» — деган бир тамға, аблаҳ деган тамға олдиндан тайёр. Балки бунга ҳаққу ҳаддим йўқдир? Балки бундай қилмасликка ҳақим йўқдир? Ҳоятда мубҳаму чигал гаплар. Менинг меҳр-муҳаббатимни улар жиловини йўқотган тананинг изтиробидан бошқа нарса деб билмайдилар. Негаки, ақлу идроклари ўзга масалалар билан банд-да, ахир. Барчалари мени қоралашлари турган гап, чунки ҳар бирлари танаю жисмлари изтиробини ўз бошларидан кечирганлар. Бироқ Фарид кетади, дўстлари шу ерда қолади. Расим майдонидаги эманга эса янги кертик тушмайди...»

— Пароход бир ҳафтадан кейин жўнайди, — деди соҳилда бўладиган ишлардан бохабар Али. — Жуда бемаъни кема, худди беланчакка ўхшаб тебратиб-чайқатади, ҳамма зорланяпти... Капитаннинг уқтиришича, бу об-ҳа-

вонинг ўзгаришидан эмиш. Аммо-лекин, гапнинг сира-си — кўзланган манзилга етиб олиш.

— Албатта,— қўшилди Фарид.

— Айтмоқчи, Умар, Шаҳидни кўрганиннга кўп бўлди-ми? Уни яширин ЖХП ташкилотининг аъзоси дейишадими, сен эшитмадингми буни? Ундан орқада қолмаслигимиз керак. Ахир, биз ҳам фаол ҳаракат тарафдоримиз-ку.

Шу тариқа Фаррух кун тартибдаги иккинчи масалага ўтди.

Умар хижолат тортганидан дарров жавоб бера қолмади.

— Уша ташкилотда бор эканини айтмаганди менга. У: «Сизлар ҳеч қайси фирқага қўшилмоқчи эмассизлар-ку. Митинглару сайлов бюллетенлари билан бирон иш чиқаролмайсизлар. Яхшиси, ҳарбий тайёргарлик машғулотлари билан шуғулланинглар, сизларни фидойилар кутмоқда», деди. У сўзларини шамолга совуришни жини ёқтирмайдиган одамдай гапирди бу гапни. Унинг сўзларидан улкан воқеалар яқинлашиб келаётганини тушуниб олдим. Лекин атрофимдаги аҳвол-шароитни кузатсам, бу нарса менга сезилмаяпти.

Бобокалон бетакаллуфлик билан сўз қотди:

— Жин урсин! Одатдақанги бирорта маҳаллий галаёнга тайёрланишаётгандир-да. Буниси ҳам худди илгаригиларига ўхшаб қонга ботирилади. Шу баҳонада отам эсимга тушиб қолди: у йилда бир марта сартарошга қон олдиргани борарди. Ўзи қорни тўйиб овқат емаса ҳамки, ортиқча ҳаром қоним бор, деб ўйларди.

— Нима, уч қават терингни шилиб олишларига чидаб, қўл қовуштириб ўтиравериш керак, демоқчимисан?

Фаррух масалани кўндалангига қўйганди.

— Мен, бирликка эришиш шарт, демоқчиман. Бу эса фирқаларнинг иши.

— Уша сенинг сиёсий фирқаларинг, мақсадлари энг олий мақсад бўлганидаям, бир-бирининг кекирдагини ғажишнинг пайдан. Ҳар бири ўлиб-қутулиб ҳокимият тепасига чиқиш дардида, халқнинг бўлса очликдан силласи қурияпти. Уларнинг кўзига мавжуд аҳволни кўрсатиб қўйиш керак, ана ўшанда улар бизга қўшилишга мажбур бўлишади. Майдонга портлаб чиқиш бирдан-бир чора! Агар биз ишни кетга сурадиган бўлсак, йигирма йил ўтмаёқ ирқимиз намоянадалари майдалашиб, калта

одамларга айланиб кетишади. Бизни ишлата-ишлата жамики шираю кучимизни сўриб олишади.

— Демак,— заҳрини сочди Бобокалон,— сен мавжуд уюшган, ташкилий кучларга таянмоқчи эмассан ва инқилоб осмондан тушгунча кутиб ўтирмоқчисан. Балки мўминлар ёмғир тилаб илтижо қилганларидай, сен ҳам ҳатто шу ҳақда муножот этмоқчидирсан? Бунга умид боғламай қўя қол. Яхшиси, мени оссалар оссинлару, лекин мен ҳар ҳолда воқеликка очиқ кўз билан қарашни афзал биламан. Йўқолсин хаёлпарастлик!

Умар аралашди: баҳс кўнгилсиз тус ола бошлаган эди.

— Олдинига ЖХПга қўшилиш ниятида эдик, чунки бу нафақат сиёсий фирқа. Унинг мақсади — махфий халқ лашкарини тузиш. Ҳали алоқа ўрнатилганича йўқ, бунга фурсат керак. Лекин ҳозирча бирорта фирқага киришдан тийила тураман, сабаби, узил-кесил танлаш вақти етганича йўқ. Биз ишни давом эттираверишимиз керак, эскичасига.

Фаррух қизишди:

— Варақа тарқатиш, девор-тошларга шиор ёпиштириш ва аллақанақанги қаланғи-қасанғиларга инқилоб алифбосидан сабоқ бериб-а? Наҳотки бошқа бирорта муҳимроқ иш бўлмаса?

Унинг масхараомуз сўз оҳанги барчаларига ёқмади. Салоҳ бир нималардир деб тўнғиллаб қўйди. Фаррух сигаретасининг учига тикилиб қолди. Фарид ўз фикрини айтишга ботинолмади: «Унда адабсизлик қилган бўламан. Чунки бир оёғим ҳозир деярли Ўрта денгизнинг нариги соҳилида турибди».

Умумнинг норозилигини кўрган Умарга ҳаммалари номидан сўзлашга тўғри келди:

— Нимаики қилинаётган бўлса, бу яхшиликка! Питрани ўт олдиришдан бурун уни яхшилаб қуритиш керак. Онгсиз равишда, уюшмасдан майдонга портлаб чиқишлар қолюғу содда одамларнинг хом хаёли, холос.

Эътирозга ҳоли қолмаган Фаррух индамади. Умар яна чой қўйди. Сигарета қутиси тагин давра айланди.

— Пластинка қўйиб юборсанг-чи, Умар.

Муз дарз кетди. Гап бошқа мавзуга кўчди.

— Анка қўшиқ айтган пластинка борми сенда?

— Худо асрасин, бошқа нимани сўрасангиз сўрангу, лекин Миср пластинкаларидан сўраманг! Ҳаммаси: «Е

лил! Ё лил!» (О тун! О тун!)дан бошланади, буям етма-
гандек, юз марталаб такрорланади у... охири эса: «Обки
ё қалби» (Қалбимда кўз ёши...) билан тугайди. Наза-
рингда, уларда нуқул туну ҳеч қачон кундуз бўлмайдиган-
дек, ҳа, фақат тун! Уйқу дардига мубтало бўлган-
ларнинг алласи дейсан!..

Алининг, артистнинг гапи маъқул тушди. Тамаки қу-
руми босган ўпкаси имкон берганича хаҳолаб кулди
Салоҳ.

— Айниқса, бирорта кампир қўшиқ айтаётган бўлса.
Тўғри, унинг тоши роппа-роса юз йигирма кило бўлса,
сахнада роса важоҳатли кўринади-да. Бунақанги кам-
пиршо хоним шунақанги шаҳватпарастона, юз ишвали
хониш қиладики, маҳлиё бўлган томошабинлар жазава-
га тушадилар. Бу гунгурсдай бақалоқнинг ҳамма ёғи
диркиллайти, жилпанглайти, салқи бадани силкиниб
ўйнайти, овози эса мой кўрмаган аравадай ғийқиллайти.
Одамларга бунинг нимаси ёқади, сира ақлим етмай-
ди!.. Хўп, бўпти, Ал Анкани қўйиб бера қол! Унда ҳеч
бўлмаса ички бир куч-қувватни ҳис этади киши.

Умар каравот остидан пластинка қўйғични чиқарди-
да, хижолатли қиёфада меҳмонларга ўғирилди.

— Ҳозир йўқ унақаси. Фақат классик куйлардан бор,
холос. Қолган ҳаммаси таниш-билишларда. Бетховен-
нинг иккита симфониясигина бор. Эшитасизларми?

Саволлар ёғилди.

— Бетховеннинг ўзи ким?— сўради ноқулай аҳволда
қолган Бобокалон.

— Немис композитори. Даҳо йигитлардан.

— Ватани йўлида ҳалок бўлганми?

— Шундай деса ҳам бўлади. Боннда туғилган,— жа-
воб берди Умар, шерикларига заррача бўлса-да, маъ-
рифат бера олишидан мамнун ҳолда.

— Боннда?.. Анабада-я?¹— ажабланти Бобокалон.

— Йўқ, Б-о-н-н-да. «Б», «о», иккита «н». У Герма-
нияда.

— Э-ҳа, Германияда дегин.

— Нимаям дердик, агар сен уни ажойиб йигит деб
ҳисобласанг, эшитиб кўрсак бўларкан,— деб қўйди Фа-
рид сафар олдидан Европа сирларидан воқиф бўлишни
орзу қилиб.

¹ Бонн шаҳрининг номи арабчада «Анаба» талаффуз қилинади.

Хонага Бешинчи симфониянинг биринчи пардалари таралди.

— Бошланиши мисрлик бастакор Абдулваҳобнинг пластинкага ёзилган мусиқасига ўхшар экан.

— У Бетховендан ўғирлаган, буни плагиат дейилади.

— Балки аксинчадир, у Абдулваҳобдан ўғирлагандир,— деди Фарид чўзиб.

Умар ўзини жилмайшдан тиёлмади. Фарид кўпинча ўзининг маълумотли эканини кўрсатмоқчи бўлиб ноқулай аҳволда қоларди.

— Абдулваҳоб ҳали ҳаёт, Бешинчи симфония эса гахминан юз эллик йил бурун басталанган.

— Бетховенга тақлид қилмай, ўша пардаларни унинг ўзи топган бўлиши ҳам мумкин-ку.

— Эҳтимол,— жавоб берди Умар аччиқланиб.— Лекин ундай бўлса, қуръонни мен ҳам бошқатдан ёза олардим.

Шу билан сўз тугади. Фарид Фаррух билан нима ҳақдадир пичирлашди. Бироқ бу кўпга чўзилмади.

Умар пластинка қўйгичнинг овозини баландлатиб қўйди. Али ва Салоҳ диққат билан тинглашарди.

Дарвоқе, улар шунчаки тинглашибгина қолмаётгандилар. Уларнинг наздларида бу куй ўз жисмларида янграётгандек, бу шиддаткор тўлқинлар бутун вужудларини чулғаб, томирларидаги қонни гупуришга мажбур этаётгандек эди. Эҳтимол, бу ана шу аянчли каталакда тўпланган бешовлондан бири яратган куйдир. Куй улар жисмида яшамоқда эди, қулоқлари эса, ички янгроқ мусиқа билан хонани тўлдирган садолар ўртасидаги муносабат нидоларини эшитишга воситалик қилаётганди, холос. Тошларида янграётган оҳанг тўлқинлари аждодларимиз атрофдаги товушларни бутун таналари билан қабул қилган, узоқ ўтмиш замонларда унут бўлган инсоният яралишидан илгариги даврни тирилтириб, абадият йўлини топаётган эди. Бу ибтидий синкретизмга¹ қайтишда ўзига хос бир сакраш эди. Мусиқа уларни ғалати чодра янглиғ ўраб-чирмаб олаётгандай, қонларини сўриб олиш ўрнига, аксинча, ичкарига, инсон жисмининг энг хилватгоҳларига пуфлаб киритаётган минг-минглаб зулуклар сингари таналарига ботиб бораётгандай эди. Бу куйни ўз

¹ Синкретизм — бир ҳодиса-нарсанинг дастлабки бир-биридан ажралмаган, аралаш-қуралаш, яхлит ҳолати.

таналари мағзига симириб оларканлар, улар тобора ўзликларини англай борар, бу илҳомбахш садолар билан қўшилиб-қоришиб кетар, яна куч-ғайратга қайтар ва бир дарахтнинг беш бутоғидай жон ато этгувчи шарбатни эмиб ҳузур-ла тебранардилар.

Бетховен муסיқаси — бу реакцияни тезлатувчи катализатор эди. Уни тингларкансан, ўз «мен»ингнинг моҳиятига тушуниб етасан. Ўтирганлардан ҳар бири, чорраҳада учрашиб қолган дўстлар бир тарафга кетгандай, бошқаларга қўшилиб, уйғунлашиб кетар, бу чорраҳада «яшамоқ» феъли фақат кўпликда ишлатилар эди. Бундай онларда ҳали англаб етилмаган, аммо енгиб бўлмас фидойилик майл-иштиёқи туғилади. Бамисоли сув юзида оҳиста мавж ҳосил қилгувчи остки оқимдек.

— Қизиқ, оддий куй, сўзсиз-бошқасизу, лекин бутун қалбингни ўйнатиб юборади-я!— деди Али.

Бу сўзларнинг ҳожати ҳам йўқ эди.

— Ана шу Бетховеннинг тағин бирор нарчасини қўй.

Тўққизинчи симфониянинг пироварди уларни сарҳуш қилиб қўйди. Тенорнинг садоси нақ жаҳаннам оғзидан отилиб чиққандек бўлди... Сўнгра жўр созларнинг қудратли янграши уларни учуриб кетди-ю, қўққисдан қаердадир юксакларда танҳо аёл овози само сари интилгандай бўлди, моҳир қўллардаги варрак ана шундай баландлайди осмонда... Мана, муштлар тугилди, қонлар жунбишга келди... Улар борлиқ жаҳонни унутдилар... Аллақандай ғойибона куч кифтларини ростлаб қўяётгандек туюлди...

Умар уларга Шиллер шеърлари ҳақида сўзлаб берди. «Ё алҳазар, наҳот бу куйни яратган бўлса кар»¹.

Меҳмонлар алламаҳалда тарқашди.

Бобокалон кетсамми-кетмасамми, деб иккиланарди: бу маҳалда троллейбус ётиб қолган, у бўлса олисда турарди.

— Шу ерда тунарсан. Қолавер,— таклиф қилди Умар. У рози бўлди.

Бошқалар кетишди. Умар деразани очиб, тамаки тутунига тўлган хонани шамоллатди.

— У ёқда, Европада, улуғ зотларнинг қадрига етиш-

¹ Бетховен Тўққизинчи симфонияни кар бўлиб қолганидан кейин ёзган. Симфонияда Ф. Шиллернинг «Хурсандчилик қасидаси»дан фойдаланган эди.

майди... Дунёдан кўз юмаркан, улар биргина ҳуқуққа, қабрда чириш ҳуқуқига эришишади, кейин эса гўрковлар уларнинг ижод маҳсулларини ўзлариники қилиб кўрсатяшади. Ўзига қарши қаратилган нарсани ўзиники қилиб олиш бориб турган пасткашлик-ку, ахир! Бундан даҳшатлиси шундаки, улар ўз қурбонлари бўлмиш ўшандай йигитларнинг асарларидан бизга ўхшаганларнинг миясини заҳарлашда фойдаланадилар. Охиروقибатда бу ишларнинг жами уларнинг ўзларига қарши қаратилади. Улар бизга тегишли бўлган нарсаларни ўзимизга қайтаришади, холос.

Салоҳ чарчаган, суҳбатлашиш ҳам малол келаётган эди, шунинг учун ҳам у маъқуллагандай бош ирғаб қўя қолди.

У Умарнинг энсизгина қаравотига ётишга унамади.

— Икки киши қисилишиб қоламиз.

Умар қистаб ўтирмади. У Салоҳнинг камзулини буклаб бошига қўйгани ва кўрпага ўралиб, полга чўзилганини кузатиб турди. Салоҳ ётиб олгач, энди суҳбатлашса бўлади, деган хаёлга келди. Охирги сигаретани тутатиб:

— Эрталаб сеникидан чиқиб кетаётганимни кўриб бобиллаб бермасмикин анави эшикбон хотин?— сўради у.

— Ташвиш қилма. Мен қулай ҳам фойдали истиқоматчиларданман. Нега деганингда, амаким менинг ҳамма қилмишиму ишларимдан бохабар бўлиши учун унинг томоғини мойлаб туради-да. Борди-ю, кечаси келмасам, азонлаб буни қўнғироқ қилади амакимга. Икки ҳафтача бурунроқ уйда ётмадим — жодугар дарров етказибди унга. Оқшом чоғи Қазбада ялпи текширув бўлганди. Мени қўлга олганларини ўша заҳотиёқ фаҳмлабди-ю, азонлаб комиссарликка етиб келибди.

— Кейин сени қўйдиртириб юбордини?— қизиқсинди Бобокалон.

— Йўқ. Қимдир комиссарлик ҳовлисидаги атиргул бутасини синдириб қўйибди. Мен бўлсам бу айбни бўйнимга олдим.

Салоҳ тушунмади.

— Нимага?

— Хўш, амаллаб қутулиб чиққанимдан нима фойда бориydi? Мен ҳам худди бошқаларга ўхшаган одамман, улардан ортиқ жойим бўлмаса. Модомики, ҳаммамиз биргаликда тузоққа илинган эканмиз, ҳар қайсимиз ўз

«насибамизни» олишимиз керак эди-да, ахир. Қачон қарасанг, айнан маълум кишилар жабр кўраверади, шу тўғрими, ахир? Бундан ташқари, одам узил-кесил ўз ўрнини аниқлаб олиши даркор.

Ҳорғинлик енгган Салоҳ жавоб қайтармади. Эҳтимол, охирги сигаретани тутатган кўйи шунчаки хаёлга толгандир. Умар унинг ётган жойида сал қаддини кўтарганини, чўзилиб сигарета қолдиғини кулдонга эзғилаганини кўриб турди.

Умар мудроқ босган шаҳар шовур-шувурини эшитиб ётарди. Уни жуда кеч, тонгга яқин уйку элитди.

Эрталаб, иккинчи қаватга тушишганида Салоҳ безовталаниб Умарга қаради.

— Сенингча, анави хотин индамасмикин?

— Еб қўймас-ку, ахир, сени!— эътироз билдирди Умар.

Шундай деб олдинга ўтди у. Афтидан, эшикбон аёл уларни пойлаб турган кўринарди. Одим шарпаларини эшитиши биланоқ қўлларини белига тираганча остонага туриб олди.

Умар унга бошдан-оёқ нафратомуз назар ташлаб чиқди-ю, пастга тушаверди. У ёнидан ўтиб бораётганида хотин унга томон қадам ташлади:

— Жаноб Бин Рикоз!

— Бу менинг қариндошим. Наҳотки уйимга бировни тунагани қўёлмасам?

Сал дадилланган Салоҳ яқинроқ борди.

— Гап бундаямас,— шанғиллади аёл пачақ кастрюлькадай гижирлаган товуш билан.— Қўшниларингиз кеча оқшом шовқин солганларингдан шикоят қилишди. Вағиллатиб пластинка қўйибсизлар. Бу қанақаси бўлди? Бу ер сизга маврлар қаҳвахонаси эмас-ку, ахир. Иннайкейин, истиқоматчиларимиздан бирортаси арабча мусиқани ёқтирмайди.

Умар илжайди. Аёл унинг илжайганини уэрга йўйиб, мамнун кайфиятда ўз жойига қайтди. Йигитлар йўлларига равона бўлишди. Умар вазмин кўча эшикни очди.

— Демак, арабча мусиқа экан-да?— Салоҳ кулиб қўйди.

— Ҳа, сен тамомила ҳақ экансан. Бетховен Анабада туғилган экан. У билан тил топишиб кетамиз, у ўзимизники.

Бу ажойиб субҳидам эди.

Айниқса кечалари, уйқуси келмай каравотда ағанаб ётган пайтларида, бамисоли ўзини дераза ойнасига уриб, қутулишга уринаётган безовта арвоҳқапалакдай уни хавотирли ўйлар чулғаб ўла бошларди. Фарид олган диний таълим-тарбияси ва таомилдан қолган эскича қарашлари ўзининг дунёни идрок этишига салбий таъсир қилаётганини тушунарди. Эндиликда унинг онгида рахна очилди, ўзига билинмасдан шу пайтгача онгига сингиб қолган нарсалар билан дунёни эскича, одатланиб қолганидай идроклаши ўртасида тўқнашув юз бериши тайин эди; жамики дунёқарашларию одат-қўникмалари силсиласи янги, ҳужумкор оламнинг ҳамласидан ларзага тусаётган эди. Бу тўқнашувда бир томоннинг кучи ошиқ эди, иккинчи томон зарбани оғриниб, алаҳсираб қарши олаётган эди...

Дераза ланг очиқ, бироқ Фарид тоза ҳаво кираётганини деярли сезмас эди. У бўғилиб кетди. Пешонаси намланди, боши оғриқдан ёрилиб кетгудай эди. У тафаккури жанггоҳидаги интиҳосиз олишувни зўр бериб фаҳмлашга интиларди. Аҳёна-аҳёнда онгининг ҳар иккала қисми учун мақбул тушгувчи аллақандай якка-ёлғиз фикрлар туғилиб қоларди; улар «бетараф» майдонга ёриб ўтарди, ана шунда Фарид ўз-ўзи билан суҳбат қуришга тушарди. Бундай мурасозлик онларида муаммо ечилгандай бўлар, шунда у ҳатто бир оз энгил тортарди: гўё хонага соф, сарин ҳаво отилиб киргандай бўлиб, бемалол нафас ола бошларди. Назарида, мияси улкан жанг майдонига ўхшар, бу жанггоҳда шу дамгача ҳаракатсиз ётган беҳисоб нейронлар¹ оломони ҳаракатга келарди-да, сира кутилмаган ҳамда ғоятда жасурана комбинациялар ясаб, ўзаро қўшилиб-бирлашиб кетарди. Улар онгининг хилват жойларидан ўз ҳолларича чиқиб келиб, Фарид энг ишончли ҳисоблаётган марралар сари интилардилар.

«Одам тўлиқ маънавий камолотга эришган ёшида қайтадан бировнинг дунёқарашлари таъсирига тушиб қолиши мумкинми?»

«Динда зўрлаш йўқ. Зеро янглишмовчилик билан ҳидоят йўли очиқ-ойдин ажралиб қолгандир...»²

¹ Нейрон — нерв тўқимасининг асосий элементи.

² Қуръоннинг 2-сура, 257-оят.

Камолот йўлининг барча босқичларида у бу сўзларни ёдга олиб келди.

Маълум ва машҳур ақоид алломаси бундай деган:

«Бу қон сабот қояси қаъридан оқиб чиқувчи матонат сарчашмаси хизматини ўтади. Унинг кўмагида оллоҳ эътиқоди мустаҳкам мўминлар қалбига қувват бериб, иккиланганлар ақлига қўрқув солди; эътиқодли кишиларнинг довжораклигини кўрганда шубҳаланганларнинг юракларини ваҳм босди. Ушбу қон имонли кишилар жисмидаги жамики иллатларни эритиб юборувчи ишқор бўлди. Уларнинг ёмонлиги йўқолди — моҳир табиб қорик солганда танадаги ҳаром қон ана шу тахлит оқиб битгусидир. «Токи оллоҳ ёмонни яхшидан ажратғуси, ёмонларни бир-бировининг елкасига миндириб, барчаларини жаҳаннам оташига улоқтирғуси ва дўзахга жо қилғусидур»¹.

Ютмоқ — оддий физиологик ҳаракат. Навбати билан алмашинаётган авлодлар ҳаёти — бу, шундай ҳаракатларнинг, ютиш ва ҳазм қилишнинг ибтидою интиҳоси йўқ силсиласидан бошқа нарса эмас. Жамики ибтидоий, бошланғич куртак-зарралар шунчалар ферментларнинг² тазйиқу таъсири остида қолган экан, қани, бу чалкашлик орасидан ҳақиқатни топиб кўринг-чи? «Ҳақиқатни топа билармикинман? Бошқалар ҳам ана шу тадқиқ йўлидан ўтишармикан? Утмишдошлар каби янги йўл оча олдимми, ёхуд боши берк кўчага олиб борувчи йўлни танладимми? Иситмали, босириқли улғайишнинг оддий танглик палласи. Сергак туриш зарур. Энг асосийси, бу қутурган бўроннинг мени батамом майибу мажруҳ қилиб кетишига йўл қўймасликдир».

Мияси нақ икки қарама-қарши электрод таъсири остида биқир-биқир қайнаб, таркибий қисмларга парчаланяпти, очиқ деразадан муздек ҳаво кираётган хона жимжит.

Атрофини бўшлиқ қуршаб олган. Пастак хонтахта ёнида баланд ўриндиқ турибди. Энди у соф жисмоний туйғу изларди. Қандай бўлмасин, лангиллаб турган бошини тинчлантириши керак. Сигарета тутатиб, ўзини чал-

¹ Қуръоннинг 8-сура, 38-ояти.

² Ферментлар — тирик организмда пайдо бўладиган ва организмда химик реакцияларга ёрдам берадиган мураккаб органик моддалар.

гитишга уриниб кўрди. Бунинг нафи бўлмади. У ҳатто тамаки таъмини ҳам сезмади.

Шунда ўй-фикри иттифоқо синашта йўлга чиқиб олди. «Мен ўз ақидаю маслагимга амал қилиб, ёғочоёқда юраверибману, лекин остимдаги заминдан ажралиб қолибман, шу сабабдан оёққа мустаҳкам босиб туролмаяпман. Бу бедаво дард. Шундай фурсат етадики, ёғочоёқлар ишдан чиқиб, кунимга ярамай қолади. Наҳотки тетапоя қилиб юришни бошқатдан ўрганишга тўғри келса?

Ақидалар ва уларнинг ҳаётда қўлланилиши унда ишончсизлик уйғога бошлади, зеро, диний ўғитлар бобида уларнинг асл моҳиятини бузиб кўрсатувчи чалкашликлар пайдо бўлган эди. Бокиралик деб ҳисобланган нарса бузуқлик бўлиб чиқди. Қамсуқумлик деб саналган нарса ҳамиша зиқналик бўлиб чиққан, холос; адолат ва нажот йўлини излашга уринишнинг оқибати сотқинлигу инқироз билан яқунланади».

Фил йилининг¹ рабиулаввали 12-кунига ўтар кечаси Пайғамбар алайҳиссалом таваллуд топди. У ёлғиз, ҳеч кимга қўшилмай улғайди. Бутун инсониятнинг умиди эди у, тангри таоло унинг тили билан сўзлади. У инсон онгини ҳушига келтирди, уни гафлат уйқусидан уйғотди, чунки илгарилари, ҳар сафар, ақлга адолат нури тушганда одамларнинг онгига сохта маъбудлар қоҳинларининг: «Ухлайвер, тун зим-зиё, йўл машаққатли, манзил олис, тулпоринг толиққан, юкинг арзимас» қабилидаги садоларигина етиб борди.

Еруғлик зулматга айланиши мумкинми? Зеро, «кишилар орасида хат танимайдиган, илло, фақат орзу қилишни биладиган анойилар ҳам бор... Улар фақат мулоҳаза юритадилар...»² Турган гапки, улар нотўғри тушунчалар исканжасида довдираб қоладилар. Узгача йўл-йўриқ — тақиқ этилган йўлни синаб кўрмоқ даркор.

«Барга кирарканман, официантга олдиндан ўйлаб келган гапни айтдим:

— Марҳамат қилиб, бир қадаҳ шароб келтирсангиз.

¹ Ислом қарор топмасдан олдин — Маккани ҳабашистонликлар қамал қилган йил. Улар филларда жанг қилганлар. Муҳаммад пайғамбар худди шу йили туғилган деб ҳисобланади.

² Қуръоннинг 2-сура, 73-ояти.

— Оқидан бўлсинми ё қизилиданми?

Чоғимда, эсанкираганга ўхшаб кўринган бўлсам керак: гуноҳнинг туси ҳар турли бўлишини билмасдим. Эҳтимол мен майхўрларга ўхшамасам керак.

— Қизилидан.

Оқини хушламадим — мусаффолик, тиниқлик билан заррача иттифоқ бўлгим йўқ эди. Мен стаканни ушлаб турардим, йигитча эса менга ғалати қарар эди. Балки ичмасдан бурун ҳисоблашганим учундир. Балки рангим қув ўчиб кетгани учундир. Узоқ тараддудландим. Бироқ билгим келарди. Шунчаки билгим келарди. Шунда ўйга толдим: «Майхўрлик қилиш учун қандайдир алоҳида важ-сабаблар борлиги туфайли ичишмаса керак. Ичиш— бу ўз олдинда ўзингни оқлашинг зарур бўлган бирор ножўя иш қилиш деган маънони билдирмайди. Майхўрликнинг боиси ҳисобланувчи кўнгилсизлик ҳамда бахтсизлик ёхуд май бахш этадиган ҳузур-ҳаловат — атрофдагиларга рўкач қилинадиган важ-қорсон, холос. Ичиш учун ичадилар, вассалом. Қадаҳдаги майнинг пештахтадан лабга етиб келгунига қадар бўладиган ҳаракат жараёнида қандайдир бир мутлақ руҳият борки, майнинг бутун сирли жозибаси ана шунда яширинган. Башартики мени ичишга ундаётган сабабларни аниқламоққа интилаётган эканман, демак, чинакамига ичишни ўрганмабман ҳали.

Стаканни икки қўллаб ушлаганча, винодан ҳўплардим. Қуръон художўйларга жаннати шарбатларни ваъда қилади. Бу шароб эса мутлақо бошқача эди. Худди йод ҳўплагандай нафасим қайтиб кетди. (Нега энди йод бўларкан? Уни ҳеч қачон ичиб кўрмаганман-ку!)

Худди шу пайт аллақандай латта билан финжонни артаётган официант менга кўз қирини ташлаб турганини кўрдим. Бир кўтаришда бўшатдим стаканни. Меъдам шундай бир аҳволга тушдики, нақ ичак-човоғим буралиб кетаёзди. Аммо-лекин энг зўри бошимда юз бера бошлади.

Назаримда меъдам тўппа-тўғри миям билан алоқа қилаётганга ўхшар, бошқа аъзоларимни ортиқ сезмас, ҳис этмасдим — аъзойи баданим гўё меники эмасди. Оёқларим иродамга итоат этмай қўйди. Бир маҳал қарасам, бинонинг ертўласида, ҳожатхонада кўрдим ўзимни. Кейин қўлимни оғзимга тикдим у варақлаб қайт қилдим.

Ана шундан кейин танам яна измимга итоат эта бош-

лади. Ҳиқичоқ, ўқчиқ қийнар, ичак-човоғим томоғимга келиб қадалаётгандай бўларди

Кетаётиб, нақ остонадан ҳатлаётганимда официантнинг хўжайинга айтган гапи қулоғимга чалинди:

— Анави нусхани кўрдингизми? Ичиб, нақ бўладигани бўлди.

Ғазабимдан бўралаб сўкишга тушдим».

У; қурайшит қабиласидан бўлмиш ибн Абдуллоҳ, бинни Абдул Муттолиб, бин Ҳошим Маккаи Мукаррамада таваллуд топди. У: «Менга ҳақ йўлни танлаганларнинг далилини келтиринглар», деди.

Ешлигиданоқ «Софдил» лақаби билан маълуму машҳур эди.

«Уясига яширинган кўрсичқондай, мен ҳам ўз маҳалламга биқиниб олдим. Ўзимнинг сариқ чақага арзимаслигимни англаб, ҳаёт тарзимни ўзгартирмоқчи бўлдим. Бироқ атрофимдаги ҳеч нима ўзгармади. Эски шаҳарни ҳалиям ўша воқеалар ларзага соларди, аммо эндиликда мен томошабин эдим, холос, кўрилган томошалар қайғуга ботирарди. Бу дунёда ўрнини биров боса олмайдиган инсон зоти йўқ эканини англаб-билиб яшаш, бу кучлиларнинг қисматидир.

Гўё жинс деган нарса йўқдай, одамлар жисми устига бокиралик чодрасини ташлаб қўйганлар, аммо жинсий интилишларни йўқ қилиб бўлмайди. Тана майли ёхуд фаҳшни жиловлашдан ташқари табиий чора-илож ҳам бор. Севишганларнинг ўз қонун-қоидалари мавжуд: бу борада бирон нима қилишнинг ҳеч қандай илож-имкони йўқ. Айниқса, мабодо қуръон оятларидан лунги ўрнида фойдаланмасалар. Севишганлар жуфти, қарор топган тартиботга қарши эътироз даъватидир. Бу жуфт тартибқоидага итоат этмайди. Муҳаббат сабоғи ишқ бўстонида, озодлик сабоғи озодлик ошёнида амал олади.

Оллоҳ сабр-қаноатлиларнигина суюкли бандам дейди — «бошига мусибат дориганда: «Биз оллоҳнинг қулимиз ва биз унинг ҳузурига борғаймиз»¹, дейдиганларни ёрлақайди. Бор гап шу, вассалом. Пурқудрат сўзлар. Итоаткор сўзлар. Бироқ бу сўзлар ёмонлиқ, зулмга қарши қалқон бўлолмайди.

¹ Қуръоннинг 2- сура, 151- ояти.

Ҳаммаси қуруқ гап бўлиб қоляпти.
Эндиги, кун тартибидаги масала — севмоқ»

«Ташқарига чиқишга жазм этдим. Осудалик қамалида қолган даҳани айланмоққа отландим. Чоғимда, намозгар палласида кўчаларни тўлдирган оломон, мен ўтиб кетаётганимда, нафасини ичга ютди, зотан, қулоғимга финг деган товуш ҳам эшитилмади.

Эти устухонига ёпишган қилтириқ болакайлар чекиб ташланган тамаки қолдиқларини йиғишар, эркаклар келгиндиларга бой берилган тош кўчаларда санқишар, уймалашишарди. Осмонни эса лахтак-лахтак булутлар ола-қуроқ қилиб ташлаганди.

«Зап жаноза ўқиладиган кун экан-да».

Кўнглим ўз суюкли, энди армон бўлиб қолган чашмасини қўмсар, шунга кўра мен кўчама-кўча кезиб юрганимни сезиб турардим.

Аллақандай бир кўр одам най чаларди. Най билан унинг оддийгина таронаси...

Тор кўчаларни забт этганди бу мусиқа.

Фонус остидан бир фоҳиша лип этиб ўтди, шунда: «Мен ҳам ишқ санъатини эгаллайман», деб ўйладим.

Наздимда, йўловчилар мозористон чеккасида, қабрлар ёқасида юргандек, улар аллақачон ярим ўликдек туюлар, мен ўзим бўлсам худди осмонга ўхшаб булутлардан ямаб-ясқалганга ўхшардим.

Бироқ фикр-ёдимни батамом Лайло банд этганди.

Унинг жисмидан келадиган муаттар исни симириб, ёлғизлигимни унутмоғим керак.

Бундан бир неча ой муқаддам мен шеър ёзмоқчи бўлгандим. Бироқ ўша замоноқ фикримдан қайтдим: ўлимларнинг ниҳоятда кўплиги мени, шунингдек, ҳаммамизни ҳам эзади... Гап шундаки, дастлабки битикларимни Шаҳидга кўрсатсам у шафқатсиз бир жавоб айтди. У: «Ҳозир милтиқларнинг қўндоғи билан шеър ёзмоқ керак», деди. Пайқашимча, унинг ўзи ҳам нималардир ёзар экан. «Мен буни бошқалар номидан ёзипман», деб жавоб қилди у. Ўзини бенуқсон деб ҳисоблайди, бу одати ёқмайди менга. Қашшоқ кулбалардан чиққан бу ташвиқотчи шаҳидларни ҳаддан ташқари кўп гапиради. Бунга фақат ўзининггина ҳадди бор деб ҳисоблайди. Фаҳшу қусурлар ботқоғига ботган, шаккок бир одам ўзини мў-

минлар орасида энг тақводори деб билади. Афтидан, тонг-ла маҳшарда саҳобалар қатори Муҳаммад алайҳис-саломнинг сафида бўламан, деб ўйласа керак.

Мадрасадош ўртоғим Али йўлиқиб қолди. У пайтларда Али жуда сўхтаси совуқ бола эди. Дарвоқе, деярли ўзгармабди у. Қўлтиғида қоғоз халта, оғзида сигарета билан, худди мен Маккадан келгандай, жуда қуюқ саломлашди. Али — бировларнинг ишига тумшуғини тиқишни яхши кўрадиганлардан. У мени суд қилишганидан хабардор эди, чамамда, шу ҳақда суҳбатлашишдан ҳузурланарди у. Мадрасадалигимизда, танаффус пайтларида у домланинг манқалига чоптирар, чолнинг ўчиб қолган манқал олдида совуқдан дийдираб, шиптир ҳидидан бурнини жийирганини кўриб завқланарди. Ҳали раста бўлмай туриб, муштдайлигидаёқ гару фоҳишалар тўғрисида кўп гапларни гапириб берарди. Бўш вақтларда бизга ўргатарди. Кейинчалик масжидга қатнашни канда қилмайдиган мўмин мусулмон бўлиб қолди. (У қози ҳузурини хизмат қилар, масжидга қатнаш хизмат бурчига кирарди.) Аммо аслида-чи, у заррача ўзгармаган, ўша-ўша бузуқ ва маҳмадоналигича қолганди.

— Тушимми, ўнгимми? Ўзингмисан бу, Фарид? Қўйиб юборишдими сени?

Дарҳақиқат, ўзимманми бу? То бу тўғрида бош қотириб кўргунимча ҳам бўлмай, у бошқа савол берди. Биринчисига жавоб берилмаса ҳам бўлаверади — бу муқаддимадай бир гап. Биз қўл олишдигу бир нафас жим қолдик.

— Сени кўрмаганимга юз йил бўлди-ёв, оғайни!

Нимасини айтасиз! Оғайничилик нималарга дош бермайди! Ҳамма гапни тезроқ билад қолгиси келганидан нақ юраги ёрилиб кетай деяётганини сезиб турибман. Мен нари кетиш ниятида эдим, бироқ у кифтимдан қучоқлаб олди.

— Э йўқ, бунақанги хайр-маъзур ўтмайди! Мен билан қаҳвахўрлик қилмай кетмайсан.

Шундай дея, у мени маврлар қаҳвахонасига «Дор ал Бэй»га сургади.

— Йўқ-йўқ, у ёққа эмас!

— Хўп, ҳаммаси тушунарли, у ерда танишларинг кўр экан-да, — муғамбирона тиржайди у.

Мен бу нусха билан ғалати бир ҳамкорлик қилаётганимни ҳис этиб, ушбу кутилмаган воқеадан сескандим.

— Йўқ-йўқ, шунчаки менга чапроқ, мен у томондан юрмайман.

Хуллас, бошқа қаҳвахонага йўл олдик. Чор-ночор у билан айвонда ўтиришга тўғри келди. Мен таклифини рад этиб ўтирмадим, чунки барибир ундан қутулиб кетолмаслигимни фаҳмлаб турардим.

— Тентак экансан! Қазбадаги энг сулув қизга унашилган бўлсангу... бузуқлик учун қамоққа тушиб ўтирсанг-а! Кўнгиллари ёш, диркиллаганини тусаб қолибдида, а?— Шундай деб қаҳ-қаҳ урди.

Мен алам билан қўл силкидим, у бўлса шу замоноқ қўшиб қўйди:

— Умуман, бу сенинг шахсий ишинг-а. Гарчи сени ёлғиз менгина ҳимоя қилган бўлсам ҳам. Гапнинг индаллосини айтганда, буларнинг жамикиси ғанимларимиз. Мальталиқ хотин...¹ Ҳар қанақанги қуролдан фойдаланиш керак, ҳатто манавиндан ҳам!— У ношоён ишора қилди.— Ахир улар ҳеч нарсадан тойишмайди-ку!

У зўрлашнинг талай усуллари хусусида гап сотди-ю, лекин амалда булардан фойдаланмаганини тан олди. Мисол тариқасида газеталардан («Ҳодисалар» бўлимидан) олинган тафсилотларни келтирди.

— Агар бундан бу ёғига ҳам шундай давом этаверадиган бўлса, қизларнинг бетини ҳозиргига қараганда бир неча йил бурунроқ бекитишга, ёнига маҳрам — қўриқчи қўйишга тўғри келади-я!

Қаҳва-совиб қолаётган эди. Али бутун гавдаси чайқалиб, қўлларини силкиб сўзларди.

— Мен — жинсий озодлик тарафдориман. Ислом авжи гуллаган замондаёқ Абу Нувос «Алғул»ни яратган. Маю аёлларни ҳеч ким унчалик мадҳ этолмаган, у бўлса сарой шоири эди. Ҳозир эса бари хароб бўлди, дўстим, диний қабзиятгина қолди, холос. Тез орада тик туриб сийишни ман этишгача бориб етадилар. Хўш, мундоқ ўйлаб кўрилса, жинсий олат нимага берилган ўзи?.. Тўғрида, ундан кўра суннат қилинаётганда таг-туғи билан кесиб ташлашгани яхши эмасми?! Ҳамма ғавғо-масала ҳал бўларди-қўярди...

Бунақанги нусхалар билан ош-қатиқ бўлишни жиним суймайди. Башарти, икки карра икки — тўрт деганида

¹ Бу ерда легионер Рандшонинг хотини ҳақида гап борапти: Мальта оролининг аҳолиси — жазойирликларнинг азалий душмани.

ҳам, эҳтимол, у айтгани учун бу мутлақ ҳақиқатдан шубҳаланишим тайин эди.

— Оллоҳнинг қудрати зўр, даргоҳи беқиёс, аммо одамлар бачканалашиб кетяпти,— жавоб бердим мен.

У бу фикрни жуда ўткир деб топди шекилли, овози борича қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Сени учратганим жуда соз бўлди-да! Бир ҳафтадан кейин Қазбадан кўчаман. Ҳозир префектурада иш-лаяпман — шундай истеъдодим билан ҳуқуқий фаолият соҳасида заҳмат чекиб ўтирсам-а! У ерда префектуранинг ишга доир қоғозларини тузувчи амалдорман. Нимаям қилардим, «маданийлашиш» керак-ку, ахир! Бўлимга, менинг олдимга кириб ўтгин. Шундоқ тоннелнинг ёнгинасида. Йигитларимиз билан таништириб қўяман. У ерда бефаросат, овсар йигитчалар сероб, лекин муроса-созлари ҳам топилади. Алини қандоқ кўрсам бўлади, деб сўрайсан,— тушунтирди у,— «Али» жудаям авомча исм. Хўш, ҳалиги, қизчалар масаласига келсак... Уларни зўрлашнинг ҳожати йўқ. Ўзлари устма-уст келиб туришади! Одамлар кўзига сен билан менсимай гаплашишад-и-ю, лекин уларнинг ирқчилиги киндикдан пастга тушолмайди. Биласанми, қария, гап орамизда қолсину, ҳар қалай арабларнинг ўзига яраша устун томонлари бор-а, а, лаббай?.. Чао!

— Саломат бўл!

У оломон орасига кириб ғойиб бўлди. Иккита бўш финжон турган стол ёнида ёлғиз қолгач, йилнинг шу фаслида қалдирғочларнинг кўчиши — антиқа саёҳатга чиқишини ўйлаб кетибман.

Курсидан аранг қўзғалиб, энди бир-икки одим ташлаган ҳам эдимки, официант тўхтатиб, қаҳванинг ҳақини тўлашни талаб қилди. Хижолатдан ўсал бўлиб, узр сўрадим.

— Тушунарли, шунчаки ёдингиздан кўтарилибди. Тўғри, анави шеригингиз тўлаши керак эди.

Гарчи қўл узатса етгундай жойда бўлса ҳам маврлар ҳаммомига ҳадеганда етолмадим. Хуркиб, ёнимдан югургилаб ўтаётган қўй суруви ўртасига тушиб қолиб, гоҳ у, гоҳ бу қўйга урилиб кетардим. Сурув бўлса кўпайгандан-кўпайиб борарди, шу тахлит аллақанча вақтгача оёқларим гўё остидаги қаттиқ ерни пайқаёлмади...

Ниҳоят димоғимга даҳлизнинг нам ҳавоси урилди. Деворлар бошдан-оёқ зах босиб кетган. Кираверишдаги

тахта-тахта цемент супалар олачипор сочиқларни ёпишиб, узала тушиб ётганлар билан тўлиб кетганди. Мен ғиж-ғиж, ғаройиб шакл-шамойилли қўл, оёқ, қоринларни оралаб борардим. Тер, тамаки ҳиди, турли тутатқилар ҳамда арзон совун иси бутунлай гангитиб қўйди.

Хўжайин сочиқ уюми орқасидан олайиб қараб қўйди менга. Эпиналча суратларда тасвирланган антиқа нусха эди у: лунги ўрнига сочиқни айлантириб тутиб олган, нақ пиёладай чуқур киндикли қорни баҳайбат, ақл бовар қилмайдиган даражада шопмўйлов, қиёфаси ғирт туркларнинг ўзгинаси.

Турли ҳату расмлар ёзиб ташланган кўкраги ва қўллари пергамент қоғозга ишланган, қадимий денгизчилар фойдаланадиган кўҳна география хариталарига ўхшаб кетарди. Овозини бамисоли тоннелдан гувуллаб ўтаётган поезднинг овози дейсиз. Мабодо муаззин бўлганидами, унга азон айтиш учун карнай лозим бўлмаган ва у мўминларни намозга икки марта чорлаб ўтирмаган бўларди. Бундай кекирдакдан чиқадиган азон фармойишдай янграрди.

— Қани, бу ерда ким ҳақ тўламади?

Бундай дажжол билан «ҳазиллашиб» бўлмасди. Шу боисдан олдинда ноқ патта олишга ошиқдим.

Қайноқ сувли ҳовузчага тушарканман, танам ҳузур қилди. Кейин ҳовузча теграсидаги хоначалардан бирига кириб, яхшилаб ювиндим. Назаримда, намоз олдидан мустаҳаб қилаётгандек бўлдим бу туйғудан хижолат чекдим. Бир ҳафтадан бери масжидга қадам босмай қўйгандим. Беш вақт намоздан ҳар бири ўқиладиган фурсат етди дегунча, иситмалай бошлайман. Намоз пайтидаги ҳар бир ҳаракатни хаёлан такрорлайман: бу ўзига хос оддий бадантарбия эди, ҳозир менга шу камлик қилаётгани яққол кўришиб турарди. Кеча, бия атрофида ўралашган тойчадай мезана атрофида гирдикапалак бўлди му, лекин ҳар ҳолда васвасага учмадим.

Қотма, чайир ходимчи эпчил қўллари билан танамни уқалаб, кир ва терни сидириб ташларди. Суякларим эгилиб-букилиб кетар, қирсилларди.

У уқалашни тугатганидан кейин ҳам хийла вақтгача мук тушиб ётавердим. Сирасини айтганда, унинг қачон чиқиб кетганини ҳам билмабман. Уқалашдан кейин терим ўт бўлиб ёнар, илиқ цемент супада ётарканман, янгиланган қоним ичимда қандай депсинаётганини сезиб-пай-

қаб турардим. Янги зарб қилинган тангадай ярқираб кетган баданимнинг яна сезиш қобилияти тикланганди. Маврлар ҳаммоми танани яйратади, тери кўзларини тозалайди, аъзоларни сиқиклик кишанидан халос этади. Одам янгитдан туғилгандай бўлади.

Мен ҳаммомдан қайта туғилгандай бўлиб чиқдим».

Оқшом шаҳарни қайноқ оғушига олган эди. Фарид мадрасага қараб кетди. Муаззин-домла теварак-атрофдаги қишлоқларга мурид овлаб, ваъз айтгани кетган пайтларда мадраса калити ҳамиша унда қоларди. Фарид ҳам бундай сафарларда бир неча марта қатнашган. Улар таваккал қилиб қаерда одам қалин бўлса, ўша ерга тушишар, баланд овоз бериб фаллоҳ ва чўпонларни тўплашарди-да, кейин шариату тариқатдан ваъз айта бошлашарди. Чўпонлар иякларини узун ҳассаларига тираб турарканлар, кўзлари молларда бўлар, айни чоқда олло таолонинг қудрати ҳақидаги ваъздан лоақал бирор парчасини илғаб қолишга ҳаракат қилардилар. Чол бирор харсанг устига чиқиб олар, шогирди эса унинг пойига чўк тушарди. Воизнинг қоқсуяк, ер остидан туртиб чиққан илдизидай майишган гавдаси энсиз жаннат қопқасининг тимсолига ўхшаб кетарди.

Қўллар намоз ўқиётгандек қулоқларга тутилар, лаблар пичирлаб ҳамду сано ўқир, бу бир маромдаги минғирлаган овоздан маст бўлган сигирлар айниқса ўйчан кавш қайтариб, сақичларини чайнардилар.

Кечқурун похол томли кулбада нон ва зардоб билан тамадди қилиб олгач, шам ёруғида иккала ваъзхон оҳиста ҳамда узоқ суҳбат қурардилар.

Фаллоҳлар, ўзлари ҳам билмаганлари ҳолда, уларга кўп нарсани ўргатгандилар. Уларнинг хотиралари, турмуш машаққатлари, мусибату ғам-ташвишлари, умидлари, орзу-армонлари ҳақидаги вазминона ҳикоялари ҳар иккала зиёратчининг қулоғига бамисоли сокин, осойишта оқимдай қуйила борарди.

Фариднинг ўсмир тасавури уни гоҳо-гоҳо бу дунё сарҳадидан ташқарига юлқиб олиб чиқар, сўнгра тагин инсон боласи дош беролмайдиган қашшоқликни енгиш умидида курашиб ётган ана шу одамлар пешонасига ёзилган мусибатлар гирдобига ботирарди.

«Оллоҳу акбар»ни эшитган одамлар яна унга талпинардилар.

Бир дуар иккинчиси билан алмашинар, чол билан ўспирин оч-яланғоч ерда маънавий озуқа улашардилар, илло ҳеч бир зот улардан каромат кутмасди ҳам. Ҳар қайси қўналғада харсанг устига чиққан чол ва унинг пойига жойлашган Фарид — чолнинг орзу-умиди, ёш, энди куртак ёза бошлаган ниҳол — ана шу оёғини аранг судраб юрган чалажон одамларга дастлабки авлиё-анбиёлар тўғрисида ривоят ўқирдилар; булар фақат насл-насабларини сақлаб қолиш учунгина яшаётган, қандай қилиб тирик юрганларини ўзлари ҳам тушунтириб беролмайдиган одамлар эдилар-ку, ахир. Оёқлари кишанли бу одамларга ҳозир қуруқ сафсата эмас, кишанларни парчалайдиган забардаст темирчи керак эди. Тирик қолмоқ, бардош бермоқ, асосийси эса — доимо зарба бермоқ, зарба беришга доимо шай турмоқ. Ота-боболаридан мерос қолган диндан селитра ва питра ҳиди келарди; улар мисоли ханжар яланғочлаётгандек ёхуд милтиқ ўқлаётгандек намоз ўқирдилар. Шу туфайли илоҳиётнинг нозик жиҳатлари уларни қизиқтирмасди — буни имомларга қўйиб берардилар. Аммо улар баланд овоз билан қофияларга бой, оҳангдор насрий асар ўқиб бераётган қарияга эҳтиром кўрсатардилар, зеро унинг ғоятда инсофу тавфиқли ҳамда меҳрибону шафқатли одам эканини, башартики, шу ёшда бунчалик машаққатли сафарга отланган экан, бундан муроди одамлар кўнглига бир қадар таскин бермоқлик эканини тушунардилар. Улар чолга қулоқ солардилар — яхши муносабатга ақалли боодоблик ила жавоб қайтармоқ ҳам фарз, ҳам қарз-ку, ахир. Бироқ улар қарияни сафсатабоз сифатида эмас, инсон сифатида қадрлардилар. Улар ерни шудгор қилган, кечқурун дастурхонга бир амаллаб қора нон келтирган ва бўлажак озодликни сабр билан кутаётган онларида худо бор деб ишонардилар; умр учун худо йўлдан қўшилган бир ҳамроҳ эди, йўлдан қўшилган ҳамроҳ эса ҳақиқий ҳамроҳ эмас, лекин улар, агарда ўзларини-ўзлари сотиб қўймасалар, фақат шу шарт билангина, уни тўғри йўлга солиб юборишни хоҳлар эдилар. Ахир оқибатда ҳақ йўл қаердалиги ёлғиз уларгагина аён эди-да.

Оллоҳнинг ҳақиқати энди ерга тушган эди, улар эса ана шу ерда ҳали олис, беҳудуд йўл босишлари лозим...

Мана, мактабнинг ёғоч эшиги: алмисоқдан қолган қулфга солинган калит ширқ этиб буралди. Ичкари қоп-қоронғи. Бўйра тўшалган саҳнга етгунча зинанинг бешта поясини босиб тушиш лозим. У токчадаги шамни тимирскилаб топиб, ёқди. Кейин манқал ёнида уймалаша бошлади. Бир неча пайраҳа чирсиллаб ёнди, кейин кўмир ҳам ўт олиб кетди. У картон парчаси билан ўтни елпирди. Домланинг бўйрасига ўрнашиб, кута бошлади. Манқалдаги ўт жонлига ўхшарди. Йўлга отланган саёҳатчи биринчи галда — ўт ёқмоғи даркор, ҳатто бунга эҳтиёж бўлмаса ҳам майли. Ўт ёнида ўзингни ёлғиз ҳис этмайсан.

«Унинг шарпаси шамнинг липилдоқ тилига қўшилиб рақс тушаётганига кўзим тушди — Лайло остонада турарди. Унинг сояси зина бўйлаб тепага кўтарилиб, кейин яна пастга тушди, девордаги тўғри бурчак тагида йўқ бўлиб кетди, бироқ унинг танаси жойидан жилишни истамай тош қотгандек эди. Кет, десаммикин-а! Кет, десаммикин унга! Зинанинг иккинчи поясида танаси билан сояси гўё туташди-ю, сўнгра кейинги пояда тагин ажрашиб кетди.

Иккимизнинг оралиғимизда ланғиллаб ёнаётган манқал шуъласи бетоқат ўйинга тушарди. Мен жаҳаннам гулхани ҳақида ўйладим, Лайлонинг кўзига кўринмаслик учун ўтирган жойимда гужанак бўлиб олдим. Қия очик қолган эшик шамолда тарақлаб ёпилди, шунда жанг бошланди...

У ҳадеб кўзлари-ла мени изларди. Ҳаяжонли товуш билан отимни айтиб чақирганида ўзимча, у ножўя ишни бошлади, деб ўйладим. Икки бўғиндан иборат исмим хонани кезиб, қоронғилик ва осудалик чокини сўжиб, нақ кўкрагимга мушт бўлиб тушди.

— Бу ердан.

Кўйлагининг сояси шифтда рақс туша кетди. Шунда Лайлонинг майин ёноғи бетимда сирғалганини сездим. Кейин, у қаршимда тикка турганча, ўрнимдан туришимни ёки уни ёнимга ўтқазишимни кута бошлади. Мен уни қўлидан ушладим, нимқоронғиликда, ланғиллаётган олов ёнидан бир оз нарироқ силжиб, бир-бировимизга қисинишиб ўтирдик. Бўйра чўпини суғуриб, ланғиллаётган ўт устига ташлардим. Бу чўплар билан бирга вужудимни қамраган ғусса ҳам аста-секин ёниб-камайиб борди.

Кейин унга кетмоқчи эканимни, уни ҳам ола кетмоқчилигимни айтдим. Лайлони, у ёқда янгича ҳаёт бошлаш мумкин, деб ишонтирмоқчи бўлдим. Энг муҳими — ёлғиз қолмаслик. Лекин айтаётган гапимга ўзим ҳам ишонмасдим. У ҳам бунни пайқаб турарди. Аммо қўрқоқлик қилиб, рад жавоби ундан чиқишини истардим.

У бош ирғаб гапимни маъқулларди... лекин одатда бунинг амалга ошмайдиган орзу эканини олдиндан билиб, «йўқ» ёки тўғрироғи, ҳам «ҳа», ҳам «йўқ» дейиладиган бир тахлитда қилинган ишора эди бу. У, Европага кетишнинг ҳожати йўқ, бошқа даҳага кўчиш, Рамель кўчасини кесиб ўтиб, троллейбусга ўтириш кифоя, деди.

Унинг елкасидан қучдим, сочларига теккан лабларим ўз-ўзидан юмилди, ҳеч кимдан қочмаётганимни, бидонвилль¹ Нантерр худди шу ердагига ўхшаб лампамойли чироқ билан ёритилишини олдиндан билардим, аммо ростки одам ўйиндан чиқар экан, одоб-ахлоқ ўз вақтида ортга қайтиш бонгини бермоқни талаб қилади. Унинг кўксига бошимни қўярканман, жисмимда узоқ йиллар мобайнида оятларни такрорлайверганимдан пинакка кетган ёшлигим уйғониб, яна жўш ура бошлаганини пайқадим. Лайлонинг қучоғида мен янгитдан она меҳрини туйдим. Соф, пок қалбли қиз бармоқларини сочларим орасига суқди, мен ўзимни қайтадан яхшилаб бўрону аёзлардан ҳимоя қилинган гўдакдай ҳис этдим.

У, мендан нима истайсан, деб сўради. Унга жавоб бермоқлик учун яна ўз қилмишларига жавобгар катта одамга айландим. Елғон улкан вужудга осонроқ ўрнашади.

— Мен билан бирга кетишингни истайман.

Шунда унинг бадани таранглашганини сездим, кейин эса, бутун асаб торлари шалвираб қолгандай, беихтиёр пинжимга суқилди. Мен чўчиб кетдим. Иккаламиз учун жавобгар эканимдан қўрқиб кетдим. Ўзимга-ўзим бундай дедим: «ўзлигингни унутдинг дегунча, ҳамма ишқий муносабатлар бир-бирига ўхшаб кета бошлайди». Бу ерда гап, мен шу пайтгача ўйлаганимдек, фақат жинсий алоқадагина эмас, бу ўринда фикр ҳам иштирок этади! Мен севгидан шунинг учун чўчирдимки, назаримда, нимаси биландир одамни камситадиган бўлиб туюладиган фи-

¹ Бидонвилль — мустамлака шаҳарларидаги гуж жойлашган қапа ва кулбалар.

зиологик ҳаракатни кўрардим унинг замирида. Зотан, мени бу дунё билан шаҳвоний алоқаларгина боғлаб турмасди. Мени суяк-суягимгача, бутун вужудимни сўзу гап банд этганди. Ҳамма вақт ўзимни гуноҳ ишлардан устун қўйишга ҳаракат қилардим; мен учун энг муҳими — унинг маъно-маъзини чақиш эди. Мен ўз-ўзлимдан четда яшардим ва ўз ҳаётимни назарий асосда қуришга интилардим.

Ҳа, яқинлашмаслик лозим... Фикрим таранглашди... Озод ақл керак... Бошим нақ ёрилиб кетай деб турса, у ҳолда мен сева олмайман... Одам деган фақат эркинозод бўлгандагина севади.

Гарчи Лайло ҳар текканида вужудим живирлаб кетса ҳам амалда ҳанузгача ҳеч қандай гурпаклашув содир бўлмади; бу хонада ўз-ўзим билан бетма-бет турган каминадан бўлак ҳеч зог йўқ.

Авваламбор, нима қилишимни билмайман. Айниқса, бу ерда, мадрасада бўлганимда... Бу ернинг ҳавоси, ҳар бир буюм, кўзингни оч, деяётгандай, мени эзади, менга монелик кўрсатади.

Мана, қўлим Лайлонинг ёноғини силаб ўтиб, ўмров чуқурчасини пайпаслаб топди... сўнгра гарданидан тутиб, юзини ўзимга қаратдим. Ичимда: «Ҳозир уни худди кинодагидек ўпиб оламан», деб ўйладим. Нимқоронғиликда у мен томон энгашди, бурун парраклари титрарди. Унинг лабидан сут билан муаттар ислар қоришмасини симирдим. Одамлар худди ана шундай ҳис билан юраклари тўхтаб қолаётганини сезган ҳолда ўзларини сувга ташлайдилар.

Бошим лаққа чўғдай ланғилларди, бошсиз танам эса мудроғи тарқаган табиий майл ҳукмида қолганди. Фикрларим чувалашди, тўғрироғи, фикрлар жисмга айланганди. Аланга хиргойисиди қуръон сураларини қироат билан ўқиётган болакайлар овозини эшитаётгандай бўлардим.

Сут ва муаттар ислар шарорасидан нимталанган, сўйиб-эркалалардан эриб кетган жисмим эндиликда аёл танасига айланган иккинчи «мен» вужудига қуйиларди. Шу тариқа мен ўз бошимни тикиб бўлса-да, йўқолган чашмайи равзани излаб, юсакларга парвоз этардим... Кейин қорни чавақланган, тилишланган танасидан қон ҳиди келиб турган, чалқайиб ётган Лайло кўз ўнгимда намоён бўлди...

Икковимиз ҳам шиғиллаб пастга қуладик, ҳирс икковимизни бир-бировимизга чирмаштириб ташлаганди. Баданимга ўткир тиканлар санчилар, унинг итоаткор сийнаси танамга ўт туташтирарди. Қутурган тўлқинлар жон-жаҳдлари ила чайқатарди бизни. Қўққисдан қўлтиқлар ва тўлқинлар сарҳадининг ортида шамолу селдан муҳофазаланган ногаҳоний бандаргоҳ кўринди... Бу мутлақо ҳузур-ҳаловат ёхуд айш-ишрат эмас, нажот эди. Лабларимда бузғунчилар зафарининг аччиқ таъми сақланиб қолди. Умумнинг сўниб бораётган нотекис қўшиғи ичра маъсумлик садоси ҳам ҳамон қулоққа чалиниб қоларди. Шунда менинг булғанган баданим қалтираб кетди».

Фикрлар калхатлар галаси янглиғ чарх урар, жаҳдла човут солиб унинг миясини тилка-пора қиларди. Бузук, фосиқ! У ўз вужудининг бузилиши ва чиришини кузатарди. Вақт-вақти билан қалбига афсусу пушаймон найза санчиб, жонини чиқариб юборгудай бўларди. Фариднинг бошида одатдаги тушунчалар тинимсиз пирилётган шамол паррагидай телбаларча айланар эди.

Кўчалар ҳувиллаган. Умидсизлик деворига урилаётган бўм-бўш юрак. Осмон ҳазин шифтга ўхшайди. Лайло бетиним одимляпти... Наздида қиз гўё ҳолдан тойиб, аллақайси таниш, уни банди этган, айни чоқда уни ҳимоя қилаётган хонада сурғалиб юрганга ўхшарди. Атрофини қуршаган деворлар — ҳамиша бир хил, тепасидаги осмон ҳам — ҳар доимгидай ўша-ўша осмон, хаёлидаги шилқим қиёфа-башаралар ҳам — ҳамиша бирдай, ўша-ўша...

Хира нур унинг маҳзун ва ғамнок чеҳрасини ёритди. Ана, яна битта йўловчи — нақ икки букилган чол... У қизга ҳайратомуз нигоҳ ташлади. Яна кўчалар, яна тош йўллар, яна дўконлар... Кун бўйи толиққан Қазба ором оляпти. Лайло ўзига тинчлик бермаётган, амирона тарзда бирор қарорга келишини талаб этаётган ўйлари-ни Эски шаҳардек сиру асрор масканига улоқтириб, улардан фориг бўлишга тиришарди.

Лайло гўё чегараси Эски шаҳардан ўтадиган ва бу ўзига хос бутун бошли оламини қуршаб олган ғайриодатий қамоққа тушиб қолгандай эди. Бу олам унинг мижғалоқ миясининг шунчалар аниқ нусхаси эдиким, эгри-

бугри, илон изи кўчаларда у чигаллашиб кетган, итоатсиз, тутқич бермас, ҳеч қандай таҳлилга бўй бермайдиган ўз хаёллари калавасини кўрарди.

У ожизлигу ночорликнинг онаси бўлмиш алам билан ўзини мубҳам ўйлар гирдобига отди.

ДЕБОЧА

Генерал-губернаторнинг хотини еттинчи фалакда эди. Ажойиб қора кўйлакда, елпиғич билан елпинганча, дастлабки меҳмонларни мамнун кайфиятда назардан ўтказарди. Хизматкорлар (қора танлилар) патнисда пуншли қадаҳларни тутишарди. Қабул яхши бошланаётган эди. Ширинлигу таомлардан нақ эгилиб-букилиб кетаётган узун стол ёнида Африкага йўлакай тушган машҳур ёзувчи жаноб де Монвирие губернатор ва аббат де Тальб билан ўз таассуротларини ўртоқлашаётган эди.

Махсус либослар кийиб ўтказиладиган бал бўлиши керак эди. Аббат, албатта, унда қатнашолмасди — руҳонийлик вазифаси шуни тақозо этарди. Губернатор бунни жуда яхши тушунарди.

— Салбчилар либосини кийиб олсангиз бўлар дейман, — деди ёзувчи аббатга. — Чоғимда: «Либос роҳибни ясамайди, балки роҳиб либосни», дейишади шекилли.

Машҳур ёзувчи гапга чечанлигини кўз-кўз қилиб обрў орттиришни ўзининг доимий ёзувчилик бурчи деб ҳисобларди. У одмигина уст-бошда ташриф буюрганди, ҳаммадан ажралиб туриш учун маскарадда қатнашишдан бош тортаётир, деб ўйлашди меҳмонлар.

Губернатор билан хотини ҳамма меҳмонлар тўпланиб бўлгач, ғирра кириб маскарад либосларини кийиб чиқишни мўлжаллашганди.

Бошоға Абдулло кириб келди — у ҳам европача либосда эди. Орқасида каттакон гулдаста кўтариб олган ишончли вакили ювошгина келарди. Уй соҳибаси бошоға истиқболига ошиқди ва ишвали таъна-ла хитоб қилди:

— Ие, сиз ҳам маскарад кийимида эмасмисиз ҳали! О, жаноб Абдулло!..

У ўпкадай қизариб, дудуқлана бошлади: оғзидан аллақанақанги тушуниб бўлмайдиган ғўлдир-ғўлдир товушлар чиқарди. Адвокат-котиби қўлидаги гулдастани хонимга узатаркан, хўжасини мушкул аҳволдан қутқарди.

— Ижозатингиз билан ушбуни сизга...

Бошоға Абдуллонинг дастлабки хуруждан кейин ўзини ўнглаб олишига имконият туғилди.

— О, қандай ажойиб! О, ғоятда гўзал! О!..

Бу орада бошоға ўзини узил-кесил ўнглаб олди.

Ёзувчи қучоқ очиб унинг ёнига келди.

— О, қандай соз! Фаросатли, оқил одамни учратсанг, қанчалар дилинг яйрайди! Ахир сиз шайхнинг бурнусини кийиб келишингиз ҳам мумкин эди-ку, тўғри эмасми?

— Бўлмасам-чи! Албатта!— тасдиқлади бека, ҳали-ҳозирча унинг нимага шама қилаётганини тушунмай.

— Лекин у оддий француздай кийинишга аҳд қилибди! Зўр, қойил!

Губернатор хотинининг қаҳқаҳаси ҳайҳотдай залда бамисли чилпарчин бўлган шиша парчаларидай жаранглаб кетди. Бошоға чор-ночор унга жўр бўлди. Ишончли вакилнинг афти бужмайганини ҳам кулги ўрнида кўрилса бўларди. Кейин бу эрмак тугади: хоним янги меҳмон — кўз нурини оладиган араб шаҳзодалари либосидаги рассом Рамонани қаршилагани югурди.

— Азизим! Кечанинг кўрку гули бўласиз! Юринг, сизни жаноб де Монвирье билан таништириб қўяй. У ҳақда эшитган бўлсангиз керак албатта?

— Шундай, у анча-мунча машҳур одам,— жавоб берди Рамона, эғнидаги елкапўшининг қирмизи астарини кўз-кўз қила туриб. У арабчасига таъзим бажо келтирди. Ёзувчи пошналарини қарсиллатиб бир-бирига уриштириб саломлашди.

— Бу ердаги бозорлардан қадимий кийимларни излайвериб ҳол-жоним қолмади,— деди рассом.— Топишнинг иложи бўлмади.

— Ҳар қалай топибсиз шекилли? Фаҳмлашимча, кийган уст-бошингиз ўша ўзингиз айтган қадимий либослардан бўлса керак?

Рассом хандон уриб кулди.

— Тополмадингиз, азизим! Бунни тикувчим эпиналча суратга қараб тикиб берди. Мундоқ ўйлаб кўринг, эпиналча суратга қараб-а! Ҳа, кўрган кунимиз қурсин-а!

— Мен ҳам тахминан худди шу аҳволга тушдим. Париж саёҳатлар бюроси йўл кўрсатувчи саёҳатномаларини ўқийвериб, нақ ҳар бир муюлишда қорин ўйини ижрочисини ёки илон авровчини учратаман деб ишониб қолган эканман. Бу ерга келиб Елисей майдонидан Сен-

Денига¹ борганчалик ҳам бўлмадим. Ҳаммаси ўша-ўша Франциядаги ўзимга таниш манзаралар...

Рассом тасалли берди унга:

— Ундай деманг, бу ерда ҳали талайгина янги нарсаларни кўрасиз. Қелганингизга кўп бўлдим?

— Бир ҳафта.

— Ана холос, унда ҳали ҳеч нимани кўрмадим деб ҳисоблайверинг. Истасангиз, мен сизга Қазбани томоша қилдираман. Ростакамини, оддий саёҳатчиларга кўрсатиладиганини эмас. Мусулмонлар мени яхши кўришади, шундоқ бўлгач, сиз у ерни бегона сайёҳ бўлиб эмас, ўз кишисидай томоша қиласиз.

— Мабодо хавотирли эмасми бу?— сўради ёзувчи шунчаки қизиқсиниш юзасидан.

Рассом ўйга толди ва елкапўши барини намойишкорона ортга қайтарди. Олтин тангалар билан безалган чарм камарига кумуш нақшли икки ханжар осиб олганди.

— Сизга: «О, бўлмасам-чи! Ғоятда хавfli бу!»— деб жавоб қилишни истардим. Ахир, хавфу хатар ҳар қандоқ саргузаштга жиддий тус бериб, унга бўлган ҳавасни ортиради-да. Лекин афсус! Ҳалолини айтганда — айниқса менинг ҳамроҳим бўлганингизда — бу шунчаки бир сайрдан нарига ўтолмайди.

Меҳмонларнинг ҳануз кети узилгани йўқ эди, шу сабабли губернаторнинг уларни кутиб олишда рафиқасига кўмаклашишига тўғри келди. Маскарад либоси муваффақиятли чиққанлар орасида Венеция шаҳзодалари, Директория замонасининг олифта хониму валломатлари, Наполеон қўшини зобитлари, етмишинчи йиллардаги Жазойир ўқчилари, ку-клукс-кланчилар, XVII асрдаги маркизлар, мушкетёрлар, сарой хонимлари, 1920 йилдаги шумқадам аёллар, битта кема капитани, битта кардинал, бир неча Саламбо (ранг-баранг Танит чодрасига бурканган), Таъсис мажлиси давридаги учинчи табақага оид либосдаги бир журналист («сўллар»дан; буни айтиб қўяйлик), бир Жанна д'Арк билан бир отахон де Фуко²...

¹ Сен-Дени — Париж чеккасидаги жой.

² Отахон де Фуко — 1916 йилда Саҳройи Кабирда ўлдирилган француз воизи. Диний фаолиятини бошлагунга қадар ҳарбий хизматда бўлган ва жазойирликларнинг Бу-Алам қўзғолонини бостиришда қатнашган. (1881 й.)

Ва бошқа кўплаб, ғоятда ғаройиб тарихий шахслар ўзларини залдаги улкан кўзгуга солардилар.

Губернатор хотини, шамчироқлар орасида қанот қоқаётган парводнадек, меҳмонларни оралаб пилдирарди. Аббат де Тальб, олдидан губернатор туриб кетган заҳоти ёзувчи билан рассом даврасига қўшилди. Монвирие лаби лабига тегмай бидирларди:

— Мен доимо қорин рақси бир йўла ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатларга эга деб ҳисоблаб келганман, рақснинг келиб чиқиши ислом давридан хийла бурунги замонларга бориб тақалади. Бу икки жиҳат ибтидоий одамнинг гўллиги билан алоқадордир. Ибтидоий одам учун бир маромдаги тантанавор ҳаракатлар асосий ифода воситаси бўлган. Эндигина куртак ота бошлаган тафаккур имо-ишора, хатти-ҳаракатларда ўз ифодасини топмоққа интилган. Мен ана шу борада «Самбиттол» журналига мақола ёзиб берганман. Саводсиз, жоҳил халқ учун имо-ишора, ҳаракат ҳозирги кунда ҳам сеҳрли кучга эга, алоҳида аҳамият касб этади. Илло, бу ифода усулини бош негиз сифатида қабул қилиб бўлмайди, чунки содда дейилгани ибтидоий дегани эмас. Ажабланмангу, лекин қорин рақсида тафаккурнинг айрим элементлари борлигига менинг ишончим комил. Ушбу рақсни ижро этаётган маҳаллий халқ намояндаси бу нарсани ҳатто хаёлига ҳам келтирмайди. У рақс билан бир жону бир тан бўлиб кетади, рақс унинг ички ҳаётини акс эттиради. У ҳали аждодларидан айтарли даражада олислаша олгани йўқ, шу туфайли у ушбу рақснинг маънисини тўлиқ илғаб, тушуниб етолмайди.

Аббат гапга аралашди (ёзувчининг сафсатаси ҳаммадан кўра кўпроқ унга дахлдор деб ўйлаш мумкин эди):

— Шундайку-я, аммо бу энг нопок табиий майлларни уйғотишга қаратилган айш-ишрат нидоси-ку, ахир. Бу мажусийлик. Ерлик авомнинг ахлоқ-одобнинг энг жўн қоида-тартибларига итоат этишга ҳам ноқобиллигини кўрсатади бу.

— Келинг, бўрттирмай қўя қолайлик, тақсир,— эътироз билдирди ёзувчи (у «отахон» эмас, «тақсир» деркан, бундан муроди атеист-ёзувчи деган шаънини сақлаб қолиш эди).— Сиз бу одамларни дарров иблис ҳукмига топшириб қўя қоляпсиз. Ахир буларнинг маданияти илоҳиёт ҳамда ахлоқ-одоб бобида ажойиб жавоҳирлар тизиб

қўйгани билан ғурурланиши мумкин. Булар қарши-сида Боссюэ¹— гўдакдай бир гап. Масалан, қўйидагилар кимнинг сўзлари: «Магар кимки одам ўлдирган бўлса, у бутун инсониятни қирғин қилган янглиғ ўз жазосини олур; башартики, бирор кимса одамни қутқарган эрса, бутун инсоният халоскори сингари тақдирланғусидир?»

— Ганди,— деди аббат.

— Ибн Сино,— дейишга ботинди рассом.

— Тополмадинглар, жаноблар!— деди ёзувчи тантанавор оҳангда ўз билимдонлигидан завқланиб.— Бу қуръондан.

Аббат хоч билан чўқиниб олди.

— Менга маълум бўлган барча инсонпарварлик таърифлари ичида энг ажойиби шу,— сўзини давом эттирди ёзувчи.— Зеро, қўйидаги: «Мен инсонман, бас, шундай экан, инсоний ҳеч бир нарса менга бегона эмас», деган ҳикматли сўзларга эътироз билдириб, маҳаллий халқ: «Сиз инсонсиз, бас, шундай экан, ғайриинсоний ҳеч бир нарса сизга ёт эмас», деб жавоб қилиши мумкин. Бунақада чегарадан чиқиб кетилади. Бундай таъриф одамларни бирлаштиролмайди, чунки бу таъриф ундан фарқ қилувчи вайронгарчилик, босқинчилик гуманизмидан келиб чиқади. Одамлар бошқаларни инсонийликдан маҳрум этиш эвазига одамийроқ бўладилар. Бу оламда инсонийлик ва ғайриинсонийлик бор, тақсир,— қўшиб қўйди у шаҳодат бармоғи билан аббатни нуқиб қўяркан.

Руҳи тушган аббат унга тегишли жавоб қайтариш илнжида жон-жаҳди-ла хаёлан инжилни варақларди.

— Сиз христиан учун ҳар қандай шахс инсон эканини унутиб қўйяпсиз!

— Э, қўйсангиз-чи! Сиз учун ҳар бир шаккоқ — шайтон измидаги икки оёқли махлуқ: салб юришлари, аутодафе², жодугарларни ўтда куйдиришлар-чи! Сизлар исломни кўролмайсизлар, бошқача бўлиши мумкин эмас. Лекин шунисини сира ақл бовар қилолмайди, қандай қилиб сизлар ўзларингизни мусулмонларни севишга мажбур этасизлар-а?

— Булар адашган бандалар, бундайлар бисёр. Уларнинг ожизликлари ўз жисмларидандир. Илло, улар ҳам

¹ Боссюэ, Жак Бенинь (1620—1704)— машҳур француз ақоид олими ва нотиги.

² Аутодафе — ўрта асрларда динга қарши кишиларни ва китобларни халқ ўртасида гулханда ёқиш.

гуноҳларидан фориг бўлмоқлик имконига эгадирлар,—
эътироз билдирди аббат мулойимлик билан.

— Сиз шайтоннинг қудратини беҳуда камситяпсиз,
отахон, усиз маданият ҳам бўлмасди: шаккокликни қора-
ловчи папанинг азму фармойиши шаккогу даҳрийлар-
нинг фаолият доирасини чеклаб қўяди. Шу боисдан улар
ана ўша чегаранинг нариги томонида алоҳида олам —
истиқоматгоҳ барпо этишга мажбурдирлар. Ҳар қандай
ақида, у динийми ёхуд йўқми, ҳамиша фойдадан холи
эмас, чунки у ижодкор инсон йўлига қандайдир тўсиқ
қўяди, оқибатда одам бу тўсиқни ўз ижодкорлиги би-
лан — ўткир қозиқдай ўша ўлик ақиданинг қорнига
санчилиб, ёриб-бузиб ўтади.

— Локин...

— Ҳамма касофат шундаки, бизнинг замонамизда
бариси ўзгариб кетди,—ёзувчи аббатни гапиртирмасди.—
Илгарилари, одам жамиятга қарши бош кўтарган давр-
ларда Сукротлар, Галилейлар, Моцартлар, Ван Гоглар
дунёга келганди. Ҳозирги кунда сал безовталансак ёки
бошимиз оғриси дарров аспириин ичамиз. Ҳа, аспириин!
Буюк қувғиндилар замони ўтиб кетган. Фармакология ўз
тартиб-қоидаларини ўрнатган...

Патнис кўтариб ёнларига келган хизматкор суҳбат-
ларини бўлиб қўйди. Шампань виноси тўла қадаҳни қўл-
га олган аббат мағлуб бўлиб қолгиси келмай, қарши ҳу-
жумга ўтди:

— Инсон қаерда бўлмасин, тангрининг назаридан
қочиб қутулолмайди: сиз ҳатто ғазаб отига минган ёхуд
умидсизлик ботқоғига ботган бўлманг, барибир олам ха-
лоскорига юзлангайсиз. Бу мамлакатда исёнкорлар йўқ,
фоний дунёнинг ҳар бурчидаги каби бу ерда ҳам хато
йўлга кирган, адашган жонлар бор, холос. Башартиқи
рўзигорлари гоҳо-гоҳо машаққат-ла кечса, нажот йўли
ҳам бундан енгил эмас. Биз эса ушбу заминда салбчи-
ларнинг туғрою нишонини ягона бир мақсад, ҳақ йўл-
га бошловчи — қалбларни ром этиб, дилларни бирлаш-
тирувчи салб юришини амалга ошириш ниятидагина
маҳкам тутганмиз. Мен сиёсат билан шуғулланмайман,
тақсир, илло, Жазойир Францияники ва у христиан эъти-
қодига ўтғусидир. Бу муқаррар.

Рассом чўнтагидан сигарета қутисини чиқариб,
аббатга таклиф қилганди, у рад этди.

— Сиз суҳбат мавзудан чиқиб кетяпсиз, тақсир. Ме-

нимча, бу ерда сиёсатдан гап очишни жаноб де Монвирье хоби хотирига ҳам келтирмаган бўлса керак.

Ёзувчи ўзини ҳимоя қилаётгандай бир ҳаракат қилиб, қўшимча қилди:

— Мен сиёсатчи ва жамият ислоҳотчиси эмасман. Мустамлакалар мени фақат инсоннинг бу ердаги амалий фаолияти жиҳатидангина қизиқтиради, холос. Лекин юз ўттиз йил мобайнида, мабодо шундай дейиш жоиз бўлса, бу ерда кюре¹лар яшаб, тарғибот юргиза бошлаганларидан буён юз берган ҳеч қандай ўзгаришларни кўрмаймман.

— Бундай қисқа муҳлат мобайнида бундайин тартибсиз ҳамда айқаш-уйқаш оламини ўзгартиб бўлмайди. Тангрининг муҳлатини соат занги ила ўлчаб бўлмайди.

Суҳбатга Вена вальсининг садолари рахна солди. Мария Антуанетта бўлиб кийиниб олишга улгурган губернатор хотини суҳбатдошлар сари кела бошлади.

— Эрим афв этишингларни сўради, у муҳим маълумот олибди — аллақайси қишлоқда сал чатоқроқ иш бўлганмиш. Қандайдир безорилар фермага бостириб киришибди. Лекин бу нарса кечамиз охирини бузмаса керак ахир, шундай эмасми?— деди у ёзувчининг кўзларига ишвали боқиб.— Вальсга тушадиларми?

Икковлон нари кетдилар.

— Худога шукур, бу юртда осойишталик барқарор,— деб қўйди аббат.— Боз устига, фуқаро ҳам буни қадрлайди.

— Ҳа, тўғри, бу ердагилар тинчликни қадрлайдилар,— жавоб берди рассом.— Аммо фуқаро, шунингдек, гоҳо-гоҳо таваккал қилиб кўриш кераклигини ҳам биледи... «Қандайдир безорилар...» Менимча ҳам шундай... Лекин борди-ю, ҳатто безорилар эмас, ғалаёнчилар бўлган чоқдаям, барибир бу босқин бир ҳафтадан нарига ўтмайди. Ҳаётини масала: фаришталар эркакми ё аёлми, деб мунозара қилишимизга етиб-ортгулик вақт топилади. Зотан, ўша ваҳшийлар эшигимизни қоқиб турганича йўқ-ку ҳали, ўлардай сусткаш булар.

Аббат дилдан кулди.

— Яна-тагин,— қўшимча қилди рассом муваффақиятдан дадилланиб,— маданий тараққиётнинг моҳияти арзимас нарсалар устида мунозара юритиш ва икир-чикир-

¹ К ю р е — француз католик поплари, кашашлар.

ларни деб ҳаяжонланишда эмас-ку, ахир?.. Тўғри эмасми, жаноб Абдулло?— дея сўз қотди у эҳтиёткорлик билан ўзлари томон яқинлаб келаётган бошоғага.

— О, албатта,— тасдиқлади у ҳатто гап нима ҳақда бораётганини ҳам билмай туриб.

Аббат жуббасини тўғрилаб қўйди.

Умарни соат ўн олтига комиссариатга чақиртиргандилар. Унинг ихтиёрида ҳали олтмиш минут бор эди. Курткаси чўнтагидаги ғижимланган мовийранг қоғоз парчаси сира хаёлидан нари кетмасди. «Комиссар Рафаэли қандай ўйинни бошладийкин? Иккинчи сайлов округидаги гражданинга юборилган чақириқ қоғозига ёпиштирилган марка учун полиция ўн икки франк сарфлабди — бу эса ўз-ўзидан диққатга сазовор далил. Демак...»

У европаликлар қаҳвахонасига кириб, пештахта ёнида тикка турганча ярим стакан мева шарбати ичди-да, яна бояги-боягидай бесаранжом ҳолатда ташқарига чиқди.

Тўппа-тўғри, равону қулай кўчалар.

Бейхтиёр у Қазбанинг таянчи бўлмиш Рамель кўчасига қараб юрди.

«Эҳтимол, бу офату балоларнинг барини таг-томири билан йўқ қилишнинг бирон йўл-йўриғи бордир».

У томоғини бўғиб турган галстугини бўшатди. Одатланмагани кўриниб турарди. «Бу савилларни тақиб, охири ўшаларга ўхшаб кетамиз, лекин фабрика тамғаси ҳеч кимни алдаёлмайди». У ўзини сартарошхона лавҳаси ойнасига солиб кўрди.

Аллақайси баққолчилик дўконидаги соат уч ярим бўлибди.

Оломон ғовур соляпти...

Юзини бекитиб олган бир аёл томатфуруш билан савдолашишяпти. У бўлса ўз молини мақтаяпти... Умар бепарво: лоқайд ва паришонхотир, турли оҳангу турли пардадаги оломон ғовурига қулоқ бермай, кўча айланишини давом эттирди.

Булут кунгуралари ортидан мўралаётган қуёш бозорларга эринибгина ёғду сочарди... Англашилмовчилик қолдиғи бўлмиш ўзингиз билган бозорлар. Бегона юртлиқ одам бу ерга маҳаллий ранглар — урф-одат, хусусиятлар, қўл санъати буюмларидан ўз тегишини харид

қилгани келади. Қосиб ватандошлари тобора камроқ кия бошлаган арабча кавуш ва ҳожи дўппи тикади. Бу буюмлар замонавий ичкі хоналардаги каминлар тепасидан, Ван Гог чизган суратлар билан Фромантенга¹ тақлидий расмлар ўртасидан жой олади. Муҳожир нарсаларни ўз кўзи билан кўриб, олган таассуротига асосланиб, икки ҳафталик экскурсия охирида ҳаммасини тушундим деб ҳисоблайди, албатта. Қосиб бўлса тиккани тиккан. Шу билан тирикчилиги ўтади. Антар кўчасидаги саррочлар тасаввурларидаги суворилар учун эгар-жабдуқ тайёрлайдилар. Солиқ йиғувчи солиқ йиққани келиб, бирор жабдуқни ола кетди, қолганлари эса мавлуд ёхуд бошқа бирон айёмда ёғоч тойчоқларга ярайди. Дўкондор Голливуд киностудияларидан йирик буюртма олишни ҳатто хоби хотирига ҳам келтиролмайди: ҳозирги техаслик йигитларнинг думбалари нозикроқ, нумидияликларнинг эгарлари эса тебранувчи курси ўрнини босолмайди мутлақо.

Тўғри, мустамлакачилар очган кўргазма ҳам бор. «Маҳаллий ҳунармандлик маҳсулотларини» полиция бошлиғи шахсан ўзи кўргазмага қўйдиради. «Франция иттифоқи ва унинг ҳаётдаги акси». Бу нарса — қандайдир тўғонга ёки ер ислоҳотига баробар келмайдими ахир? Ишлари намуна бўлганлар диплом оладилар ва бу диплом шарофати билан энди солиқлардан озод этилсам керак, деб умид қиладилар.

Бироқ барибир тўлайверадилар.

— Ахир, дипломим бор-ку!

— Бўлса нима қипти...

Солиқлардан қутулишнинг эса, ҳеч қандай имкону иложи йўқ. Шундай қилиб, бу ялтироқ қоғозни биринчи қоринлари огригандаёқ ишлатиб юборадилар. Айтишларича, Францияда аёллар сумкача ўрнига бу ердагилар бозорга олиб борадиган саватни, Жазойирда эшакка ем бериладиган етмўрваларни тутишармиш. Афтидан, буюмларнинг қандай ишга аталгани аниқ белгиланмайди шекилли. Биби Фотманинг кумушдан ясалган қўли христиан аёлларнинг кўксига чайқалиб юради. Худди «Кама-шастра»дагидек². Улар қуръонни ҳам жинсий алоқа ҳақидаги ўқимишли китоб деб ўйлайдилар.

¹ Эжен Фромантен (1820—1876)— француз rassоми ва ёзувчиси; у Шимолий Африка бўйлаб кўп саёҳат қилган.

² Кама-шастра — муҳаббат ҳақидаги қадимий ҳинд рисо-ласи.

Қандай бемаънилик!

Умар уни нонвой ёнида кўрганида ўз кўзларига ишонмади. Умар одамларни оралаб у томонга ўтаркан, йўлакай бир хотинни йиқитиб юбораёзди. Хотин чинқириб юборди ва илоё оллонинг қаҳрига учрагур, телба, деб қарғай кетди. Атрофларида одамлар тўплана бошлади. Бозорда шошилиб юриш керак эмас-да, ахир. Умар кучи борича югурди. Бир йигитчани енгидан ушлаб олди. Йигитча жуфтакни ростлаб қолишга уринди — табиий ҳол.

— Танияпсанми мени? Қамоқ машинасига бирга тушгандик-ку.

Йигитча пешонаси бужмайиб, эслай бошлади:

— Ҳа-а! Тўппа-тўғри!

Кейин кўнгли жойига тушгач, жилмайди-да, ярми газета билан ўралган қулчани тишлади. Бармоқлари орасидан мой силқий бошлади.

— Ушанда комиссарнинг ҳузурига отингни айтиб чақиришган эди-да, ўша сенмисан ахир? Улар сени билишаркан. Демак, иш жиддий экан. Балки индамаслигинг керакмиди?— Шундай деди-ю, яна ўша ондаёқ фикридан қайтиб, бош чайқади.— Дарвоқе, кераги йўқ эди. Улар барибир топиб олишарди. Бизлардан шахсий ҳужжати-мизни сўрашмади.

У оғзидаги нонни ютди — жекирдак олмачаси, нақ лифт кажавасидай, кўтарилиб, яна пастга тушди.

— Оға, бир қаҳвахўрлик қилишмаймизми?

Умар кўнмади.

— Раҳмат, вақтим йўқроқ... Бошқалар-чи? Бошқалар нима деб ўйлашди?

Ғижимланган газета ерда юмалай кетди.

— Улар сендан ҳадиксирашди. Бизларни сал қисдибастига олишиб, кейин қўйиб юборишди. Лекин сен қандай чиқиб кетганингни ҳеч ким кўрмабди. Узоқ ушлаб қолишдимми сени?

— Икки кун.

Қаттиқ қўл сиқишишди.

— Бардам бўл!

Хайрлашишди. «Вақт бўлди»,— ҳаёлидан кечди Умарнинг.

Тўлиқ ишонч. Заррача шубҳа йўқ. Эски терини ташламоқ даркор. Улар ўз оёқлари билан мен томонга ке-

лишмоқда. Ҳали бунн тушуниб улгурмасимдан илгарироқ улар орасидан жой ҳозирлаб қўйилганди менга. Улар ишчан боларилар сингари ўз уяларида ғувиллашяпти. Қуртдан болари уйғониб чиқади, унинг ёзмиши олдиндан аниқ-равшан битиб қўйилган. Майли, у комиссар бўла қолсин, лекин мен ҳеч қачон ундан чўчимаганман, эндиликда-ю, мутлақо, энди ёлғиз эмасман. То охир-оқибатгача ўзлигимга содиқ қоламан. Тўрт девор орасида, ўша ҳайвон билан танҳо бўлсам ҳам, барибир ёлғиз эмасман. Ўртоқларим мени кўриб, гапларимни эшитиб турадилар. Эндиликда ҳеч қачон ёлғиз бўлиб қолмайман. Ўзимизникилар ўзимни муносиб тарзда тутишимни биладилар. Улар ҳақ. Васвасаю ваҳима тугади. Чинакам дўстликка ҳар қандай мунофиқлик ётдир. Мунофиқликнинг ҳам тагига сув кетди. Айтмоқчи, жаннатда бўш жой йўқ; фақат биттаю битта — Жазойир имомига аталган қўшимча ўрингина қолган.

Саҳнани эслатадиган ажойиб бир манзара. Улкан ёзув столи. Бурнига каттакон мугуз гардишли кўзойнак қўндирилган, олдигинасида телефон, тумшуғи остида маълумотлар жамланган қалин папка. Қўша бағбақаси титраб турибди — бу асабийлик аломати. Мана, қўлини кўтариб, олифтагарчилик билан силкиб қўйди:

— Саломатмилар. Утиринг, жаноб Бин Рикоз.

Хонада комиссардан бўлак ҳеч ким йўқ. Мен учун стул ҳозирланган. Комиссар менга сигарета узатди. Афтидан, иш жиддий кўринади.

— Сиз, албатта, нима мақсадда чақиртирганимни билломай ҳайрондирсиз-а? Сиз билан бир иш хусусида гаплашсам ва яқинроқдан танишсам деган ниятдаман. Сизни амакингизнинг сўзлари бўйичагина биламан, холос; бундан ташқари, бутасида очилиб турган атиргулни жонингиздан ёқтирмаслигингиз ҳам аён менга. Бор-йўқ гап шу, ха-ха-ха....

Жиркантирувчи кулги. Худди қориндан чиқаётгандай. Бу кулги ғаразли бўлгани учун ҳам қадимий француз назокатига шундоқ путур етказиб турарди.

— Ўз уйингиздагидек бемалол ўтираверинг! Комиссарликда эканлигингизни хаёлдан чиқазиб юборинг. Мен сиз билан шунчаки, юракдан суҳбатлашмоқчиман... Ҳўш,

шунақанги гаплар.— У маълумотларни кўздан кечиришга тушди.— Кечалари изғиркансиз, Шаҳид ва унинг тўдаси билан қаҳвахонада учрашиб тураркансиз. Оилавий низолар, бир оз миллатчиликка мойиллик. Бу аксар маҳаллий ёшларда тез-тез учраб турадиган ҳол: сизлар йигирма ёшда — исёнкор, анархиячи... элликда — ё Фаҳрий легион ордени, ё «академия пальмаси» нишондори бўласизлар. Фақат чидам билан кутиш керак. Айниқса, бамаъни хонадондан чиққан бўлсангиз. Лекин бундай исёнкорлар орасида ҳали ёши ҳатто йигирмага етмаган галамислар ҳам учраб туради.

О, афв этасиз, тутатиб олишингизга ўт тутишни унутибман-ку! Шундай қилиб, Шаҳидни яқиндан биласизми?

Моҳирона ҳамла. Комиссар ўзининг одатий ролини ижро этмоқда эди.

— Унинг қаҳвахонасидаги шароит ёқади менга, шунинг-чун оқшомларни кўпинча ўша ерда ўтказаман.— «Эҳтимол, бу шум Шаҳидни мендан кўра яхшироқ билар. Шаҳиднинг бошқа маслакдошларини излаяпти».

— Сизга фақат... ўша қаҳвахонанинг шароити ёқадими?

— Агар танлаш лозим бўлса, нега буни эмас, бошқасини танлай?

У қўлларини юқорига кўтариб қўйди, кейин кўзойнагини олди.

— Жин урсин! Мен ҳам худди шу фикрдаман... Бу Шаҳид ғалати одам-да ўзиям! Ҳатто доно деса ҳам бўлади. Тан оламан буни. Бузуқлик—ишончли ниқоб-да. Унинг қаҳвахонасини доимо мафий бангихона ёки болабозлар учрашадиган жой деб келардим... Маълум бўлишича, у — ЖХПнинг йўлбошчиларидан бири экан! Қимнинг хаёлига келибди дейсиз бу! Бор-йўғи бир бахтсиз ҳодиса-да, деб ўйласак... ЖХП... сиз буни қандай шарҳлардингиз?... Жазойир...

— Билмадим.

— Ҳа, айтгандай... Жазойир халқ партияси. Сиз тайёрлов курсларида таълим оласиз. Менинг қизимга ўхшаб... Ҳа, менинг қизим бор... Номига бўлсаям ўша курслар рўйхатида борсиз, ҳар қалай... Сиз француз жумлаларининг мусиқавийлигини жуда яхши ҳис қиласиз... Ўзингиз айтинг-чи, «Халқ партияси»,— башарти қуруқ сафсата демаганимизда ҳам, сал баландпарвозроқ янграмаяптимикин, кейин сизларга негадир жимжима-

дор қилиб гапириш ёққанига ҳайронман! «Ҳадеб орттирма даражани ишлатавериш ақл ноқислигининг белгисидир», ким айтган буни?

— Пиго Лебрен.¹

— Тўппа-тўғри! Менга қаранг, наздимда, бошқаларга қараганда сизнинг зувалангиз бўлак хамирдан узилган. Сиз уларга ўхшамайсиз. Ҳатто, чамамда, улардан чўчийдиган кўринасиз. Сиз — чегарада яшайдиган одамга ўхшайсиз. Сиз француз миллатидан бўлсангиз, бу нарса сизга ёмон тикилган камзул сингари ярашмайди, лекин бурнус сизни бешбаттар совуқ қилиб юборади. Қелинг, тарбия кўрган боодоб кишилар сифатида бу гапга чек қўяйлик... Шаҳиднинг ўринбосарлари бўлганлиги аниқ. Сиз уларни айтиб берсангиз, аввало ўзингизга яхшилик қилган бўласиз.

Шаҳиднинг ўринбосарлари бўлганлиги. Б ў л г а н л и г и... Бундай ўтган замонда гапирганидан одамни титроқ босади. Шаҳиднинг бошига қандай кулфат тушдийкин? Бу ҳайвон комиссар, тилни пухта билади, сарҳи наҳвда хато қилиши мумкин эмас.

— Жаноб комиссар...

— Комиссар демаиғ. Шунчаки Рафаэли деяверинг.

— Жаноб комиссар, хоинларни ҳатто уларнинг хизматидан фойдаланадиганларнинг ўзлариям ёқтиришмайди. Сиз менга бошоғалик амалини ваъда қилиясиз. Аммо дилингизда бунақанги нусхалардан жирканасиз. Шаҳиднинг фаолияти менга мутлақо қоронғи. Мутлақо. Сиз бўлсангиз менга, гўё бирон нимани билади, дегандай муомала қилиясиз. Бунақанги сохталикка барҳам берайлик. Ҳатто билган чоғимдаям, барибир ҳеч нимани айтмасдим. У мени ўз ирқим билан ғурурланишга ўргатганди, сизнинг нуқтаи назарингиздан қаралганда ҳам, ахир ҳамма гап айнан ана шу ирқда-ку! Гапнинг бошқа жиҳатларига келганда эса — тўғриси айтиверинг! — сиз ҳеч қачон мени ўзингизга тенг кўрмайсиз! Мен учун оёғингизнинг гардини ўпадиган хушомадгўйлар орасидан жой изламай қўя қолинг. Мана, сизга қараб турибман, сизни ҳар томонлама баҳолаяпман ва кам деганда сизга тенглигимни яққол кўриб турибман... агар, албатта чинакамга таққослашга имкон бўлса! Ҳамма гап шундаки, биз бошқа-бошқа одамлармиз.

¹ Пиго Лебрен (1753—1835)— француз ёзувчиси.

У сўзимни бўлмасдан охиригача тинглади. Бу яхшилик аломати эмас! Башартики у охиригача гапиришга қўйиб бераётган экан, демак, пироварди гап ўзида қолажагига қатъий ишонади.

— Биламан, сиз файласуфона фикр юритишга мойилсиз. Французчада бехато сўзлашингиз ҳам рост. Талаффузингизда жиндеккина, билинар-билинимас фарқ бор. Исмингиз Робер бўлиши ва бизнинг орамизда яшашингиз ҳам мумкин эди. Умар! Умар! Ҳар ҳолда ғалатиноқ исм... Очигини айтганда, мен бу исмга кўниколмайман.

— Ҳа, мен сизнинг тилингизда гапираман, сиз эса меникини билмайсиз. Сиз бизлар учун кундай равшан ва тушунарлисиз, ҳеч қанақанги жумбоқ жойингиз йўқ. Бизларни бўлса сиз мутлақо билмайсиз. Биз жумбоқ бўлиб, маълум даражада бокира бўлиб қолаверамиз. Биз сизларни ҳайратга солишга қодирмиз. Сизларнинг энг табиий фазилатларинг — тепкилаш, ўз атрофингларда бўшлиқ ҳосил қилиш. Бу эса биз билан музокара олиб боришга уриниб кўришга қараганда (бу борада вақтни беҳуда ўтказяпсизлар) кўпроқ ярашади сизларга. Биз айнан бир гапни айтяпмиз, бироқ бошқа-бошқа тилда сўзлашяпмиз, шунинг учун ҳам суҳбатимиз ҳеч қачон умумий асосу негизга эга бўла олмайди.

У куляпти, гўё менга эрмак бўляпсан, демоқчи. Аммо ич-ичида қўрқяпти у.

— Жин урсин! Мен сизни тинч-тотув яшаш тарафдори деб юрсам, менга қарши уруш эълон қияпсиз-ку.

У менга сигарета узатди.

— Ташаккур, бошқа чекмайман. Амаким билан сиз янги илвасин ортидан қувяпсизлар. Ҳақи тўлаб бўлинган «ерлик хизматчилар» ўрнига сара йигитларни ёллашга ҳаракат қияпсизлар. Сизлар улардан ўзгаларнинг чувриндиларини титкилаб-ковлаштирадиган қисқич ўрнида фойдаланасизлар. Улар айнан шу мақсадда керак сизларга. Ораликдаги боғловчи бўгин... Уларга яхши ҳақ тўлайсизлар, «ана шундай хизматга ҳозир у нозир ажойиб ва содиқ мусулмонлар» тўдаси ҳамиша ихтиёрларингизда бўлади.

— Бу ерда айтган жамики гапларингиз — Шаҳиднинг таълимоти, шундай эмасми ахир?

— Жаноб комиссар, одамлар айтганидек, мен «икки онани эмадиганлардан» эмасман, шундоқ экан, мунофиқ деган иборадан изтироб чекмайман. «Ўзингизга яхшилик

қилиб, ўз ўрнингизни белгилаб олинг, на сиз ҳақиқий араб, на ҳақиқий французсиз», деяпсиз. Мен буни: «Ўз-ўзингизни сотинг, бизга қўшилинг», деган маънода тушунаман, чунки мен ўз ўрним қаердалигини жуда яхши биламан. Француз тилини онамнинг қорнида ўрганган эмасман, уни таваллуд топган куним совғалар орасидан топиб олганим ҳам йўқ. Ҳар бир сўз учун курашиб, ўзини бу хазинанинг посбони ҳисоблаганлардан жанг билан қўлга киритганман. Биз француз тилини сизлар билан ҳамкорликда эмас, балки сизларга қарши ишлатиш учун ўқиб-ўрганамиз. Сизлар ажойиб ҳамда етишиб бўлмас классикларингизни бошимиз узра тутиб, кўз-кўз қиласизлар. Уларни қўлимизга тутқазгинлар келмайди. Бироқ биз уларга етишдик ва бунинг учун фақат ўз-ўзимиздан миннатдоримиз. Эндиликда улар сизларга қарши ишлайдилар. Биз улардан қуролга айлана олувчи восита сифатида фойдаланамиз. Фалакнинг гардишини қарангки, улар бизни қаноатлантира олмаяптилар. Бу ўлик ҳамда эҳтиромга лойиқ қари дарахт. Эҳтиромга лойиқ ва ҳар қалай ўлик. Шу боис, сиз билан французчалаб — Урта денгизнинг бериги соҳилида гапириладиган француз тилида—сўзлашар эканман, мен сизнинг измингизга берилмайман, балки сизнинг сўнгги истехқомингизни ҳамла билан ишғол этаман.

Комиссар такаллуф-ла жилмайяпти. Бармоқлари орасидаги сигарета эса титраяпти. Кейин у лабининг бир бурчидан иккинчи бурчига бориб кела бошлади.

— Сизнинг бошқаларга ўхшамаслигингизни билардим. Тушунасизми, сиз менга ёқасиз. Бунинг устига — жин урсин! — таптортмас, довюрак одамсиз. Истеъдод... Шуҳратпарастлик... Хулласи калом, биз келишишимиз керак, акс ҳолда...

Ноаниқ, мужмалтоб ишора, сигарета няккача пастлади.

— Акс ҳолда сиз ниҳоятда хавфли одамга айланасиз. Шаҳидга ўхшаган. Буни қаранг-а, ахир у тузалиши, ҳақ йўлга кириши мумкин эди-ку! Лекин у ўзини нотўғри тутди, эндиликда бу ҳақда гапирмаса ҳам бўлади, фурсат ўтди. Бироқ қандай бўлганида ҳам бу ўлкада биз жорий қилаётган қонунчиликни сиз ноқонуний ҳисоблайсиз. Демакки, биз қилаётган ишларнинг бари сизга ғайриқонуний бўлиб туюлади. Хўш, нимаям дердик! Сиз учун ҳар икковиям бирдай гап бўлса, унда ошкора қонун-

га хилоф иш тутган маъқул. Мен бағри кенг, шафқатли бошлиқман, ёшлигингиз кўнглимни юмшатди. Сизга бир мартагина имкон яратиб бераман. Лекин билиб қўйинг, сал хатога йўл қўйсангиз бас, сизни ҳатто суд ҳам қилиб ўтиришмайди. Биз бир-бировимизни яхши тушунамиз-ку, ахир — тўғри эмасми?— шундоқ экан, ортиқча расмийчиликка ҳожат ҳам қолмайди.

Мен жавоб бермай, ўйга толдим: «Шундай қилиб, Умар, шу кундан эътиборан ҳар қандай майда-чуйда ишлар билан шуғулланиш кетмайди. Энди Рамель кўчасидаги ҳар хил овозалар сени ҳаяжонга солмайди. Тоғ ҳавоси соғлиққа фойда. Тез орада Жабалга чиқиб кетиш имкониятига эга бўласан».

— Кетишингиз мумкин,— қўшиб қўйди комиссар мулойимлик билан,— сизда қўпурувчилик фаолиятига қараганда метафизик мушоҳадаларга мойиллик кўпроқ. Сизнинг Шаҳид ишига дахлингиз йўқ. Дарвоқе, яширин ташкилот бутунлай фош қилинган. Сизнинг кўзингизни узил-кесил очиб қўймоқлик учун айтишим мумкин, одамларингиздан бири тилидан илинган. Гап орамизда қолсину тегманозикроқ экан у. Васваса дардига мубтало экан. «Ванна»ни кўриб ўтакаси ёрилаёзди!

— Тушунарли.

Сўнгги истеҳзоли жилмайиш. Комиссар маълумотларни ёпиб, стол чеккасига олиб қўйди. Бармоқлари билан столни дўмбира қилиб чалди. Шу ўтиришида у комиссарга ўхшарди. Ҳақиқийсига.

— Кўришгунча, жаноб Бин Рикоз!

Бу сўзлар ҳатто кўчага чиққанимда ҳам қулоқларим остида жаранглаб турарди. «Аввало шаҳардан жўнашим шарт,— ўйлардим мен,— ота-онамнинг ҳузурига бориб, кута туришим керак. Ҳадемай йирик ўйин бошланади. Газеталарда ёзишларича, кеча бир неча фермага қуролли тўдалар ҳужум қилганлар. «Жиноятчиларнинг бирлашганликлари» ҳақида мишмишлар юриб қолди.

Мен яна Эски шаҳарга чиқдим. Қазба яланғоч тана янглиғ, одимларим эркалашларига сийнасини тутиб турибди гўё.

Тош кўчалардан Шаҳиднинг охириги хиргойиси таралаяпти:

Кул бўлган худолар теварагида
Оҳиста-оҳиста сирғаларди рақс.

Қулаган чилпарчин бутлар устидан
Нигоҳлар уфққа талпинар эди.

Шаҳид ўлди. Кеча, тонг саҳарда, жасадини ўз уйдан икки одимгина наридан топишди. Чап кураги остидан ханжар дастаси чиқиб турарди. Уста одам санчибди уни. Газеталардаги фикрлар бир-бировига тўғри келмасди. Бир хилларида «ўз даврасидагилардан бирортаси шахсий ўчини олган» ва «марҳум—бузуқ одам сифатида отнинг қашқасидай маълум эди», деб ҳисоблардилар. Бошқалари эса буни, «Қазбада содир бўлган қабиҳона қотиллик», деб таъкидладилар. Кун бўйи Қазбада ақл бовар қилмайдиган мишмишлар сурони ҳукм сурди. Шом намозига чорловчи азон янграб, ерга қўна бошлаган оқшом кишида ўй суришу мушоҳада юритиш майлини қўзғайдиган, осудалик қарор топадиган паллада энг муҳтарам зотлар Шаҳиднинг ҳалокати сабаби уларга қоронғи эканини тан олишга мажбур бўлдилар. Ҳали бир кеча-кундуз ўтмаёқ, эртага жанозасини ўқиб, жойига қўйишлари лозим бўлган одам афсонавий шахсга айланди-қўйди.

У шаҳарда тўсатдан пайдо бўлиб қолганини, унинг сирли-синоатли бутун ҳаётини, унинг ораларига кириб келиши билан содир бўлган ўзгаришлар силсиласини хотирладилар. Унинг мубҳам ажали гўё буларнинг барига хотима бўлди, қозоннинг қопқоғи ёпилди.

Мен-чи, мен унинг ўлими сабабини билсам ҳам, бошқаларга бу сирни очишга уринмадим. Нима фойдаси бор? Буни вақтнинг ўзи адо этади. Ҳаёт мени бундан буён сўзларни тежаш, иқтисод қилишга ўргатди. Бундан ташқари, Шаҳиднинг ҳалокатидан хабар топганимда олдинга юрагим ачишиб кетди, сўнгра эса унинг бу дунёдан ғойиб бўлиши оддий бир ҳолдек туюлди наздимда. Бу ҳол тўшакда ўлим топиш истисно бўлиб қоладиган, ўлим фақат шунчаки бир фожиавий зарурият эмас, балки кўп-лаб масалалар ечимининг ибтидоси бўлиб қоладиган даврни бошлаб берди. Номаълум ўлимлар сабабини тушунтирса бўладиган, марҳумлар хавфли бўлиб қоладиган вақт келади; тирик қолганлар марҳумларнинг нима учун ўлганларини бундан буён ақлан ва қалбан аниқ билиб қўйишлари, ёдда тутишлари лозим.

Шаҳиднинг ўлими бу кўҳна китобнинг янги саҳифасини очди ва Қазбанинг нопок виждони унга шарҳу изоҳ

топишга уринарди. Дарвоқе, ҳадемай бу машғулотдан зерикади: бунга имоним комил.

Умри тугаёзган октябрь кўкиштоб туман ва ёмғир забтида гўё эриб борарди.

Эртасига дафн маросими бўлди. Одамлар камчилик эди. Ана шу камчилик қаторига ёмғир ҳам қўшилди. Йигирма чоғли дўстлари Шаҳидни мусулмонлар қабристонига кўтариб бордилар. Бошоға Абдуллонинг адвокат-котиби ҳам маросимга қатнашди. Ҳамма оғзи қорайиб турган қабрни қуршаб турди, Шаҳиднинг кафанлоғлик жасадини лаҳадга қўйдилар. Фотиҳага очилган қўллар пешоналарга теккизилди, сўнгги дуойи фотиҳа ўқилди.

Уша ерда охирги марта тиловат қилдим. Кейин ҳар қайсимиз орамиздан кетган дўстимизнинг қабрига бир кафтдан тупроқ ташладик. Шиғаб ёғаётган майда ёмғир маросимни тезлатиб юборди.

Олисда, ёмғир пардаси орасидан юксак тоғ кўзга ташланиб турарди. Эндиликда мен ўз биродарларим билан ана шу тоғнинг шамолда чайқалиб турадиган чақиртиканақлар билан қопланган чўққисига кўтарила оламан.

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм

Баҳорги кеча-кундуз тенглиги

Капитан Бин Рикоз	3
Шаҳид	17
Умар	48

Иккинчи қисм

Кузги кеча-кундуз тенглиги

Лайло	71
Комиссар Рафаэли	92
Қазба	131

Учинчи қисм

Бешинчи фасл

Фарид	153
Дебоча	187

На узбекском языке

МУРАД БУРБУН

ГОРА, ПОРОСШАЯ ДРОКОМ

РОМАН

Перевод с издания Издательства ЦК ВЛКСМ
„Молодая гвардия“, Москва—1968

Редактор *М. Аъзамов*

Рассом *И. Тухтаев*

Расмлар редактори *А. Бобров*

Техн. редактор *Н. Ж ураева*

Корректор *М. Аҳмедова*

ИБ № 354

Босмахонага берилди 6/XII-77 й. Босишга рухсат этилди 24/II-78 й.
Формати 84×108^{1/32}. Босма л. 6,5. Шартли босма л. 10,92. Нашр
л. 11,06. Тиражи 30 000. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 181-77.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия
ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент
„Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси 1-босмахона-
сида № 3 қоғозга босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21, 1978 йил.
Заказ № 386. Баҳоси 1 с. 30 т.

Бурбун Мурад.

Чақиртиканакли тоғ. Роман (М. Бурбун). Русчадан Э. Мирбидов таржимаси.— Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978 ©
208 б.

Қўлингиздаги китоб жазойирлик ёш ёзувчи Мурад Бурбуннинг 1962 йилда нашр эттирган биринчи романидир. Романда жафокаш арабларнинг мустақиллик учун кураш йилларидаги эркак зор бўғиқ ҳаёти чуқур дард-алам билан гавдалантирилган.

Бурбун Мурад. Гора, поросшая дроком.

И(Араб).